

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΤΠΣ: ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η εξέλιξη της θεσσαλικής αλευροβιομηχανίας:
ο "Μύλος Παππά" στη Λάρισα»**

Επιβλέποντες καθηγητές:

Χ. ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ Δ. ΜΠΙΛΑΛΗΣ Α. ΜΑΤΘΑΙΟΥ

Εισηγήτρια:

ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΒΟΛΟΣ 2010

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΤΠΣ: ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η εξέλιξη της θεσσαλικής αλευροβιομηχανίας:
ο "Μύλος Παππά" στη Λάρισα»**

Επιβλέποντες καθηγητές:

Χ. ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ Δ. ΜΠΙΛΑΛΗΣ Α. ΜΑΤΘΑΙΟΥ

Εισηγήτρια:

ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΒΟΛΟΣ 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

Εισαγωγή

Κεφάλαιο 1^ο: Από το σιτάρι στο ψωμί

- 1.1. Σιτάρι: Η βάση της μεσογειακής διατροφής..... 5
- 1.2. Η εξέλιξη της διαδικασίας άλεσης του σιταριού: μετεξελίξεις του «μύλου»..... 6

Κεφάλαιο 2^ο: Η αλευροβιομηχανία στην Ελλάδα

2. 1. Η διαδικασία εκβιομηχάνισης της Ελλάδας..... 9
- 2.2. Ο κλάδος της αλευροβιομηχανίας στην Ελλάδα και οι επιπτώσεις από την κρίση του ανατολικού ζητήματος..... 11
- 2.3. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881)..... 14
- 2.4. Η εξέλιξη της αλευροβιομηχανίας στη Θεσσαλία (1920-1970)..... 19

Κεφάλαιο 3^ο: Ο «Μύλος Παππά» στη Λάρισα

- 3.1. Η ιστορική πορεία του «Μύλου Παππά»
- 3.1.1. Η πρώτη περίοδος λειτουργίας του Μύλου (1893-1920)..... 24
- 3.1.2 Η δεύτερη περίοδος λειτουργίας του Μύλου (1921-1942)..... 38
- 3.1.3 Η τρίτη περίοδος λειτουργίας του Μύλου (1947-1983)..... 54
- 3.2. Η ανάδειξη του κτιρίου του Μύλου..... 61
- 3.3. Αξιολόγηση του «Μύλου Παππά»..... 65
- 3.4 Συνοψίζοντας την ιστορία του «Μύλου Παππά».66

Κεφάλαιο 4^ο: Η θεσσαλική αλευροβιομηχανία και αρτοποιία

- 4.1. Θεσμικοί περιορισμοί στην εξέλιξη της θεσσαλικής αλευροβιομηχανίας και αλευροποιίας..... 68
- 4.2. Η συμβολή των μυλωθρών και των αλευροβιομηχάνων στις πρώτες βιομηχανικές επενδύσεις..... 72
- 4.3. Η φυσιογνωμία του εργατικού δυναμικού..... 74
- 4.4. Η εξέλιξη της θεσσαλικής αρτοποιίας..... 76

Βιβλιογραφία

Παράρτημα

Συνέντευξη με Γιάννη Παπαχρήστο, τελευταίο μυλωνά στο Μύλο του Παππά, έως το 1983, Λάρισα 12.6.1997.

Εικόνες

Πρόλογος

Η βιομηχανική ιστορία αποτελεί ιδιαίτερο πεδίο μελέτης. Υλικά κατάλοιπα αυτής της ιστορίας παραμένουν σε αρκετές περιπτώσεις τα βιομηχανικά συγκροτήματα που αποτέλεσαν τους βασικούς πυρήνες της οικονομικής ζωής της εκάστοτε πόλης. Ο κυρίαρχος ρόλος που διαδραμάτισε ο κλάδος της αλευροβιομηχανίας στα ελληνικά δρώμενα, αντικατοπτρίζεται όσον αφορά στην περίπτωση της πόλης της Λάρισας, σε μία από τις μεγαλύτερες βιομηχανικές μονάδες της περιοχής της Θεσσαλίας, την αλευροβιομηχανία Παππά. Ο πολυδιάστατος ρόλος του «Μύλου Παππά», όπως αυτός καταγράφεται μέσα από μια μακρόχρονη παρουσία στην ιστορία της βιομηχανίας της πόλης, αποτέλεσε και το κίνητρο για την επιλογή του θέματος της παρούσας εργασίας, η σύνθεση της οποίας στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στο πρωτογενές υλικό που μου παρέιχε το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος στην Αθήνα.

Το Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε. καλύπτει την περίοδο από το 1841 έως το 1953,¹ αποτυπώνοντας σε μεγάλο βαθμό την οικονομική ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους. Το σχετικό με το «Μύλο Παππά» αρχειακό υλικό (καλύπτει την περίοδο 1899-1940 περίπου), βρίσκεται στους φακέλους 2-027 της σειράς «Βιομηχανική Πίστη» και χωρίζεται σε δύο τμήματα: τη Σειρά 10, Υποσειρά 68, Φάκελο 25, που αφορά στην περίοδο λειτουργίας της επιχείρησης από το 1899 έως το 1919 (με στοιχεία για τα δάνεια της επιχείρησης) με την επωνυμία «Δημητριάδης, Παππάς και Σκαλιώρας», και τη Σειρά 34, Υποσειρά 2, Φάκελο 27, που περιλαμβάνει ισολογισμούς-απολογισμούς, στοιχεία μελέτης, αλληλογραφία και εκθέσεις Τραπεζής, της περιόδου που η επιχείρηση λειτουργούσε με την επωνυμία «Φώτης και Μιχαήλ Παππάς» (περίπου 1928-1940). Η λειτουργία του Μύλου Παππά, τερματίζεται μόλις το 1983, οπότε το κενό που προκύπτει από την απουσία πρωτογενούς υλικού για τα τελευταία, πάνω από σαράντα χρόνια λειτουργίας της επιχείρησης, επιχειρήθηκε να αναπληρωθεί από μελέτες και άρθρα που εκπονήθηκαν μεταγενέστερα κυρίως από τον Δήμο Λάρισας, καθώς και από τη λιγοστή διαθέσιμη βιβλιογραφία. Πλούσιο αρχειακό υλικό βρίσκεται αυτή τη στιγμή και σε ιδιώτες, η μελέτη του οποίου ίσως επιτρέψει στο μέλλον μία πληρέστερη αποτύπωση της ιστορικής πορείας της αλευροβιομηχανίας Παππά.

¹ Πρόσφατα διατέθηκε στην έρευνα και το υλικό έως το 1966.

Η στοιχειοθέτηση των δεδομένων για τη λειτουργία του Μύλου Παππά δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την πρόσβασή μου στα Ιστορικά Αρχεία της Εθνικής Τράπεζας. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φορείς και το προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας που με την αρτιότατη οργάνωση και εξυπηρέτηση κατέστησαν ευκολότερη τη δουλειά του ερευνητή. Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Χρ. Αγριαντώνη που με την καθοδήγησή της και τις καίριες παρατηρήσεις της συνεισέφερε σημαντικά στην έρευνά μου και στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας. Ευχαριστίες οφείλω και στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Δ. Μπιλάλη που με τις χρήσιμες συμβουλές του συνέβαλε στον εμπλουτισμό της εργασίας. Θα ήθελα ακόμα να ευχαριστήσω την κ. Ε. Γιοβρή, υπάλληλο του Δήμου Λάρισας, για το πολύτιμο υλικό που μου προσέφερε. Τέλος, σημαντική υπήρξε και η βοήθεια της Αικ. Βαλδούμα που με την προθυμία της διευκόλυνε την έρευνά μου στο αρχείο των εφημερίδων και άρθρων της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Λάρισας.

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως αντικείμενο τη μεγαλύτερη αλευροβιομηχανία της πόλης της Λάρισας και μία από της μεγαλύτερες αλευροβιομηχανίες της περιοχής της Θεσσαλίας, την αλευροβιομηχανία Παππά. Ο Μύλος Παππά, όπως έχει μείνει μέχρι και σήμερα στη συνείδηση των Λαρισαίων, ακολουθεί μία σχεδόν αδιάσπαστη πορεία λειτουργίας, από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα μέχρι και την προτελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Σ' αυτήν την πολύχρονη παρουσία του ο Μύλος, διαμόρφωσε ένα πλέγμα σχέσεων και γεγονότων που επέδρασαν επί της φυσιγνωμίας της βιομηχανίας της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλίας, αλλά και επί του συνόλου της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής της πόλης της Λάρισας και των κατοίκων της.

Η επίτευξη της σιτάρκειας αποτελεί ένα διαχρονικό ζήτημα των χωρών σε παγκόσμιο επίπεδο και, όπως είναι φυσικό, η παραγωγική διαδικασία «σιτάρι-αλεύρι-ψωμί», σχετίζεται άμεσα με τη δράση των αλευροβιομηχανιών. Οπωσδήποτε και για την Ελλάδα το ζήτημα της σιτάρκειας της χώρας αναδείχθηκε σε μείζονος σημασίας καθ' όλη τη διάρκεια του βίου της και καθόρισε πολλές φορές εξελίξεις πολιτικής, οικονομικής, ακόμα και εδαφικής φύσης. Η προσάρτηση της σιτοπαραγωγού

περιφέρειας της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος το 1881, αναπτέρωσε τις ελπίδες της χώρας για αύξηση της παραγωγής του θεμελιώδους σημασίας αυτού αγαθού (του σίτου) και, γιατί όχι, λόγω του εδαφικού πλούτου της περιοχής, της πιθανής επίτευξης σιτάρκειας της χώρας.

Το ζήτημα της σιτάρκειας της χώρας τοποθετεί την μέχρι τότε «παραμελημένη» επαρχία της Θεσσαλίας στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Αν και η περιοχή της Θεσσαλίας δεν κατάφερε να ξεπεράσει τα προβλήματα που την ταλάνιζαν και δεν αξιοποίησε στο μέγιστο βαθμό τις δυνατότητές της, ωστόσο, κατόρθωσε με τα όποια προβλήματα και τις όποιες δυσκολίες, να διαμορφώσει τις συνθήκες εκείνες που επέτρεψαν την ανάδειξη δραστήριων επιχειρηματιών, όπως οι ιδιοκτήτες του Μύλου Παππά και υποστήριξαν παραγωγικές μονάδες του βεληνεκούς της αλευροβιομηχανίας Παππά. Αυτή η αλευροβιομηχανία θα αποτελέσει το αντικείμενο της παρούσας εργασίας, με την ελπίδα να αναδείξει την έντονη και διαρκή παρουσία της στα βιομηχανικά, και όχι μόνο, δρώμενα της εποχής.

Κεφάλαιο 1^ο: Από το σιτάρι στο ψωμί

1.1. Σιτάρι: Η βάση της μεσογειακής διατροφής

Τα δημητριακά ή σιτηρά αποτελούν εδώ και χιλιάδες χρόνια τη βασική τροφή του ανθρώπου, γι' αυτό από την αρχαιότητα εποχή καλλιεργούνται σε μεγάλη κλίμακα για την παραγωγή των εδώδιμων σπόρων τους, οι οποίοι όταν αλέθονται, γίνονται αλεύρι, από το οποίο παρασκευάζονται ζυμαρικά και ψωμί. Με τον αποικισμό του Νέου Κόσμου, της βόρειας και νότιας Αφρικής και της Αυστραλίας, καθώς επίσης με την επέκταση προς Ανατολάς του ευρωπαϊκού πολιτισμού και ακολούθως της σιτοκαλλιέργειας στις εύφορες πεδιάδες της νότιας και ανατολικής Ασίας, η καλλιέργεια του σιταριού κατέλαβε σιγά-σιγά έκταση ανώτερη από οποιοδήποτε άλλου προϊόντος, χάρη και στην προσαρμοστικότητα του φυτού αυτού σε κλίματα πολύ διαφορετικά και σε εδάφη ποικίλα.²

Η διάδοση της καλλιέργειας του σιταριού συμπίπτει σε γενικές γραμμές με τη βαθμιαία επέκταση των μεσογειακών και γενικά των ευρωπαϊκών πολιτισμών, γιατί

² Εγκυκλοπαίδεια «Νέα Δομή», Τόμος 25^{ος}, ό.π., σ. 391.

το δημητριακό αυτό αποτέλεσε, από τις αρχαιότερες εποχές, τη βασική τροφή των κατοίκων των παραμεσόγειων περιοχών. Τα δημητριακά προϊόντα, και κυρίως το σιτάρι, αποτελούν, άλλωστε, την κατεξοχήν τροφή των λαών της Μεσογείου,³ καθώς πάνω σ' αυτό το αγαθό δομήθηκε η ζωή ολόκληρης της Μεσογείου, με όλες τις εκφάνσεις και τις προεκτάσεις της, όπως επίσης και με τις κάθε είδους κοινωνικές, οικονομικές και συμβολικές ιδιαιτερότητες του βίου αυτού. Το ψωμί και η αναγκαιότητα της κατανάλωσής του θέτουν ένα σωρό προβλήματα που αφορούν τόσο στον κύκλο καλλιέργειας του σιταριού, όσο και της διάθεσης, της αποθήκευσης, της μετακίνησης και της διαχείρισης των αποθεμάτων του και κυρίως των ελλειμμάτων του.

Όσον αφορά στην εύφορη πεδιάδα της Θεσσαλίας, η καλλιέργεια των δημητριακών διενεργείται από την αρχαιότητα με ιδιαίτερη έμφαση στην καλλιέργεια πρωτίστως του σιταριού και ακολούθως του κριθαριού, της βρώμης και των υπολοίπων δημητριακών. Ο Michel Sivignon μάλιστα διακρίνει την περιοχή της Θεσσαλίας στην μεσογειακού τύπου, ανατολική Θεσσαλία, όπου κυριαρχεί η καλλιέργεια του σιταριού και του κριθαριού, και στην περισσότερο βαλκανικού τύπου, δυτική Θεσσαλία με την κυριαρχία της παραγωγής καλαμποκιού. Ειδικότερα, ως προς την πεδιάδα της Λάρισας επισημαίνει τη σπουδαιότητα της παραγωγής του σιταριού.⁴

1.2. Η εξέλιξη της διαδικασίας άλεσης του σιταριού: μετεξελίξεις του «μύλου».

Επιχειρώντας να παρακολουθήσουμε την παραγωγική αλυσίδα «καλλιέργεια της γης - σιτάρι - αλεύρι», θα εκπλαγούμε με το πόσο αναλλοίωτη έμεινε -από την προϊστορική εποχή έως πρόσφατα- όταν άρχισε η εκμηχάνιση των καλλιεργειών με την εμφάνιση των τρακτέρ και των άλλων γεωργικών μηχανημάτων. Η τεχνική και τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την καλλιέργεια και τη συγκομιδή του σιταριού, δηλαδή για τη σπορά, το θερισμό και το αλώνισμα, εξελίχθηκαν από το σκάψιμο της γης με κάποιο αυτοσχέδιο ξύλινο εργαλείο, έως τη χρησιμοποίηση του αλετριού που

³ Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους, στους σύγχρονους κυλινδρόμυλους», αφιέρωμα: «Μύλος Παππά, *Reporter*, μηνιαία έκδοση της Εφημερίδας *Ελευθερία*, τεύχος 228, Λάρισα, Κυριακή 21 Νοεμβρίου 2004, σ. 4.

⁴ Michel Sivignon, *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μτφρ. Γ. Αναστασοπούλου, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1992, σ. 158.

σπρώχνει ο ίδιος ο άνθρωπος και μετέπειτα τα άροτρα που σέρνουν τα ζώα, για να καταλήξει χιλιάδες χρόνια αργότερα στη μηχανική καλλιέργεια της γης. Παράλληλα, ο θερισμός ακολούθησε ανάλογη πορεία, εξελίσσοντάς τα μέσα του από το δρεπάνι στις θεριστικές μηχανές.⁵

Ανάλογη υπήρξε και η εξέλιξη στην αλευροποίηση των σιτηρών. Ο άνθρωπος χρησιμοποιούσε για χιλιάδες χρόνια -από τους προϊστορικούς χρόνους- τα ίδια εργαλεία, με ελάχιστες παραλλαγές, δηλαδή τους τριπτήρες παλινδρομικής κίνησης, τα γουδιά⁶ και τους χειρόμυλους περιστροφικής κίνησης (οι οποίοι χρησιμοποιούνταν στη Θεσσαλία ακόμα και μέχρι τη δεκαετία του '70)⁷. Η αλυσίδα σχέσεων που δημιουργούν το σιτάρι και τα παράγωγά του, από τον αγρό στην αγορά και από εκεί στο καθημερινό τραπέζι, επηρεάζουν τις εξελίξεις στην οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική. Από τις σχέσεις αυτές, η διαδικασία της μεταποίησης των δημητριακών (και κυρίως του σίτου), συνδέεται κατ' αρχήν με το μύλο, την κατεξοχήν μηχανή της προβιομηχανικής κοινωνίας που συνδέεται αδιάσπαστα με την εξέλιξη της τεχνολογίας άλεσης των σιτηρών.

Ο μύλος, το όνομα του οποίου προέρχεται από την ελληνική λέξη «μύλη» που σημαίνει μυλόπετρα, επιβίωσε στη σύγχρονη βιομηχανία μέσα από αλληπάλληλες μεταβολές της λειτουργίας του. Η ονοματολογία των ειδών των μύλων και οι διαδικασίες εξέλιξής τους σχετίζονται με δύο διαφορετικές λειτουργίες που επιτελούνται ως προς: α) τον τρόπο κίνησης και β) τον τρόπο αλέσεως του προϊόντος. Η εξέλιξη του μύλου με βάση τον τρόπο κίνησης ακολουθεί την εξής πορεία: ανεμόμυλος⁸ – νερόμυλος – ατμόμυλος ή μηχανοκίνητος μύλος με μηχανές εσωτερικής καύσης – ηλεκτροκίνητος μύλος. Ως προς τον τρόπο αλέσεως οι μύλοι

⁵ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία που ενώνει τρεις αιώνες», αφιέρωμα: «Μύλος Παππά», *Reporter*, μηνιαία έκδοση της Εφημερίδας *Ελευθερία*, τεύχος 228, Λάρισα, Κυριακή 21 Νοεμβρίου 2004, σ. 10. Για τη διάδοση των αγροτικών μηχανών στη Θεσσαλία την περίοδο 1939-1970, βλ.: Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 335-340.

⁶ Οι μεταβολές που συντελέστηκαν στην αγροτική παραγωγή, όπως η εισαγωγή και η καλλιέργεια νέων ποικιλιών σιτηρών, απαίτησαν με την πάροδο του χρόνου και την σταδιακή εξάπλωση των νερόμυλων, να αντικατασταθεί το γουδοχέρι από τη μυλόπετρα, βλ.: Jacomy Bruno, *Συνοπτική ιστορία των τεχνικών*, Μετάφραση: Χριστίνα Αγριαντώνη, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1990, σ. 211-212.

⁷ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 10.

⁸ Οι ανεμόμυλοι, όπως άλλωστε και οι νερόμυλοι, λειτουργούσαν με ένα σύστημα γραναζιών με τροχό και τύμπανο. Ωστόσο, οι υδρόμυλοι αποτελούσαν έναν πιο διαδεδομένο τρόπο παραγωγής ενέργειας, με εξαίρεση ορισμένες περιοχές όπως η Μέση Ανατολή, η Ελλάδα και οι Φλάνδρες, βλ.: Jacomy Bruno, *ό.π.*, σ. 219-220. Ειδικότερα στην Ελλάδα η χρήση του ανεμόμυλου υπήρξε εκτεταμένη στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την ενδοχώρα, λόγω του πλούσιου αιολικού δυναμικού της χώρας, φτάνοντας σε δυνατότητα άλεσης ακόμα και τα 20-70 κιλά σιτηρών την ώρα, ανάλογα με την ένταση και τη φορά του ανέμου, βλ.: ιστοσελίδα: <http://el.wikipedia.org/wiki/Ανεμόμυλος>.

ακολουθούν την πορεία: πετρόμυλοι (λιθάρια και μυλόπετρες) – κυλινδρόμυλοι⁹ (μεταλλικά κύλινδρα).

Οι αυξανόμενες ανάγκες των ευρύτερων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες διαμορφώθηκαν με τον αστικό τρόπο ζωής, επέβαλλαν στην αλευροποίηση των σιτηρών, όπως άλλωστε συνέβη και με την καλλιέργεια της γης, την εφεύρεση και άλλων αποδοτικότερων και λιγότερο κοπιαστικών μεθόδων. Όσον αφορά στον τρόπο κίνησης των μύλων, οι καινοτομίες στον τομέα αυτό προήλθαν από την ίδια τη φύση που προσέφερε απλόχερα τις κινητήριες δυνάμεις της, τον αέρα και το νερό, οι οποίες αντικατέστησαν τους μύες των ζώων ως πηγές ενέργειας. Οι ανεμόμυλοι¹⁰ και οι νερόμυλοι¹¹ εμφανίστηκαν αρχικά στην Περσία και την Αραβία και κυριάρχησαν στην Ευρώπη από τον 11^ο έως και τον 19^ο αιώνα,¹² ενώ και οι δύο αυτοί τύποι είναι γνωστοί και πολύ διαδεδομένοι στην Ελλάδα. Οι παραδοσιακοί ανεμόμυλοι που λειτουργούσαν επί αιώνες αντικαταστάθηκαν σταδιακά από τους νεότερους νερόμυλους, ενώ η οριστική εκτόπισή τους άρχισε μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, παράλληλα με την ανάπτυξη του κινητήρα εσωτερικής καύσεως και τη διάδοση του ηλεκτρισμού.¹³ Ως προς τον τρόπο αλέσεως η εξέλιξη της τεχνολογίας ακολούθησε παράλληλη πορεία με την σταδιακή αντικατάσταση των πετρόμυλων από τους κυλινδρόμυλους¹⁴ και την προοδευτική διάδοση των δεύτερων.

⁹ Στην περίπτωση των κυλινδρόμυλων οι κόκκοι του σιταριού θραύονται περνώντας από χαλύβδινους κυλινδρόμυλους με αυλακωτές επιφάνειες, που κινούνται με διαφορετικές ταχύτητες, βλ.: Σερεμετίδου Ευθυμία-Καλέ Ευμορφίλη, Πτυχιακή εργασία: «Διοίκηση επιχειρήσεων: Όμιλος εταιριών Λούλη», Επιβλέπων καθηγητής: Παγγούσης Βασίλειος, Τ.Ε.Ι. Θεσσαλονίκης, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Τμήμα Λογιστικής, σ. 5.

¹⁰ Ο ανεμόμυλος κινείται με την ενέργεια του ανέμου και με τη λειτουργία ενός τροχού που αποτελείται από πολλές ακτίνες, ανάμεσα στις οποίες είναι στερεωμένα και τεντωμένα καραβόπανα σε τριγωνικό σχήμα. Μάλιστα ο ανεμόμυλος μαζί με τα καράβια αποτελεί μία από τις πιο επιβλητικές μορφές του τεχνικού μας παρελθόντος, βλ.: Jacomy Bruno, *ό.π.*, σ. 219. Το άλεσμα γίνεται από δύο μυλόπετρες, από τις οποίες η μία είναι σταθερή ενώ η πάνω εφάπτεται και περιστρέφεται σε κατακόρυφο άξονα.

¹¹ Ο νερόμυλος, ως ένα ολοκληρωμένο εργοστασιακό τεχνικό σύνολο, περιλαμβάνει ένα κτίριο, έναν ή περισσότερους τροχούς, μηχανισμούς μετάδοσης της ισχύος, μηχανές ή εργαλεία, και υδραυλικό εξοπλισμό, βλ.: Jacomy Bruno, *ό.π.*, σ. 205-206.

¹² Jacomy Bruno, *ό.π.*, σ. 203.

¹³ Οι νερόμυλοι αποτέλεσαν την κύρια πηγή μηχανικής ισχύος στην Αγγλία σε όλη την περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης και μέχρι και την τρίτη δεκαετία περίπου του 19^{ου} αιώνα, ενώ η σημασία τους επισκιάστηκε μόνο με την εμφάνιση της ατμομηχανής, βλ.: Cardwell Donald, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, Επιστημονική επιμέλεια – Εισαγωγή: Τέλης Τύμπας, Μετάφραση: Δημήτρης Κατσέρης, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σ. 58. Η ατμομηχανή άλλωστε άνοιξε το δρόμο για τον κινητήρα εσωτερικής καύσης, βλ.: Jacomy Bruno, *ό.π.*, σ. 220.

¹⁴ Το σύστημα των κυλίνδρων θα το υιοθετήσει η πειραϊκή αλευροβιομηχανία μόλις στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα, εποχή κατά την οποία θα περάσει και στον ηλεκτρισμό, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 236, Υποσημείωση 8. Η υιοθέτηση του συστήματος των κυλίνδρων από την πλειοψηφία των αλευροβιομηχανιών της περιφέρειας και δη των θεσσαλικών θα γίνει με μία σχετική καθυστέρηση, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1910-1920.

Κεφάλαιο 2^ο: Η αλευροβιομηχανία στην Ελλάδα

2.1. Η διαδικασία εκβιομηχάνισης της Ελλάδας

Η εκβιομηχάνιση της Ελλάδας είναι μια διαδικασία που κυοφορήθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1860 και η έναρξή της τοποθετείται χρονικά μεταξύ των ετών 1868-1875.¹⁵ Μέσα σ' αυτά τα χρόνια τέθηκαν οι βάσεις αυτού που επρόκειτο να αποτελέσει με τον καιρό τον βιομηχανικό ιστό της χώρας, υπό την επιρροή φυσικά μίας σειράς μετασχηματισμών που συντελέστηκαν στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και ενός συνόλου εξωτερικών παραγόντων που επέδρασαν επί της διαμόρφωσης της φυσιογνωμίας της βιομηχανίας. Ο σπουδαιότερος ίσως από τους μετασχηματισμούς αυτούς είναι η επέκταση και η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, η οποία πραγματοποιείται λόγω της αύξησης του αστικού πληθυσμού και της συνακόλουθης ανάπτυξης των πόλεων και των ανταλλαγών που πραγματοποιούνται σε αυτές. Ακόμη, η ανάπτυξη του εμπορίου ευνοεί τον σχηματισμό του κεφαλαίου, στοιχείο απαραίτητο για την πραγματοποίηση βιομηχανικών επενδύσεων.

Μέσα στη δίνη των αλλαγών, οι τομείς της παραγωγής που ξεχωρίζουν στην περίοδο 1868-1875, είναι αυτοί των (ήδη υπαρχουσών) παραδοσιακών βιομηχανιών («όπως αυτές που μεταποιούν πρώτες ύλες...αλευροποιία»), οι οποίες υιοθετούν τη μηχανή, καθώς και κάποιων νέων βιομηχανικών κλάδων που κάνουν εκείνη την εποχή την εμφάνισή τους (βαμβακοβιομηχανία, βιομηχανία χαρτιού, γυαλιού). Από όλες αυτές τις βιομηχανίες, δύο είναι οι κλάδοι που ταυτίζονται με την έναρξη της διαδικασίας της εκβιομηχάνισης και ξεχωρίζουν, διότι απευθύνονται στην εσωτερική αγορά, αυτοί της κλωστοϋφαντουργίας, και φυσικά, της αλευροβιομηχανίας.

Ωστόσο, η αδυναμία μιας ομάδας κεφαλαιούχων να φανεί αντάξια των συγκυριών, επιλέγοντας ως διέξοδο την κερδοσκοπία και κατόπιν το καταφύγιο των κρατικών χρεογράφων, σε συνδυασμό με την έλλειψη διαθέσιμου εργατικού δυναμικού, λόγω της μετανάστευσης που πήρε μαζικές διαστάσεις από το τέλος του 19^{ου} αι., δεν επέτρεψαν την απογείωση της βιομηχανίας, η οποία παρέμεινε σε μικρά και μεσαία μεγέθη, χωρίς σπουδαία υποδομή, με δυνατότητες που περιορίζονταν στην παραγωγή

¹⁵ Στην Ευρώπη, και ιδιαιτέρως σε χώρες όπως η Αγγλία και η Ολλανδία, η αποκορύφωση της γεωργικής παραγωγής συντελείται στην εκατονταετία από 1750 μέχρι 1850 περίπου. Η Ελλάδα παρουσιάζει δηλαδή μία καθυστέρηση ενός περίπου αιώνα σε σχέση με τις προηγμένες χώρες της Ευρώπης, βλ.: Ιστοσελίδα: «Ιστορία της Τεχνικής και της Τεχνολογίας», <http://sfrang.com/historia/selida422.htm>.

καταναλωτικών αγαθών πρώτης ανάγκης και εξοπλισμό (σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και μεταχειρισμένο¹⁶) που προερχόταν από το εξωτερικό.

Προχωρώντας στη δεκαετία του 1890 μπορούμε να πούμε πως μετά από μία περίοδο ύφεσης, εξ αιτίας της πτώσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων, και κυρίως της τιμής του σιταριού, επιτυγχάνεται ως ένα βαθμό η ανάκαμψη, χάρη σε μια σειρά παραγόντων. Ο πρώτος παράγοντας είναι η υποτίμηση της δραχμής,¹⁷ που σε συνδυασμό με την αύξηση των δασμών πάνω σε μια σειρά τελικών προϊόντων τρέχουσας κατανάλωσης,¹⁸ προστάτευσαν την εγχώρια παραγωγή αυτού του είδους των προϊόντων. Ο δεύτερος παράγοντας είναι η σχετική διαθεσιμότητα του εργατικού δυναμικού που προέρχεται από τον αγροτικό χώρο,¹⁹ το οποίο αναζητά διεξόδους πρωτίστως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες,²⁰ γεγονός που δεν επέτρεψε την πλήρη κατάρρευση των ονομαστικών μισθών, και δευτερευόντως στην εγχώρια βιομηχανία με μισθούς πολύ χαμηλότερους σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ευνοώντας τη δημιουργία πληθώρας μικρών εγκαταστάσεων εργαστηριακού τύπου, ελάχιστα ή καθόλου εκμηχανισμένων.

Στα 1900 λοιπόν, δεν μπορούμε να μιλάμε για αλλαγή της φυσιογνωμίας της βιομηχανίας, αν και παρατηρείται μία αύξηση των μηχανικών εγκαταστάσεων και της συνολικής ιπποδύναμης. Έτσι, οι μηχανικές εγκαταστάσεις έχουν διπλασιαστεί, ο αριθμός των εργατών εργοστασίου έχει τριπλασιαστεί και η συνολική ιπποδύναμη έχει πενταπλασιαστεί. Ακόμη, η χώρα διαθέτει 220 μηχανικά εργοστάσια (ανάμεσά

¹⁶ Ενδεικτικό αυτού είναι ότι ο πρώτος ατμόμυλος που ιδρύθηκε από τον Παναγιώτη Καπράνο στον Πειραιά αποτελούνταν από μηχανές παλιές και μεταχειρισμένες, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 104.

¹⁷ Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 121, 340, 348-349.

¹⁸ Η αύξηση των δασμών στα εισαγόμενα προϊόντα (και ιδίως στα σιτηρά που μας ενδιαφέρουν στην παρούσα εργασία) συνδέεται με την προστατευτική πολιτική που εφαρμόστηκε από την κυβέρνηση Τρικούπη, αλλά και από τις μεταγενέστερες κυβερνήσεις, και εγγράφεται στην εξαιρετικά ευνοϊκή μεταχείριση του Τρικούπη προς τους γαιοκτήμονες της περιοχής της Θεσσαλίας, βλ.: Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγελική, «Ο Χ. Τρικούπης και οι εθνικές γαίες», *Ιστορικά, Το αγροτικό ζήτημα*, Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 125, 7 Μαρτίου 2002, σ. 37. Εξάλλου, η άσκηση προστατευτικής πολιτικής από τις ελληνικές κυβερνήσεις, δεν είναι αποκομμένη από την αντίδραση των άλλων ευρωπαϊκών κυβερνήσεων απέναντι στην μεγάλη πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων κατά την περίοδο 1873-1896, βλ.: Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Πρώτος τόμος, Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Μελέτες οικονομικής ιστορίας, Αθήνα 1993, σ. 29-31.

¹⁹ Η κρίση που εκδηλώθηκε στον αγροτικό χώρο, λόγω της όξυνσης του σταφιδικού ζητήματος, δημιούργησε ένα μεταναστευτικό ρεύμα μεταξύ των ετών 1898-1904 που έφτασε τις 50.000 παραγωγικών νέων αγροτών. Η ανειδίκευτη εργατική δύναμη αναδεικνύεται ως ένα από τα πλέον σημαντικά εξαγωγικά εθνικά προϊόντα, βλ.: Στάθης Ν. Τσοτσόρος, ό.π., σ. 51, 53.

²⁰ Το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις Ηνωμένες Πολιτείες έχει πάρει μαζικές διαστάσεις στην αλλαγή του αιώνα, τόσο εξ αιτίας της κακής οικονομικής κατάστασης στην οποία έχει περιέλθει η χώρα (λόγω του σταφιδικού προβλήματος), όσο και λόγω της βεβαρημένης πολιτικής συγκυρίας που οφείλεται στην αποτυχία της Κρητικής επανάστασης βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 293.

τους και οι 10 περίπου εγκαταστάσεις της Θεσσαλίας), που απασχολούν κάτι παραπάνω από 15.000 εργάτες, η συνολική ιπποδύναμη των οποίων φτάνει τους 10.000 περίπου ατμοίππους, ενώ ταυτόχρονα μαρτυρείται και η άνοδος του συντελεστή εργασίας.²¹

Οριακά «ανοδική» είναι η πορεία της χώρας περίπου κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα (από το 1898-1909), μιλώντας με σχετικούς όρους, θέτοντας δηλαδή ως κριτήριο την ανατιμητική τάση της δραχμής.²² Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ευνόησαν την εκτατική ανάπτυξη ορισμένων κλάδων της ελληνικής βιομηχανίας, ιδιαιτέρως της αλευροβιομηχανίας και της κλωστοϋφαντουργίας, ωστόσο, δεν επέτρεψαν την ποιοτική μετατροπή της βιομηχανίας. Με τη Μικρασιατική καταστροφή και την άφιξη των προσφύγων, οι προτεραιότητες της ελληνικής οικονομίας εντοπίζονται στην επαγγελματική απορρόφηση των προσφύγων και των απολυμένων από τις τάξεις του στρατού. Η λογική της ευκαιριακής ανάπτυξης σε συνδυασμό με τη διατήρηση του ευνοϊκού πλαισίου (υποτίμηση νομίσματος, δασμολογική προστασία), ευνόησε τη δημιουργία πλήθους μικρών ομοειδών οικογενειακών επιχειρήσεων, με χαμηλή εκμηχάνιση, ενώ ανέδειξε τη φθηνή ανειδίκευτη εργασία ως κύρια μορφή εργασίας. Το καθεστώς αυτό θα διατηρηθεί και κατά τη δεκαετία του 1930, ύστερα μάλιστα και από την κρίση των ετών 1930-1931 για να δώσει τελικά τη λύση ο πληθωρισμός του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου που ανέδειξε μια ομάδα «βιομηχάνων» με δυνατότητες δέσμευσης κεφαλαίων και πραγματοποίησης βιομηχανικών επενδύσεων.²³

2.2. Ο κλάδος της αλευροβιομηχανίας στην Ελλάδα και οι επιπτώσεις από την κρίση του ανατολικού ζητήματος

Ο κυρίαρχος τομέας των τροφίμων, και ειδικότερα ο κλάδος της αλευροβιομηχανίας, εξακολουθεί να διατηρεί κατά τη δεκαετία του 1860 την πρωτοκαθεδρία του και να επεκτείνεται, με πρωτοπόρα την πόλη του Πειραιά στην οποία ιδρύονται από το 1860 έως το 1863, 4 ατμόμυλοι. Πρόκειται για μικρά

²¹ Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 339-344.

²² Στάθης Ν. Τσοτσόρος, ό.π., σ. 50-51.

²³ Η είσοδος της ελληνικής οικονομίας σε τροχιά εκβιομηχάνισης κατά τις παραμονές του Β΄ Π.Π. είναι γεγονός, κάτι που επαληθεύεται και με αριθμητικά δεδομένα από τα ποσοστά συμμετοχής της βιομηχανίας στο εθνικό εισόδημα, η οποία από 10,92% το 1933 ανέρχεται σε 13,42% το 1939, βλ.: Στάθης Ν. Τσοτσόρος, ό.π., σ. 68-69, 253.

εργοστάσια με 8-15 ατμοϋππους και 10-20 εργάτες, καθώς τα οικονομικά μέσα της πόλης είναι ακόμα περιορισμένα. Ιδιαίτερος είναι και ο δυναμισμός μιας νησιωτικής πρωτεύουσας, της Ερμούπολης, στην οποία τη δεκαετία του 1860 πραγματοποιούνται τα πρώτα βήματα της αλευροβιομηχανίας. Το 1861 ιδρύεται ο πρώτος ατμόμυλος, και μέχρι το 1866 η Ερμούπολη αριθμεί 4 μεγάλους ατμόμυλους, που απασχολούν συνολικά 150 εργάτες και συγκεντρώνουν 51 ατμοϋππους. Οι πρώτοι ατμόμυλοι που δημιουργήθηκαν στη δεκαετία του 1860, στις σημαντικότερες πόλεις της Ελλάδας, Αθήνα, Πειραιά και Ερμούπολη, δεν ξεπερνούσαν τους 10.

Ο κλάδος της αλευροβιομηχανίας, αναπτύσσεται ταχύτατα στις αρχές της δεκαετίας του 1870, κατορθώνοντας να δημιουργήσει σχεδόν ταυτόχρονα 25 ατμόμυλους σε 15 περίπου πόλεις. Η ανάπτυξη αυτή σχετίζεται με τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς στην οποία απευθύνεται η αλευροβιομηχανία, καθώς ο διαρκώς αυξανόμενος πληθυσμός και η ανάπτυξη των πόλεων δημιουργούν επιπλέον ζήτηση δημητριακών προϊόντων προκειμένου να καλυφθούν οι βασικές ανάγκες διατροφής του αστικού πληθυσμού. Χαρακτηριστική είναι η αύξηση της μέσης εγχώριας κατανάλωσης σιταριού που από τα 3 κιλά περίπου ανά κάτοικο στα μέσα του αιώνα (1851/1853), πέρασε στα 4,2 κιλά το 1875.

Η περίοδος που ακολουθεί σημαδεύεται από τη μεγάλη κρίση του Ανατολικού ζητήματος της περιόδου του 1875-1881,²⁴ κατά τη διάρκεια της οποίας επικρατεί αναβρασμός και ανακατατάξεις με σημαντικές πολιτικές, κοινωνικές, ιδεολογικές και φυσικά, οικονομικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη της Ελλάδας. Από τις συνέπειες αυτές πλήττεται καίρια και ο κλάδος της αλευροβιομηχανίας, καθώς η πτώση των τιμών στο σιτάρι προκαλεί αλυσιδωτές αντιδράσεις και επιπτώσεις στην οικονομία της χώρας. Η περίοδος 1875 έως 1877 είναι μία περίοδος στασιμότητας για τον κλάδο της αλευροβιομηχανίας, με τις εξεγέρσεις που λαμβάνουν χώρα το 1875 στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και με αποκορύφωμα την αναστάτωση που προκλήθηκε στο εμπόριο των δημητριακών εξ αιτίας του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-8.²⁵ Την επαύριο του

²⁴ Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 97, 104, 121, 132, 263-264, 342.

²⁵ Μία από τις μεγαλύτερες αγορές εισαγωγής σιτηρών στην Ελλάδα ήταν η Ρωσία, μία χώρα που διαμόρφωσε νέες ισορροπίες στο παγκόσμιο εμπόριο λόγω της υπερπροσφοράς σιτηρών. Αξιοσημείωτο είναι ακόμα το γεγονός ότι η Ρωσία παρήγαγε μία από τις καλύτερες ποιότητες σιταριού, γεγονός που σχετίζεται με το κλίμα της χώρας, καθώς το χιόνι που σκεπάζει το σιτάρι, ευνοεί την απορρόφηση θρεπτικών συστατικών από το έδαφος, βλ.: Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», ό.π., σ. 7. Ακόμη, η αγορά της Τουρκίας ήταν κύριος προμηθευτής σιτηρών στην Ελλάδα, και επομένως το κλείσιμό της με την έναρξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου είχε ολέθριες συνέπειες για τον ήδη ευπαθή (λόγω της αστάθειας του παράγοντα των κλιματικών συνθηκών) κλάδο της αλευροβιομηχανίας στην Ελλάδα, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 264, 284.

πολέμου, μεταξύ των ετών 1878 και 1883, έξι νέοι ατμόμυλοι χτίζονται στον Πειραιά, γεγονός που σχετίζεται ασφαλώς με την επικείμενη προσάρτηση της Θεσσαλίας, η οποία θεωρείτο πως θα έλυσε το πρόβλημα της σιτάρκειας της χώρας.

Ωστόσο, η λήξη του πολέμου δεν σήμανε και το τέλος των στρατιωτικών εξελίξεων καθώς, με το Συνέδριο του Βερολίνου (μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου), με το οποίο παραχωρείται η Θεσσαλία και τμήμα της Ηπείρου στην Ελλάδα, σηματοδοτείται μια περίοδος στρατιωτικών προετοιμασιών, για την κατάληψη μιας εδαφικής έκτασης που λογίζονταν τότε ως μελλοντικός σιτοβολώνας της χώρας. Οι δαπάνες για την επιστράτευση και την κατάληψη της Θεσσαλίας στα 1878-1881 εκτιμήθηκαν σε 138 εκατομμύρια δραχμές, χρήματα που για να τα συγκεντρώσουν οι κυβερνήσεις προσέφυγαν στον εξωτερικό δανεισμό και ενέτειναν τη φορολογική πίεση.²⁶ Όλες αυτές οι εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες (πόλεμοι, σημαντικές απώλειες ανθρώπινου δυναμικού, επιστρατεύσεις) ενέτειναν τον κοινωνικό αναβρασμό και επιβάρυναν την οικονομία της χώρας. Τελικά, η προσάρτηση των νέων επαρχιών πραγματοποιήθηκε το 1881, δημιουργώντας προσδοκίες από την αξιοποίηση των δυνατοτήτων της εύφορης πεδιάδας της Θεσσαλίας.

Κατά τα χρόνια που ακολούθησαν δεν ιδρύθηκαν νέες βιομηχανικές εγκαταστάσεις παραγωγής αλεύρων, ούτε σημειώθηκαν σπουδαίες αλλαγές στις μεθόδους άλεσης των σιτηρών, αντιθέτως μάλιστα κάποιες κινήσεις εκσυγχρονισμού των αλευρόμυλων δεν φαίνεται να βρήκαν θερμούς υποστηρικτές. Είναι γεγονός όμως, πως οι ήδη υπάρχοντες ατμόμυλοι αύξησαν εντυπωσιακά τη δυναμικότητά τους.²⁷ Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε πως γύρω στο 1900, οι ατμόμυλοι αποτελούσαν κυρίως μικρές παραγωγικές μονάδες που δεν διέθεταν σύγχρονο παραγωγικό εξοπλισμό, αλλά ούτε επεδείκνυαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αναβάθμισή του και η επιβίωσή τους, στην περίπτωση που δεν αναγκάζονταν να διακόψουν τη λειτουργία τους, εξαρτιόταν από καθαρά συγκυριακούς παράγοντες.

²⁶ Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 236, 263-264.

²⁷ Ο αριθμός των εργοστασίων από 8 που ήταν το 1875, ανέβηκε σε 14 το 1890, ενώ η υποδύναμη των εργοστασίων ανήλθε από 222HP σε 1010HP αντίστοιχα, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 236, Υποσημείωση 7.

2.3. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881)

Η ένωση της Θεσσαλίας με την Ελλάδα σήμανε ταυτόχρονα την ένταξή της σε μια πολιτική οντότητα, στην οποία η ηγεμονία της κεντρικής εξουσίας ήταν αισθητή σε όλη την επικράτεια και της οποίας το μορφωτικό επίπεδο και η οικονομική δραστηριότητα βρίσκονταν σε ανώτερο επίπεδο από το αντίστοιχο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.²⁸ Η προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881²⁹ δημιούργησε βάσιμες ελπίδες για τη λύση του προβλήματος ανάρκειας των δημητριακών στη χώρα (η Θεσσαλία αποτελούσε την πλουσιότερη αγροτική επαρχία της χώρας), και υπολογίζονταν πως θα μείωνε αισθητά το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου (τη στιγμή που οι εισαγωγές σιταριού είχαν φτάσει το 1881 σε 90 εκατομμύρια οκάδες), αναδεικνύοντας τη θεσσαλική περιοχή σε ουσιαστικής σημασίας επαρχία για την Ελλάδα.³⁰

Η Θεσσαλία τη στιγμή της προσάρτησης βρίσκεται σε αρχαϊκή κατάσταση με μία εξαιρετικά χαμηλή πυκνότητα πληθυσμού, καθώς οι 270.886³¹ κάτοικοί της καταλαμβάνουν μία έκταση 12.629 τ.χμ., με μια μέση πυκνότητα δηλαδή 21 κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, τη στιγμή που στο σύνολο της Ελλάδας αντιστοιχούν 32 κάτοικοι ανά τ.χμ.³² Επιπλέον, η Θεσσαλία υπόκειται σε μια δραματική αλλαγή της σύνθεσης του πληθυσμού της, καθώς ήδη από τις ταραχές του 1878 και όσο πλησίαζε η προσάρτηση του 1881, οι Τούρκοι, που αντιπροσώπευαν πάνω από το ένα δέκατο του συνολικού πληθυσμού της Θεσσαλίας,³³ αποχωρούσαν μαζικά.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα όμως που απασχολεί την περιοχή της Θεσσαλίας είναι η ύπαρξη μεγάλων γαιοκτητικών εκτάσεων, των τσιφλικιών,³⁴ που καταδικάζουν την περιοχή σε χαμηλή παραγωγικότητα, ένα πρόβλημα, το οποίο με την αποχώρηση των

²⁸ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 117.

²⁹ Η ενσωμάτωση υπήρξε προϊόν διαβουλεύσεων που έγιναν στο Βερολίνιο Συνέδριο και στη διάσκεψη των πρεσβευτών των μεγάλων δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη στις 10 Φεβρουαρίου 1881, βλ.: Μουγογιάννη Γ. Γιάννη, «Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, Περιοδική έκδοση της «Εταιρείας Θεσσαλικών Μελετών», Τόμος Ζ', Βόλος 1985, σ. 99.

³⁰ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 117.

³¹ Ο αριθμός αυτός προκύπτει από την απογραφή του 1881 και υπολογίζεται ότι ο πραγματικός πληθυσμός είναι οπωσδήποτε μεγαλύτερος, βλ.: Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 118. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της κ. Αγριαντώνη ο πληθυσμός ανερχόταν στους 262.815 κατοίκους, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 281.

³² Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 118.

³³ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 121.

³⁴ Στη Θεσσαλία το 1881 από ένα σύνολο 658 χωριών, τα 198 είναι κεφαλοχώρια (ελεύθερα) και τα 466 τσιφλίκια, βλ.: Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 170.

Οθωμανών,³⁵ φαίνεται απλά να μετατέθηκε. Η μόνη αλλαγή που επήλθε ήταν ως προς την ιδιοκτησία των τσιφλικιών, καθώς κύριοι των εκτάσεων έγιναν πλέον έλληνες τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης,³⁶ και όχι ως προς το ισχύον καθεστώς. Ακριβώς ο σπουδαίος ρόλος που διαδραμάτιζαν οι νέοι ιδιοκτήτες της Θεσσαλικής γης στην οικονομία της χώρας (ως πιστωτές του κράτους, ιδρυτές νέων τραπεζών,³⁷ χρηματοδότες δημοσίων έργων και σιδηροδρόμων³⁸), υποχρέωσε τόσο την κυβέρνηση Τρικούπη³⁹ όσο και τις κατοπινές κυβερνήσεις⁴⁰ να μην προωθήσουν καμία μεταρρύθμιση ως προς την αναδιανομή της Θεσσαλικής γης μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Επιπλέον, με την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας η θέση του καλλιεργητή της γης, όχι μόνο δεν διατηρήθηκε, αλλά επιδεινώθηκε, καθώς έπαψε να απολαμβάνει τα προνόμια που του παρείχε το Οθωμανικό δίκαιο.⁴¹

³⁵ Οι Τούρκοι γαιοκτήμονες εγκατέλειπαν βιαστικά τα κτήματά τους πουλώντας τα κυρίως σε Έλληνες τραπεζίτες του εξωτερικού. Οι πωλήσεις των κτημάτων του Τουρκικού Δημοσίου στη Θεσσαλία είχαν αρχίσει πολύ πριν από το 1881 (ήδη από τη δημοσίευση του Τανζιματίου του 1839) και η αγοραπωλησία αυτή κορυφώθηκε λίγα χρόνια πριν την ενσωμάτωση και αμέσως μετά απ' αυτήν, βλ.: Μουγογιάννη Γ. Γιάννη, *ό.π.*, σ. 99-100.

³⁶ Πιο αναλυτικά, οι νέοι γαιοκτήμονες ήταν κατά κύριο λόγο Έλληνες χρηματιστές του εξωτερικού, εθνικοί ευεργέτες με πολιτική δύναμη και σημαντικά κεφάλαια (έμποροι, εμπορομεσίτες, τραπεζίτες και βιοτέχνες), οι οποίοι είχαν αποκτήσει μεγάλες περιουσίες σε άλλα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη) ή σε χώρες εκτός από αυτήν, όπως οι Χρηστάκης Ζωγράφος, Ανδρέας Συγγρός, Γεώργιος Ζωγράφος, Κωνσταντίνος Καραπάνος, κ.ά., βλ.: Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγελική, «Ο Χ. Τρικούπης και οι εθνικές γαίες», *Ιστορικά, Το αγροτικό ζήτημα*, Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 125, 7 Μαρτίου 2002, σ. 32 και Μουγογιάννη Γ. Γιάννη, *ό.π.*, σ. 100.

³⁷ Στη Θεσσαλία ιδρύουν την Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας (1882), βλ.: Μουγογιάννη Γ. Γιάννη, *ό.π.*, σ. 101.

³⁸ Μία από τις επενδύσεις τους στην περιοχή της Θεσσαλίας είναι και η χρηματοδότηση των Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων, βλ.: Μουγογιάννη Γ. Γιάννη, *ό.π.*, σ. 101.

³⁹ Τόσο η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, στο μικρό διάστημα της διακυβέρνησής της, το φθινόπωρο του 1881, όσο και η κυβέρνηση Τρικούπη που τη διαδέχθηκε, ακολούθησαν μια αυστηρή πολιτική που διασφάλιζε την εφαρμογή των όρων της ελληνοτουρκικής σύμβασης προσάρτησης (που υπογράφηκε αρχικά το Μάιο του 1881 μεταξύ των πρεσβυτών των Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη και της Πύλης και στη συνέχεια ως ελληνοτουρκική σύμβαση μεταξύ των δύο ενδιαφερομένων πλευρών), η οποία αντί να ανατρέψει το υπάρχον γαιοκτητικό καθεστώς με όλες τις πιθανές αντιδράσεις και δυσανεκτικές, το περιέπλεκε ακόμα περισσότερο. Είναι γνωστή, άλλωστε, η επιθυμία του Τρικούπη να προσελκύσει κεφάλαια από το εξωτερικό για την αναδιοργάνωση της χώρας και η αναγνώριση της ιδιοκτησίας των νέων γαιοκτημόνων στη Θεσσαλία θεωρείται ότι αποτελούσε ένα μικρό δείγμα της δημιουργίας όρων ασφαλείας για το ομογενειακό κεφάλαιο, βλ.: Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγελική, «Ο Χ. Τρικούπης και οι εθνικές γαίες», *Ιστορικά, Το αγροτικό ζήτημα*, Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 125, 7 Μαρτίου 2002, σ. 30-32.

⁴⁰ Ούτε οι κυβερνήσεις που διαδέχθηκαν την κυβέρνηση Τρικούπη, κυβέρνηση Ζαΐμη, κυβέρνηση Δηλιγιάννη και κυβέρνηση Ράλλη, δεν έκαναν καμία ενέργεια προς την κατεύθυνση της επίλυσης του καθεστώτος της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας. Εξάλλου, ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος, οι Βαλκανικοί πόλεμοι του 1912 και 1913 και μετέπειτα ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος παραμέρισαν για αρκετά χρόνια την ενασχόληση του κράτους με το ζήτημα της αναδιανομής της γης, βλ.: Μουγογιάννη Γ. Γιάννη, *ό.π.*, σ. 105, 116.

⁴¹ Η νομική σχέση της ιδιότητας του καλλιεργητή της γης, από εμπράγματα που ήταν (σύμφωνα με το Οθωμανικό δίκαιο), έγινε ενοχική, (στηριγμένη στις ρωμαιοβυζαντινές διατάξεις περί της έγγειας ιδιοκτησίας), βλ.: Μουγογιάννη Γ. Γιάννη, *ό.π.*, σ. 102. Συνεπώς, οι καλλιεργητές μετατράπηκαν σε απλούς αγρομισθωτές, ενώ οι ιδιοκτήτες γίνονταν απόλυτοι κύριοι της γης που κατείχαν (εκτός από τη

Ταυτόχρονα, η περιοχή της Θεσσαλίας ταλανίζεται από κοινωνικές συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στα εδάφη της, καθώς οι αγροτικές εξεγέρσεις ολοένα και πληθαίνουν κάνοντας επιτακτικότερο το αίτημα για αναδιανομή της γης. Το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί (το Σεπτέμβριο του 1909) αναπτέρωσε τις ελπίδες των αγροτών του θεσσαλικού κάμπου που ζούσαν στην εξαθλίωση κάτω από το ιδιοκτησιακό καθεστώς του τσιφλικιού. Ακολούθησε μία σειρά κινητοποιήσεων με διαδηλώσεις, με αποκορύφωμα το μεγάλο αγροτικό συλλαλητήριο της 6^{ης} Μαρτίου του 1910 στη Λάρισα και τα αιματηρά γεγονότα που ακολούθησαν με 12 νεκρούς και δεκάδες τραυματίες.⁴²

Αλλά και η καλλιέργεια των δημητριακών, αν και καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργούμενων γαιών της Θεσσαλίας, βρισκόταν σε αρχαϊκό στάδιο. Δεν χρησιμοποιούνταν λιπάσματα, τα αντικαθιστούσε η αγρανάπαυση, τις περισσότερες φορές διετής (μια χρονιά σιτάρι και μια χρονιά αγρανάπαυση), τα γεωργικά εργαλεία παρέμεναν εντελώς πρωτόγονα με την κυριαρχία του ξύλινου ησιόδειου άροτρου και η άρδευση ήταν μια διαδικασία σχεδόν άγνωστη.⁴³ Ακόμη, όλες οι γεωργικές εργασίες γίνονταν χειρωνακτικά διότι, η εκμηχάνιση της καλλιέργειας δημιουργούσε ανασφάλεια στους καλλιεργητές, οι οποίοι φοβόντουσαν ότι η μηχανή θα τους αντικαθιστούσε.⁴⁴ Τέλος, οι κλιματικές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή με κύρια χαρακτηριστικά την ξηρασία και το λίβα, δεν φαίνεται να ευνοούσαν τις καλλιέργειες.

Ειδικότερα, οι κλιματικές συνθήκες που επικράτησαν στη Θεσσαλία τα τρία με τέσσερα χρόνια μετά την προσάρτηση εγγράφονται στις εξαιρετικά αρνητικές συγκυρίες που ενέτειναν την κρίση της δεκαετίας του 1880. Σε συνδυασμό μάλιστα με την απότομη πτώση των τιμών του σιταριού το 1879-1880, η οποία βέβαια στην

γη τους ανήκε και οτιδήποτε άλλο υπήρχε στο κάθε τσιφλίκι: σπίτι, αποθήκες, ζώα και εργαλεία) και μπορούσαν πλέον με την εκπνοή των μισθωτηρίων συμβολαίων να εκδιώκουν τους καλλιεργητές από το τσιφλίκι. Όπως σημειώνει ο Γ.Κ. Ραδινός η κατάσταση για τους Θεσσαλούς αγρότες «ήτο ασυγκρίτως καλύτερα υπό τους Τούρκους διοικητές», βλ.: Πατρώνης Βασίλης, «Από την προσάρτηση στο Κιλελέρ», *Ιστορικά, Κιλελέρ*, Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 72, 1 Μαρτίου 2001, σ. 14-15.

⁴² Αντωνίου Α. Αντώνης, «Τα θεσσαλικά συλλαλητήρια», *Ιστορικά, Κιλελέρ*, Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 72, 1 Μαρτίου 2001, σ. 26-31.

⁴³ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 134-135.

⁴⁴ Οι απόπειρες κάποιων γαιοκτημόνων να εισάγουν μηχανές (κυρίως θεριστικές) δεν έγιναν αποδεκτές από τους χωρικούς. Καταγράφονται μάλιστα περιπτώσεις καλλιεργητών που κατέστρεφαν τις θεριστικές μηχανές, όπως π.χ. στο χωριό Μισντάνι και Αϊδίσι, βλ. Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 282.

Ελλάδα έγινε αισθητή από το δεύτερο εξάμηνο του 1882 έως και το 1884,⁴⁵ ως απόρροια των μεγάλων ποσοτήτων σιτηρών που εισάγονται από τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ινδία και κατακτούν την ευρωπαϊκή αγορά, η υποβάθμιση του θεσσαλικού αγροτικού κόσμου ήταν πλέον δεδομένη.⁴⁶

Η κατάρρευση της θεσσαλικής παραγωγής δημητριακών και η συνακόλουθη αύξηση των εισαγωγών σιταριού σε συνδυασμό με την επιστροφή του προστατευτισμού στην Ευρώπη, θέτουν το ζήτημα της προστασίας της εγχώριας σιτοπαραγωγής. Υπό την πίεση των μεγάλων γαιοκτημόνων της Θεσσαλίας, ο Τρικούπης επιλέγει ως λύση τη δασμολογική προστασία και γι' αυτό προβαίνει σε μια σειρά αυξήσεων των εισαγωγικών δασμών στο σιτάρι το 1884, κατόπιν το 1887 και το 1892. Στην ουσία όμως, με κάθε αύξηση του δασμού μετατίθονταν το πρόβλημα με αποτέλεσμα καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1880 να σημειώνονται πτωχεύσεις σιτεμπόρων και αλευροβιομηχάνων (με έμφαση στα έτη 1883-1884 και 1889-1890). Η σχετική ανάκαμψη της οικονομίας και η άνοδος της τιμής των σιτηρών θα επιτευχθεί την επόμενη δεκαετία με τη βοήθεια της υποτίμησης της δραχμής.⁴⁷

Παρ' όλα αυτά, η κατάσταση στην πεδιάδα της Θεσσαλίας, ως προς την παραγωγή σιταριού, παρέμεινε περίπου στάσιμη τουλάχιστον ως την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, καθώς όπως προκύπτει από τα λιγοστά διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία, η παραγωγή σιταριού αγγίζει τη στιγμή της προσάρτησης τις 60-70 εκατομμύρια οκάδες, παρουσιάζοντας σχετικά μικρές διακυμάνσεις κατά τα χρόνια που ακολούθησαν.⁴⁸ Η εικόνα της στασιμότητας αποτυπώνεται και από τις πληροφορίες που προκύπτουν από μια επιτροπή έρευνας που συστάθηκε το 1896 για την κατάσταση της Θεσσαλίας, η οποία αναφέρει ότι από το σύνολο των 6 εκατομμυρίων στρεμμάτων καλλιεργήσιμων εκτάσεων, μόνο το 1,5 εκατομμύριο στρέμματα αξιοποιούνταν παραγωγικά, έναντι των 2,5 εκατομμυρίων στρεμμάτων που

⁴⁵ Το Σεπτέμβριο του 1884, το τοπικό σιτάρι πουλιέται προς 0,11-0,136, δραχμές. Αν συνυπολογίσουμε το κόστος παραγωγής και το κόστος μεταφοράς του σιταριού, οι τιμές πώλησης προκύπτουν είναι εξευτελιστικές, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 284-285.

⁴⁶ Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 284-285.

⁴⁷ Το 1895 η τιμή του θεσσαλικού σιταριού στον Πειραιά φαίνεται να ξεπερνά τις 0,30 δραχμές, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 286.

⁴⁸ Αναλυτικότερα, η παραγωγή σιταριού τα έτη 1882-1885 είναι εν μέρει κατεστραμμένη, τα έτη 1894-1896 παρουσιάζει έναν μέσο όρο 77 εκατομμύρια οκάδες, το έτος 1900 η παραγωγή φτάνει τις 53 εκατομμύρια οκάδες, το 1901 αγγίζει τις 88, το 1903 απογειώνεται στις 143 εκατομμύρια οκάδες (γεγονός που σχετίζεται με εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες), για να προσγειωθεί πάλι στα 1905 στις 55-97 εκατομμύρια οκάδες. Η συνολική παραγωγή δημητριακών υπολογίζεται στις 95 εκατομμύρια οκάδες το 1881, στις 110 εκατομ. οκάδες τα έτη 1894-1896, στις 90 εκατομ. οκάδες το 1900 και στις 134 εκατομ. οκάδες το 1901, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 286.

καλλιεργούσαν οι ελεύθεροι αγρότες, γεγονός που φανερώνει τη φοβερή υποαπασχόληση των τσιφλικικών εκτάσεων, ακριβώς λόγω του ότι βρίσκονταν κάτω από αυτήν την ιδιότητα.⁴⁹ Σύμφωνα με μια άλλη μαρτυρία της ίδιας εποχής, τα 2/3 περίπου της έκτασης των μεγάλων κτημάτων ήταν λιβάδια για βοσκές.⁵⁰

Το πρόβλημα της χαμηλής παραγωγικότητας της θεσσαλικής γης θα αντιμετωπιστεί τελικά με την αναδιανομή της γης υπό την πίεση εξωγενών παραγόντων που η αναγκαιότητα διευθέτησής τους την επέβαλλε ως λύση. Η διαδικασία της αναδιανομής ξεκίνησε το 1907 και ολοκληρώθηκε με το νόμο 1702 του 1917⁵¹ επί κυβέρνησης Βενιζέλου (που καθιστούσε υποχρεωτική τη διανομή κάθε κτήματος που ξεπερνούσε τα 1000 στρέμματα)⁵² με τον οποίο ρυθμίστηκε μερικώς η απαλλοτρίωση της τσιφλικάδικης ιδιοκτησίας, μετά από αποζημίωση των γαιοκτημόνων, χωρίς όμως να περιέχει σαφείς φιλαγροτικές διατάξεις. Το κενό αυτό συμπληρώθηκε με το νόμο 2052 του 1919, ύστερα από πολλές και μεγάλες πιέσεις των αγροτικών συλλόγων της Θεσσαλίας αλλά και της Μακεδονίας και της Πελοποννήσου. Λίγο αργότερα, η κυβέρνηση Γούναρη ψήφισε το νόμο 2922 που θέσπιζε ορισμένες εξαιρέσεις αγροκτημάτων από την απαλλοτρίωση. Η τελική όμως λύση του αγροτικού ζητήματος και της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών πραγματοποιήθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα της επαναστατικής Κυβέρνησης του Πλαστήρα της 15^{ης} Φεβρουαρίου 1923 και με άλλο της 23^{ης} Νοεμβρίου 1925,⁵³ υπό την πίεση του ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων της Μικρασίας που έπρεπε αποκτώντας ένα γεωργικό κλήρο να αποκατασταθούν και να ζήσουν.⁵⁴

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε πως η Θεσσαλία δεν φάνηκε αντάξια των προσδοκιών και των δυνατοτήτων της, καθώς δεν έλυσε το πρόβλημα της σιτάρκειας

⁴⁹ Μουγογιάννη Γ. Γιάννη, *ό.π.*, σ. 101-102.

⁵⁰ Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 286.

⁵¹ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 177. Ο νόμος 1702 του 1917 αποτελεί το τολμηρότερο νομοθέτημα της νεότερης πολιτικής ιστορίας του τόπου μας, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Π. Ζωιόπουλος, βλ.: Ζωιόπουλος Παντελής, «Το έπος του σιτικού», *Ιστορικά, Το αγροτικό θαύμα*, Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 185, 15 Μαΐου 2003, σ. 27-28.

⁵² Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 283.

⁵³ Μουγογιάννη Γ. Γιάννη, *ό.π.*, σ. 116-118.

⁵⁴ Οι πρόσφυγες άρχισαν να έρχονται στο θεσσαλικό χώρο ήδη από το 1907 και εγκαταστάθηκαν σε μεγάλες ιδιοκτησίες, εντασσόμενοι και αυτοί στον αγροτικό πληθυσμό. Το 1928 υπήρχαν στη Θεσσαλία 34.659 πρόσφυγες σε σύνολο πληθυσμού 493.213 κατοίκων, δηλαδή αναλογία 7%, ποσοστό ιδιαίτερα υψηλό, βλ.: Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 176. Η εγκατάστασή τους σε ολόκληρο το θεσσαλικό χώρο, θα συνεισφέρει στη διαμόρφωση μιας μαζικής αγροτικής συνείδησης, στην εμβάθυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης που προκλήθηκε από το κίνημα των αγροτών και θεμελιώθηκε με την έλευση των προσφύγων, βλ.: Μαλκίδης Φάνης, «Όψεις του αγροτικού κινήματος στη Θεσσαλία», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Περιοδική έκδοση για την ιστορία της Θεσσαλίας*, Τόμος 41^{ος}, Λάρισα 2002, σ. 117.

της χώρας. Η κυβερνητική πολιτική, επιλέγοντας αρχικά τη διατήρηση της μεγάλης ιδιοκτησίας γης και καταφεύγοντας κατόπιν στη λύση της δασμολογικής προστασίας του εγχώριου σιταριού, ουσιαστικά αναδείκνυε σε ρυθμιστές της οικονομίας της χώρας τους έλληνες τραπεζίτες του εξωτερικού, οι οποίοι με τη σειρά τους δεν φάνηκαν πρόθυμοι να στηρίξουν την «προβληματική» νέα επαρχία και να προβούν σε ριζοσπαστικές αλλαγές.

2.4. Η εξέλιξη της αλευροβιομηχανίας στη Θεσσαλία (1920-1970)

Περνώντας στη δεκαετία του 1920 διαπιστώνουμε πως μικρά βήματα έχουν γίνει προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης της θεσσαλικής αλευροποιίας, μετά και την ολοκλήρωση (το 1917) της αναδιανομής της γης, μία διαδικασία που συνεχίστηκε προοδευτικά και κατά τα επόμενα χρόνια, όπως είδαμε παραπάνω.⁵⁵ Οι αλευρόμυλοι της Θεσσαλίας εκείνης της εποχής (που αριθμούνται σε 411)⁵⁶ θα μπορούσαν να διακριθούν, με βάση την κινητήρια δύναμή τους⁵⁷ και το μέγεθος της απασχόλησης,⁵⁸ σε δύο κατηγορίες, στους παραδοσιακούς υδρόμυλους με μικρή παραγωγική δυναμικότητα που εξυπηρετούσαν μάλλον τοπικές ανάγκες και αποτελούσαν την πλειοψηφία των θεσσαλικών αλευρόμυλων, και στους μηχανοκίνητους αλευρόμυλους με μεγαλύτερη παραγωγική δυναμικότητα που εξυπηρετούσαν προφανώς ευρύτερες γεωγραφικές περιφέρειες.⁵⁹

Ήδη από τη δεκαετία του 1920 και έως τη δεκαετία του 1970, συντελούνται στη Θεσσαλία μία σειρά διαρθρωτικών αλλαγών που διαμορφώνουν το νέο πλαίσιο

⁵⁵ Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 283.

⁵⁶ Όπως προκύπτει από τα στοιχεία που προέρχονται από την απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, η οποία διενεργήθηκε από τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος το 1920, οι αλευρόμυλοι της Θεσσαλίας το 1920 είναι 411 και αντιπροσωπεύουν το 7% των αλευρόμυλων της χώρας, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, ό.π., σ. 100.

⁵⁷ Σύμφωνα με την απογραφή του 1920, στο σύνολο των θεσσαλικών αλευρόμυλων της εποχής χρησιμοποιούνταν 419 κινητήρες, εκ των οποίων 360 υδροκινητήρες με συνολική ισχύ 2.209 HP (που αντιπροσώπευαν το 8% των υδροκινητήρων και το 10% της συνολικής ιπποδύναμης της χώρας) και 59 δευτερογενείς κινητήρες με συνολική ισχύ 2.208 HP (που επί του συνόλου της χώρας αντιπροσώπευαν το 12% των δευτερογενών κινητήρων και το 15% της συνολικής ιπποδύναμης), βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, ό.π., σ. 100.

⁵⁸ Ως προς το μέγεθος της απασχόλησης, και πάλι σύμφωνα με την απογραφή του 1920, το 94% των αλευρόμυλων της Θεσσαλίας, απασχολούσε από 1-5 εργαζόμενους, το 5% απασχολούσε 6-25 εργαζόμενους και μόνο το υπόλοιπο 1% πάνω από 25 εργαζόμενους. βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, ό.π., σ. 100.

⁵⁹ Τη διάκριση αυτή επιλέγει ο Γιώργος Μητροφάνης με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 1920, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, ό.π., σ. 101.

λειτουργίας του θεσσαλικού τομέα παραγωγής αλεύρων. Οι αλλαγές αυτές, οι οποίες έγιναν εμφανέστερες κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, μετεξέλιξαν και εκσυγχρόνισαν τον κλάδο της θεσσαλικής αλευροποιίας. Μερικές από τις σημαντικότερες αλλαγές είναι οι εξής: οι μεταβολές του γαιοκτητικού καθεστώτος με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και την ενίσχυση της μικρής ιδιοκτησίας, και ακόμη, οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις με την αποχώρηση των Οθωμανών, την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση και την εγκατάσταση των προσφύγων.⁶⁰ Με αφετηρία αυτές τις μεταβολές η θέση της Θεσσαλίας ως εύφορης πεδιάδας της χώρας ενισχύθηκε σημαντικά κατά την περίοδο 1920-1970, καθώς μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της πολιτικής για την επίτευξη σιτάρκειας της χώρας, η θεσσαλική παραγωγή σιταριού επεκτάθηκε εδαφικά και ποσοτικά.⁶¹

Φυσικά, η αύξηση της παραγωγής του σιταριού δεν οφείλεται αποκλειστικά στην επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, αλλά εγγράφεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο παραγόντων, όπως ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της γεωργίας με την εκμηχάνιση της παραγωγής, την αλλαγή των καλλιεργητικών μεθόδων, την εισαγωγή νέων καλλιεργειών⁶² και τη χρήση χημικών λιπασμάτων.⁶³ Έτσι, ως προς το μέγεθος της εκμηχάνισης της αγροτικής παραγωγής, αρκεί να αναφέρουμε ότι το 1939 η Θεσσαλία διέθετε συνολικά 306 γεωργικούς ελκυστήρες, ενώ το 1968 ο αριθμός τους ανερχόταν πλέον σε 9.552 (αύξηση κατά 3.022%).⁶⁴ Όσον αφορά στη διάδοση της χρήσης των χημικών λιπασμάτων, κι αυτή υπήρξε εντυπωσιακή: η θεσσαλική

⁶⁰ Ο αριθμός των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλία μετά την Μικρασιατική καταστροφή και απογράφηκαν το 1928, είναι περίπου 26.000. Ο μεγαλύτερος όγκος των προσφύγων (11.000 περίπου) εγκαταστάθηκε στο Βόλο, καθώς εκεί το νέο εργατικό δυναμικό μπορούσε να απορροφηθεί από τη βιομηχανία, ενώ στη Λάρισα που δεν διέθετε καμία ιδιαίτερη οικονομική δραστηριότητα, εγκαταστάθηκαν μόνο 3.400 πρόσφυγες, στους περισσότερους από τους οποίους δόθηκε ένας αγροτικός κλήρος, βλ.: Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 176-177.

⁶¹ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 273-278. Αναλυτικότερα, μεταξύ των ετών 1927 και 1971, οι θεσσαλικές εκτάσεις που καλλιεργούνταν με σιτάρι αυξήθηκαν κατά 72%, ενώ η παραγωγή σιταριού αυξήθηκε κατά 409%. Συνακόλουθα η μέση παραγωγή σιταριού ανά καλλιεργούμενο στρέμμα αυξήθηκε από 75 χγρ. το 1927 σε 224 χγρ. το 1971, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 98.

⁶² Εντυπωσιακή υπήρξε η αύξηση της απόδοσης των καλλιεργούμενων εκτάσεων στον τομέα της σιτοκαλλιέργειας, όταν οι ντόπιες ποικιλίες σιταριού αντικαταστάθηκαν από την ιταλική ποικιλία «generoso», βλ.: Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 333.

⁶³ Η διάδοση της χρήσης λιπασμάτων στον ελληνικό χώρο συνοδεύεται και από μία σειρά μελετών και πειραμάτων πάνω στη δράση τους επί των δημητριακών (και ιδίως του σιταριού), όπως μαρτυρούν οι μελέτες που εκπονήθηκαν από το «Ινστιτούτο Καλλιτερεύσεως Φυτών εν Θεσσαλονίκη» με αντικείμενο «Πειράματα επί της τοποθετήσεως των λιπασμάτων και της φωσφορικής λιπάνσεως του σίτου», βλ.: Παπαδάκης Σ. Ι., «Πειράματα επί της τοποθετήσεως των λιπασμάτων και της φωσφορικής λιπάνσεως του σίτου», Ινστιτούτον Καλλιτερεύσεως Φυτών εν Θεσσαλονίκη, Επιστ. δελτίον αριθ. 31, Τύποις Κορ. Θεοδωρίδου, Θεσσαλονίκη, 1938, σ. 1-27. Ιδιαίτερα η συμβολή του Ι. Παπαδάκη στην επίτευξη της σιτάρκειας της χώρας θεωρείται εξαιρετικά σημαντική, καθώς με τις μελέτες του συνέβαλε στον τριπλασιασμό της παραγωγής σιταριού, βλ.: Ζωιόπουλος Παντελής, *ό.π.*, σ. 31.

⁶⁴ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 336.

αγροτική οικονομία κατανάλωνε το 1956 11.134.000 μονάδες χημικών λιπασμάτων, ενώ η κατανάλωση αυτή έφτασε το 1970 σε 54.158.000 (αύξηση κατά 379%).⁶⁵

Ο εκσυγχρονισμός της θεσσαλικής αλευροποιίας και αρτοποιίας, επήλθε ως αποτέλεσμα, όχι μόνο της βελτίωσης της αγροτικής παραγωγής, αλλά και της γενικότερης τεχνολογικής προόδου που συντελέστηκε μεταξύ αυτών των ετών στη χώρα. Ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της βιομηχανίας, η ανάπτυξη του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου,⁶⁶ ο σταδιακός εξηλεκτρισμός της χώρας, η ανάπτυξη των σύγχρονων συστημάτων τηλεπικοινωνιών και η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος, είναι μερικές από τις αλλαγές που διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία της βιομηχανίας. Η αναδιοργάνωση των σιδηροδρομικών γραμμών και η επέκταση του οδικού δικτύου σημειώνουν σημαντική πρόοδο, διευκολύνοντας έτσι τη διακίνηση των σιτηρών. Ο σταδιακός εξηλεκτρισμός της Θεσσαλίας συντέλεσε στην αλλαγή της ενεργειακής βάσης και συνεπώς, της κινητήριας δύναμης της θεσσαλικής αλευροποιίας και αρτοποιίας.⁶⁷ Η ίδρυση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας (1882) και μετέπειτα η δημιουργία αγροτικής πίστης με την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας (1929), υποβοηθούν τη βιομηχανική δραστηριότητα μέσω της δημιουργίας μιας τραπεζικής υποδομής.⁶⁸

Μία αναλυτική εικόνα των αλλαγών που επήλθαν στο θεσσαλικό κύκλωμα παραγωγής αλεύρων μας παρέχει η απογραφή του 1967, η οποία διενεργήθηκε από την Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης Θεσσαλίας, με σκοπό την καταγραφή των βιομηχανικών επιχειρήσεων της Θεσσαλίας. Τα στοιχεία της απογραφής περιλαμβάνονται στο «Μητρώον Βιομηχανιών Θεσσαλίας» και μας παρέχουν στοιχεία και για τις αλευροβιομηχανίες της περιοχής, οι οποίες ήταν 34 στον αριθμό, και η μέση ισχύς τους ανερχόταν σε 155,8 HP, υπερκαλύπτοντας κατά πολύ τη μέση δυναμικότητα του συνόλου των 411 αλευρόμυλων του 1920 που αντιστοιχούσε σε 10,31 HP κατά μέσο όρο. Οι 34 αλευροβιομηχανίες της Θεσσαλίας αποτελούσαν μάλιστα το 14% του συνολικού αριθμού των θεσσαλικών βιομηχανικών επιχειρήσεων,⁶⁹ ενώ η απασχόληση σε αυτές αντιπροσώπευε το 5% της συνολικής απασχόλησης στη βιομηχανία της περιφέρειας (με 545 εργαζόμενους). Με βάση τα

⁶⁵ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 331.

⁶⁶ Η κατασκευή του θεσσαλικού σιδηροδρομικού δικτύου ξεκίνησε το 1882, αμέσως μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους και ολοκληρώθηκε το 1904.

⁶⁷ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 99.

⁶⁸ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 165-166, 181.

⁶⁹ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 102-105.

παραπάνω, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, μπορούμε ήδη να μιλάμε για τη συγκρότηση ενός πυρήνα βιομηχανικών αλευρόμυλων στη Θεσσαλία.⁷⁰

Μία ακόμα απογραφή που διενεργήθηκε στα βιομηχανικά, βιοτεχνικά και εμπορικά καταστήματα ολόκληρης της χώρας το 1978, μας δίνει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα των αναδιαρθρώσεων που συντελέστηκαν στη θεσσαλική αλευροποιία όλο αυτό το διάστημα. Η συγκριτική μελέτη των στοιχείων της απογραφής του 1978 με αυτά του 1920, καταδεικνύουν τη μεγάλη μείωση του αριθμού των παραδοσιακών υδρόμυλων (από 411 μειώθηκαν σε 162, μείωση της τάξεως του 61%), καθώς επίσης τη μεγάλη αύξηση της παραγωγικής δυναμικότητας των μηχανοκίνητων μύλων που λειτουργούσαν με δευτερογενείς κινητήρες (η συνολική ιπποδύναμη των δευτερογενών κινητήρων αυξήθηκε κατά 10.562 HP, αύξηση κατά 249%).⁷¹ Ως απόρροια αυτών των μετασχηματισμών, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, η θεσσαλική αλευροβιομηχανία μέσω μιας διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου, έχει πλέον μετατραπεί σε έναν κλάδο βιομηχανικής παραγωγής.

Με βάση τον βαθμό εκσυγχρονισμού της παραγωγής και την έκταση της αγοράς στην οποία απευθύνονταν, οι θεσσαλικοί αλευρόμυλοι είναι δυνατό να καταταχθούν σε τέσσερις κατηγορίες: σε τοπικούς μύλους, σε μύλους Γεωργικών Συνεταιρισμών, σε μύλους μεσαίας δυναμικότητας και σε βιομηχανικούς μύλους.⁷²

Οι τοπικοί αλευρόμυλοι κάλυπταν τις ανάγκες των μικρών αγροτικών κοινοτήτων, και λειτουργούσαν επ' αλεστικώ» (με αμοιβή επί της ποσότητας των σιτηρών που άλεθαν για λογαριασμό των αγροτών), και δεν στόχευαν στην παραγωγή και εμπορία αλεύρων. Χρησιμοποιούσαν ως κινητήρια δύναμη τις μικρές υδατοπτώσεις και ήταν εξοπλισμένοι με έναν υδροκινητήρα που παρείχε ενέργεια για να κινείται ένα ζεύγος μυλόπετρες και τα εξαρτήματα του μύλου. Ήταν διεσπαρμένοι σε ολόκληρη την κατοικημένη έκταση της Θεσσαλίας και δεν διέθεταν ανεπτυγμένο δίκτυο μεταφορών, καθώς περιορίζονταν στην εξυπηρέτηση των τοπικών αναγκών αλευροποίησης των σιτηρών. Η διάδοση των κινητήρων εσωτερικής καύσης σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των δικτύων μεταφορών και επικοινωνιών,

⁷⁰ Ωστόσο, δεν σχηματίζεται συνολική εικόνα της περιόδου 1920-1970, καθώς οι πληροφορίες περιορίζονται στις αλευροβιομηχανίες και δεν αφορούν στους μικρούς μη βιομηχανικούς αλευρόμυλους.

⁷¹ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 105.

⁷² Τη διάκριση αυτή επιλέγει ο Γ. Μητροφάνης και πράγματι αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των παραγωγικών μονάδων που δρούσαν εκείνη την περίοδο στη Θεσσαλία, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 106-112.

δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τον εκσυγχρονισμό των τοπικών υδρόμυλων που μπορούσαν πλέον να εκμεταλλεύονται τη μεγαλύτερη παραγωγική δυναμικότητα που τους εξασφάλιζε η συνεχής λειτουργία του μύλου (ανεξαρτήτως των διακυμάνσεων της ισχύος των υδατοπτώσεων).⁷³

Ο αριθμός των τοπικών μύλων μειώθηκε σημαντικά κατά την περίοδο 1920-1980, ενδεχομένως λόγω της μετακίνησης των αγροτικών πληθυσμών και της συνακόλουθης αλλαγής του οικιστικού πλέγματος.⁷⁴ Παρ' όλα αυτά, οι τοπικοί υδρόμυλοι δεν εξαφανίστηκαν τελείως ούτε μετασηματίστηκαν σε εμπορικές επιχειρήσεις, αλλά παρέμειναν οι κύριες μικρές παραγωγικές μονάδες για την αλευροποίηση των σιτηρών που κατανάλωναν οι αγροτικοί πληθυσμοί της Θεσσαλίας. Το γεγονός αυτό σχετίζεται φυσικά και με την παραδοσιακή οικονομική βάση των θεσσαλικών αγροτικών κοινοτήτων που βασιζόνταν στην κάλυψη των τοπικών αναγκών αλευροποίησης των σιτηρών με αυτοκατανάλωση των προϊόντων τους.

Μία νέα μορφή βιομηχανικής μονάδας, μεσαίας ή και μεγάλης παραγωγικής δυναμικότητας, είναι οι μύλοι των Γεωργικών Συνεταιρισμών. Οι αλευρόμυλοι αυτοί κάνουν την εμφάνισή τους στη Θεσσαλία και σε ολόκληρη τη χώρα κυρίως από τη δεκαετία του 1930 και στοχεύουν και αυτοί, όπως άλλωστε και οι τοπικοί υδρόμυλοι, στην εξυπηρέτηση τοπικών ή περιφερειακών αναγκών, καθώς το κράτος τους απαγόρευε την άσκηση εμπορίας αλεύρων, γεγονός που τους θέτει σε ανταγωνισμό με τους τοπικούς υδρόμυλους. Η διάδοση των κινητήρων εσωτερικής καύσης, καθώς επίσης και της τεχνολογίας των κυλινδρόμυλων με την ταυτόχρονη αντικατάσταση της πετρελαιοκίνησης με την ηλεκτροκίνηση, συνέβαλαν σταδιακά στον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής μονάδας των Γεωργικών Συνεταιρισμών.⁷⁵

Οι μύλοι μεσαίας δυναμικότητας, οι οποίοι βρίσκονταν κυρίως γύρω από τις μεγαλύτερες θεσσαλικές πόλεις και κατά μήκος των βασικών οδικών και σιδηροδρομικών αρτηριών, στόχευαν στην κάλυψη αναγκών ευρύτερων αγροτικών και αστικών περιοχών. Η κατηγορία των μύλων μεσαίας δυναμικότητας καλύπτει ένα

⁷³ Ο βασικός εξοπλισμός ενός τοπικού θεσσαλικού αλευρόμυλου της δεκαετίας του 1950 κόστιζε γύρω στις 20.000-25.000 δραχμές και αποτελούνταν από ένα ζεύγος μολόπετρες διαμέτρου 1-1,10 μ., έναν πετρελαιοκινητήρα ισχύος κατά μέσο όρο 15 HP, τα βασικά εξαρτήματα καθαρισμού και προετοιμασίας του σιταριού για άλεση και ένα απλό σύστημα μετάδοσης κίνησης στο μύλο. Απασχολούσε δύο άτομα ανά 8ωρο και η δυναμικότητα άλεσης έφτανε το μέγιστο 1 τόνο σιταριού ανά 24ωρο, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 107.

⁷⁴ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 255.

⁷⁵ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 108-111.

ευρύ φάσμα μεγέθους επιχειρήσεων, παρ' όλα αυτά όμως είναι ένα ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό δείγμα της εξέλιξης εκείνων των αλευρόμυλων που συγκροτούν σταδιακά την κύρια επιχειρησιακή μορφή του θεσσαλικού τομέα άλεσης σιτηρών. Οι σπουδαιότερες καινοτομίες προς την κατεύθυνση του παραγωγικού εκσυγχρονισμού των μύλων μεσαίας δυναμικότητας συνοψίζονται σε δύο τεχνολογικές αλλαγές, την μετατροπή των πετρόμυλων σε κυλινδρόμυλους και την αντικατάσταση των πετρελαιοκινητήρων με ηλεκτροκινητήρες που πραγματοποιούνται κατά την περίοδο 1950-1970.⁷⁶

Εκτός από τους τοπικούς μύλους, τους μύλους Γεωργικών Συνεταιρισμών και τους κυλινδρόμυλους μεσαίας δυναμικότητας, που αναφέραμε παραπάνω, στην περιοχή της Θεσσαλίας την περίοδο 1920-1970 λειτούργησαν και ορισμένες από τις πλέον σημαντικές αλευροβιομηχανίες της χώρας. Οι τέσσερις σπουδαιότερες από πλευράς αλεστικής δυναμικότητας και παρακολούθησης των τεχνολογικών εξελίξεων είναι: ο Κυλινδρόμυλος Ιωάννη Κατσάρη με έδρα την Καρδίτσα (1892 περίπου), ο Κυλινδρόμυλος Σ. Καπουρνιώτη και Α. Παντή με έδρα το Βόλο (1921), ο Κυλινδρόμυλος Λούλη (1927), επίσης στο Βόλο, και φυσικά, ο Κυλινδρόμυλος Φωτίου και Μιχαήλ Παππά (1893) με έδρα τη Λάρισα.⁷⁷

Κεφάλαιο 3^ο: Ο «Μύλος Παππά» στη Λάρισα

3.1. Η ιστορική πορεία του «Μύλου Παππά»

3.1.1. Η πρώτη περίοδος λειτουργίας του Μύλου (1893-1920)

Προτού παρακολουθήσουμε την ιστορική πορεία του Μύλου Παππά, θα ήταν θεμιτό να επισημάνουμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες γεννήθηκε και ωρίμασε η ιδέα της ίδρυσης μίας από τις σημαντικότερες αλευροβιομηχανίες της περιοχής της

⁷⁶ Ένας μύλος μεσαίας δυναμικότητας κατά τη δεκαετία του 1950 αποτελούνταν από 1-2 κυλινδρομηχανές με κινητήρια δύναμη πετρελαιοκινητήρες ή ηλεκτροκινητήρες ισχύος 25-60 HP. Σε αυτούς τους μύλους απασχολούνταν 2-4 άτομα και η δυναμικότητα άλεσης ανερχόταν σε 7-10 τόνους ανά 24ωρο. Αργότερα, κατά τη δεκαετία 1960-1969, συναντούμε μεσαίους αλευρόμυλους εξοπλισμένους με 3 κυλινδρομηχανές και ηλεκτροκινητήρες ισχύος 40-50 HP με δυναμικότητα άλεσης που έφτανε τους 10-11 τόνους ανά 24ωρο. Όπως αναφέρει ο Γ. Μητροφάνης, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, υπάρχει το παράδειγμα ενός τυπικού βιομηχανικού μύλου μεσαίας δυναμικότητας που διέθετε 8 κυλινδρομηχανές με ηλεκτροκινητήρες συνολικής ισχύος 148 HP.), βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 111-112.

⁷⁷ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 112-122.

Θεσσαλίας. Πέρα από τα γεωγραφικά πλεονεκτήματα και τις πρώτες ύλες που εξασφάλιζε στον Μύλο η περιφέρεια Θεσσαλίας και ειδικότερα η πόλη της Λάρισας, η σχετική οικονομική ανάκαμψη της δεκαετίας του 1890 επέτρεψε την ίδρυση ανάλογων βιομηχανικών μονάδων στο σύνολο της χώρας. Η υποτίμηση της δραχμής, η αύξηση των δασμών και η σχετική διαθεσιμότητα εργατικού δυναμικού είναι μόνο ορισμένοι από τους παράγοντες που ευνόησαν την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Γέννημα αυτής της περιόδου είναι και ο ατμόμυλος Παππά, μέσω του οποίου βρήκε διέξοδο η επιχειρηματική δράση ενός φιλόδοξου, όπως αποδείχθηκε, επιχειρηματία, του Κωνσταντίνου Παππά.

Η ιστορική πορεία του Μύλου ξεκινάει το 1893,⁷⁸ οπότε ο Κωνσταντίνος Παππάς, ο οποίος φέρεται να έχει έρθει στη Λάρισα (εικ. 1) από την Ήπειρο (περιοχή Αργυροκάστρου),⁷⁹ φέρνοντας μαζί του περίπου σαράντα εργάτες προκειμένου να επανδρώσει την επιχείρηση που επρόκειτο να ανοίξει,⁸⁰ ιδρύει μαζί με τους Δημητριάδη και Σκαλιώρα⁸¹ την ομόρρυθμη,⁸² εμπορική εταιρία υπό την επωνυμία «Δημητριάδης, Παππάς και Σκαλιώρας» με σκοπό «την αγοράν διαφόρων προϊόντων και ιδίως δημητριακών καρπών προς μεταπώλησιν επί κερδοσκοπεία είτε αυτουσίων είτε μεταποιημένων εν τω [...] ατμομύλω εις άλευρα και λοιπά είδη...». Έδρα της εταιρίας ορίζεται η Λάρισα και συγκεκριμένα τα οικόπεδα που αγόρασε ο Κωνσταντίνος Παππάς στη συνοικία Ταμπάκικα, εντός των οποίων έχει ανεγερθεί «πλήρες εργοστάσιον ατμομύλου [...] και άπαντα τα αναγκαία προς λειτουργίαν

⁷⁸ Αθανάσιος Χατζηγώγας, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», Λάρισα 1997, *ό.π.*, σ. 3. Η χρονολογία 1893 αναφέρεται ως χρονολογία ίδρυσης του Μύλου του Παππά στην πλειοψηφία των βιβλιογραφικών αναφορών, με μοναδική ίσως αναφορά ως ημερομηνία ίδρυσης του Μύλου το έτος 1883 και ως ημερομηνία έναρξης της λειτουργίας του το 1893, στην ιστοσελίδα <http://www.e-city.gr>. Λίγο μεταγενέστερα τοποθετεί την ίδρυση του Μύλου του Παππά (όπως συνάγουμε από τα συμφραζόμενα, χωρίς, ωστόσο να τον κατονομάζει) ο Michel Sivignon, ο οποίος καταγράφει ως ημερομηνία ίδρυσης της επιχείρησης το έτος 1898, βλ.: Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 569.

⁷⁹ Είναι γνωστή, άλλωστε, η εισφορά ανθρώπινου δυναμικού από την Ήπειρο στον κόσμο της θεσσαλικής αλευροβιομηχανίας, μία εισφορά μάλιστα, που ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τείνει να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά μόνιμης εγκατάστασης, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές εξέλιξης στη θεσσαλική αλευροβιομηχανία. 1880-1920», *Ο άρτος ημών. Από το σιτάρι στο ψωμί*, Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994. σ. 320.

⁸⁰ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 569.

⁸¹ Ο Χρήστος Δημητριάδης και ο Κωνσταντίνος Σκαλιώρας, αναφέρονται ως έμποροι, κάτοικοι Λαρίσης και ο Κωνσταντίνος Παππάς, ως έμπορος, κάτοικος Βόλου, «προσωρινώς διαμένοντες ενταύθα» στο Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, *Συμβόλαιο συνομολόγησης δανείου*, 2.11.1899, σ. 1.

⁸² Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 11. Στο εν λόγω αφιέρωμα η εταιρία χαρακτηρίζεται ως Ομόρρυθμος Εμπορική, ενώ αναφορά στη νομική μορφή της εταιρίας (ομόρρυθμη) γίνεται και στην ομαδική εργασία της Γ'2 Τάξης του Δημοτικού των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων Μ. Ράπτου, «Ο Μύλος του Παππά», υπεύθυνη δασκάλα: Δέσποινα Κοτρώτσου, Λάρισα, *χ.χ.*, σ. 14/2.

αυτού μηχανήματα»⁸³ την εγκατάσταση του οποίου ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Σαρίμβης, απόφοιτος του Πολυτεχνείου (Σχολείου των Τεχνών) της Αθήνας.⁸⁴

Διευθυντής της εταιρίας ορίζεται ο Χρήστος Δημητριάδης, ενώ το εταιρικό κεφάλαιο φθάνει τις 300.000 δραχμές. Ο νεόδμητος ατμόμυλος αποτελεί μέρος του εταιρικού κεφαλαίου μαζί με τον περιβάλλοντα χώρο, εκτάσεως 10 χιλιάδων τετραγωνικών μέτρων, «οριζομένων γύρωθεν με οθωμανικό τέμενος (μάλλον τζαμί Μουχαρέμ), με ποταμόν Πηνειόν, με λιθίνην αποβάθραν Πηνειού, με οικόπεδον δημοτικόν και με δρόμον».⁸⁵ Η αξία του ατμόμυλου και των παραρτημάτων του εκτιμάται σε 10.000 χρυσά εικοσόφραγκα. Η διάρκεια της εταιρίας είναι πενταετής,⁸⁶ ενώ τα μέλη της συμμετέχουν εξίσου σε κέρδη και ζημίες.

Η λειτουργία του Μύλου ξεκινάει στις 28 Ιουλίου 1893, οπότε και υπογράφηκε το υπ' αριθμόν 15127 συμβόλαιο του Συμβολαιογράφου Λαρίσης Αγαθαγγέλου Ιωαννίδου.⁸⁷ Προηγήθηκαν μια σειρά συμβολαιογραφικών πράξεων που συνήψε ο Κωνσταντίνος Παππός με τις οποίες έγινε κύριος του χώρου που θα φιλοξενούσε μετέπειτα το μύλο. Στις 23 Ιανουαρίου του 1892 ο Κωνσταντίνος Παππός αγοράζει αντί 2.100 δραχμών από τον κτηματία Ιωάννη Ρουσόπουλο: α) καφενείο με τη γύρω περιοχή του, εκτάσεως 6 τουρκικών στρεμμάτων⁸⁸ και β) παρακείμενο οικόπεδο εκτάσεως ½ τουρκικού στρέμματος. Και τα δύο βρίσκονται στη συνοικία Ταμπάκικα Λαρίσης. Αρχικός ιδιοκτήτης των δύο οικοπέδων ήταν ο Ισμαήλ Ιμπραήμ Δερβίσης (καφεπώλης, κάτοικος Αργυροκάστρου, οθωμανός καλόγηρος), ενώ στην κυριότητα Ρουσόπουλου περιήλθαν στις 23 Ιανουαρίου 1892. Το οικόπεδο εντός του οποίου

⁸³ Αποσπάσματα από συμβολαιογραφικά έγγραφα του Μύλου Παππά (αρχείο Δημ. Λαγού, αρχιτέκτονα Μύλου Παππά).

⁸⁴ Ο Κωνσταντίνος Σαρίμβης (που εγκατέστησε τον Μύλο Παππά στη Λάρισα) και άλλοι απόφοιτοι του Πολυτεχνείου Αθηνών, όπως για παράδειγμα ο Μελέτιος Σταματόπουλος (που ίδρυσε το πρώτο μηχανουργείο του Βόλου το 1882) και ο Σπυρίδων Κριτσιλής (ο οποίος ανέλαβε την εγκατάσταση του αεριόφωτος στον Βόλο το 1891) συγκροτούν ένα επιστημο-τεχνικό προσωπικό που έρχεται στην πόλη του Βόλου και της Λαρίσας για να εφαρμόσει τις γνώσεις του, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές...», *ό.π.*, σ. 320-321.

⁸⁵ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Τίτλοι ιδιοκτησίας του ατμόμυλου Παππά, Αθήνα, 21.7.1899.*

⁸⁶ Η διάρκεια της εταιρίας ορίζεται πενταετής με το υπ' αριθμ. 15127 συμβόλαιο του 1893, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Επιστολή του Διευθυντή του Υποκαταστήματος Λαρίσης προς την Διοίκηση της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Λάρισα, 7.3.1917*, σ. 3.

⁸⁷ Προφανώς πρόκειται για το ιδρυτικό συμβόλαιο της εταιρίας, το οποίο όμως δεν σώζεται στο ιστορικό αρχείο της Ε.Τ.Ε. Την πληροφορία αντλούμε από κατοπινό συμβόλαιο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, με την οποία συνομολογήθηκε η χορήγηση δανείου προς την εταιρία «Δημητριάδης, Παπός και Σκαλιώρας», βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Συμβόλαιο συνομολόγησης δανείου, 2.11.1899*, σ. 1-2, καθώς και από μεταγενέστερο έγγραφο του 1917, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Επιστολή του Διευθυντή του Υποκαταστήματος Λαρίσης προς την Διοίκηση της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Λάρισα, 7.3.1917*, σ. 3.

⁸⁸ Το τουρκικό στρέμμα αντιστοιχούσε προς 1.270 τετραγωνικά μέτρα, βλ.: Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 10.

βρίσκεται το καφενείο γειτνιάζει, σύμφωνα με την περιγραφή του πωλητηρίου συμβολαίου, με «Παλαιόν Τουρκικόν Νεκροταφείον, με Πηνεϊόν ποταμόν, με γήπεδον Γεωργίου Ροδοπούλου και με δρόμον». Το δεύτερο, μικρότερο οικόπεδο ορίζεται «γύρωθεν με δύο δρόμους, με Τουρκικόν Νεκροταφείον, με [...] Δημοτικόν οικόπεδον».

Στις 11 Φεβρουαρίου 1892 ο Κωνσταντίνος Παππάς αγοράζει, αντί 600 δραχμών από τον Χασάν Εφένδη Χατζή-Μετού, μουφτή Λαρίσης και πρόεδρο της Οθωμανικής Βακουφικής Κοινοτικής Επιτροπής, οικόπεδο εκτάσεως 4 περίπου τουρκικών στρεμμάτων στη συνοικία Ταμπάκικα, στο χώρο του παλαιού τουρκικού Νεκροταφείου. Σύμφωνα με την περιγραφή του πωλητηρίου συμβολαίου, το οικόπεδο ορίζεται από δρόμο που οδηγεί στο Τέμενος του Μουχαρέμ Πασά, από δρόμο που οδηγεί σε Καναρά μαχαλά (σημερινή οδό Γεωργιάδου), από τη Σκάλα του Πηνεϊού και από το οικόπεδο των 6 στρεμμάτων το οποίο αγοράστηκε από τον Κωνσταντίνο Παππά στις 23 Ιανουαρίου του ίδιου έτους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το οικόπεδο των 4 στρεμμάτων περιέρχεται στην οριστική κατοχή και κυριότητα του Κωνσταντίνου Παππά (και του συνεργάτη του Κωνσταντίνου Σκαλιώρα) στις 14 Οκτωβρίου 1909, μετά από συμβιβασμό μεταξύ των δύο πρώτων, του Ελληνικού Δημοσίου και της Βακουφικής Επιτροπής. Το ελληνικό Δημόσιο διεκδικούσε το εν λόγω οικόπεδο. Οι Παππάς και Σκαλιώρας αποδίδουν 2.000 δραχμές και αναγνωρίζονται ως κύριοι και κάτοχοι του οικοπέδου, αφού ο εκπρόσωπος του Δημοσίου αποδέχεται ότι «το εν λόγω οικόπεδον αποτελεί αυτοτελές νεκροταφείον ουδόλως συνεχόμενον διά τοίχου προς το εκεί τέμενος του Μωχάμετ (Μουχαρέμ) Πασά...».⁸⁹

Στις όχθες του Πηνεϊού ποταμού, στη συνοικία Ταμπάκικα, ο Κωνσταντίνος Παππάς στήνει τον πρώτο πετρόμυλο, τον οποίο κινεί με ατμομηχανή, χρησιμοποιώντας ξύλα και λιγνίτη. Κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας, ο Μύλος διαθέτει την κλασική τεχνολογία άλεσης του σιταριού με μυλόπετρες, που παίρνουν κίνηση από την ατμομηχανή, όπως και όλα τα υπόλοιπα μηχανήματα (περιστροφικά κόσκινα, τριέρια, κλπ.). Αυτή η λειτουργία είναι περισσότερο συμβατή και με το αρχικό μέγεθος και ύψος του κτιρίου, που έφτανε τους τρεις ορόφους, με ενιαία στέγη και μόνο πέντε από τα σημερινά οκτώ παράθυρα (εικ. 2).⁹⁰ Τεχνολογικό

⁸⁹ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 10-11.

⁹⁰ Αθανάσιος Χατζηγώγας, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 7.

επίτευγμα για την εποχή αποτελεί η εγκατάσταση σύγχρονων μηχανημάτων στις εγκαταστάσεις του Μύλου, τα οποία κινούνταν από μία πραγματική ατμομηχανή,⁹¹ την πρώτη που εμφανίστηκε στην περιοχή, γεγονός που προκάλεσε τη συρροή πλήθους κατοίκων που θαύμαζαν έκπληκτοι τα τεχνολογικά επιτεύγματα της εποχής.⁹² Η διάρκεια της εταιρίας παρατείνεται (για δύο χρόνια ακόμα) μέχρι το 1900,⁹³ καθώς ο μύλος με τον αναβαθμισμένο μηχανικό εξοπλισμό του γνωρίζει ραγδαία άνοδο.

Το πρωτοπόρο εγχείρημα του Κωνσταντίνου Παππά αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σπουδαιότητα αν αναλογιστούμε πως μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στη Λάρισα λειτουργούσαν μικροί πετρόμυλοι, κινούμενοι με ατμό, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν μηχανές γκαζοζέν (κινητήρες πτωχού αερίου) που λειτουργούσαν με ξύλα και λιγνίτη, ενώ, παράλληλα, η περιοχή ήταν διάσπαρτη από νερόμυλους που λειτουργούσαν και στα πιο μικρά χωριά. Οι πηγές, τα ρέματα και τα ποτάμια που αφθονούσαν στις ορεινές και πεδινές περιοχές της Θεσσαλίας,⁹⁴ ευνόησαν, από τη ρωμαϊκή ακόμα εποχή, την ανάπτυξη εκατοντάδων νερόμυλων, πολλοί από τους οποίους λειτουργούσαν ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.⁹⁵

Βέβαια, παράλληλα με τις αυξημένες ανάγκες των ανθρώπων σε αλεύρι, εξελίσσεται και η τεχνολογία. Έτσι, οι νερόμυλοι της Θεσσαλίας που άντεξαν για αρκετά χρόνια, αρχίζουν σιγά-σιγά να σταματούν τη λειτουργία τους κι ελάχιστοι αντιστέκονται στη δύναμη της βιομηχανικής επανάστασης, πριν αναγκαστούν και αυτοί να μετατραπούν σε ατμόμυλους.⁹⁶ Η σύγχρονη τεχνολογία έφερε αρχικά τους

⁹¹ Ο πρώτος ατμόμυλος λειτούργησε στο Λονδίνο το 1786, βλ.: Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», *ό.π.*, σ. 4. Στο εξωτερικό, η βιομηχανία αλέσεως προηγήθηκε κατά πολύ των άλλων βιομηχανιών της ίδιας περιόδου, γι' αυτό και οι περισσότεροι νερόμυλοι είχαν μετατραπεί σε μεγάλα μηχανοκίνητα συγκροτήματα πριν την εισαγωγή του ατμού. Η ατμομηχανή αντικατέστησε απλώς τον κινητήρα, σε ό,τι τουλάχιστον αφορά στους νερόμυλους, βλ.: Ιστοσελίδα: ΤΑΛΟΣ Εκπαιδευτικά-βιβλιοθήκη, <http://www.tallos.gr>.

⁹² Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 12.

⁹³ Υπενθυμίζω πως στις 28 Ιουλίου 1893 υπογράφηκε το ιδρυτικό συμβόλαιο της εταιρίας, πενταετούς διάρκειας (συμβόλαιο αριθμ. 15127), το οποίο παρατάθηκε για δύο ακόμη χρόνια με το υπ' αριθμ. 22778 συμβόλαιο του Συμβολαιογράφου Λαρίσης Αγάθ. Ιωαννίδου, για να λήξει οριστικά στις 20 Ιουλίου 1900, οπότε παύει ουσιαστικά να υφίσταται η εταιρία. Την πληροφορία αντλούμε από το παρακάτω έγγραφο: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Επιστολή του Διευθυντή του Υποκαταστήματος Λαρίσης προς την Διοίκηση της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Λάρισα, 7.3.1917*, σ. 3.

⁹⁴ Λόγω έλλειψης επαρκούς αιολικής ενέργειας στην ηπειρωτική Θεσσαλία, δεν ήταν δυνατό να αναπτυχθούν οι ανεμόμυλοι, εκτός ίσως από τις μοναδικές καταγεγραμμένες περιπτώσεις, όπως είναι αυτές των Αμπελακίων (όπου λειτούργησε ανεμόμυλος στα μέσα του 18^{ου} αιώνα) και του Κοκκινοπλού (τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, έως τις πρώτες του 20^{ου} αιώνα), βλ.: Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 10.

⁹⁵ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 10.

⁹⁶ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 10. Η οριστική εκτόπιση των νερόμυλων άρχισε μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, παράλληλα με την ανάπτυξη του

μηχανοκίνητους κυλινδρόμυλους και στη συνέχεια τους ηλεκτροκίνητους, μία πορεία που ακολούθησε και ο Μύλος Παππά, όπως θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια.

Σημαντικό πλεονέκτημα του Μύλου ήταν η γεωγραφική θέση του, με άμεση πρόσβαση στη μεγαλύτερη σιτοφόρο πεδιάδα της χώρας όπου, εκτός των άλλων, παραγόταν και η καλύτερη ποιότητα σκληρού σιταριού,⁹⁷ γνωστή με την ονομασία «ντεβέ»,⁹⁸ Είναι εξάλλου, γνωστό, πως οι μεγαλύτερες ποσότητες του «ντεβέ» απορροφούνταν κατά κύριο λόγο από τη βιομηχανία παραγωγής ζυμαρικών (μακαρονοποιία), η οποία έχει μεγαλύτερη διαπραγματευτική δύναμη από τον άλλο πελάτη της αλευροβιομηχανίας, την αρτοποιία και ασκεί επομένως ισχυρή πίεση στη διαμόρφωση των τιμών των αλεύρων.⁹⁹

Εκτός όμως από την εξασφάλιση των πρώτων υλών, η Λάρισα παρείχε στον Μύλο και το πλεονέκτημα ότι βρισκόταν σε έναν από τους σημαντικούς συγκοινωνιακούς κόμβους, γεγονός που του έδινε τη δυνατότητα αφενός να εξυπηρετεί την πόλη της Λάρισας και αφετέρου να πραγματοποιεί εξαγωγές σε άλλες περιοχές της χώρας.¹⁰⁰ Έτσι, σχεδόν αμέσως μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, η αναγκαιότητα κατασκευής μίας σιδηροδρομικής γραμμής που θα συνέδεε τη Λάρισα τόσο με το λιμάνι του Βόλου, όσο και με την πρωτεύουσα, φαινόταν επιτακτική, καθώς θα εξασφάλιζε στη Θεσσαλική πρωτεύουσα την απαραίτητη διέξοδο για τη διακίνηση των σιτηρών της.¹⁰¹ Η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Λάρισας-Βόλου έγινε το 1884, ενώ αρκετά χρόνια αργότερα, το 1908, ολοκληρώθηκε και η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Αθήνας-Λάρισας, εξέλιξη που πιθανόν ευνόησε την

κινητήρα εσωτερικής καύσεως και τη διάδοση του ηλεκτρισμού, βλ.: Ιστοσελίδα: ΤΑΛΟΣ Εκπαιδευτικά-βιβλιοθήκη, <http://www.tallos.gr>.

⁹⁷ Σε ό,τι αφορά στην ποιότητα του σιταριού, αυτό διακρίνεται στο σκληρό και στο μαλακό σιτάρι. Το σκληρό σιτάρι έχει μικρή συνεκτικότητα πρωτεΐνη (γλουτένη), γι' αυτό δεν μπορεί να δώσει διογκωμένο ψωμί, δίνει όμως καλής ποιότητας σμιγδάλι. Κατά την άλεσή του στους κυλίνδρους δεν αλευροποιείται σε αμυλόκοκκους (το άμυλο είναι από τα κύρια συστατικά του σιταριού), αλλά σε συμπλέγματα, κρυσταλλικούς κόκκους οι οποίοι περνούν στις σμιγδαλίστρες. Το πίτυρο (άλλο κύριο συστατικό του σιταριού), ως το πλέον ελαφρύ, απομακρύνεται με ρεύμα αέρος. Παίρνουμε έτσι καθαρό σμιγδάλι, δίχως πίτυρα. Το σμιγδάλι αυτό χρησιμοποιείται στη μακαρονοποιία, ενώ μπορεί επίσης να αλεσθεί σε λεία κύλινδρα και να παραχθεί το υποκίτρινο αλεύρι με το οποίο παρασκευάζεται το λεγόμενο χωριάτικο ψωμί. Το μαλακό σιτάρι χρησιμοποιείται για την παραγωγή αλεύρων αρτοποιίας, αφού μας δίνει λευκό αλεύρι, βλ.: Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», *ό.π.*, σ. 6.

⁹⁸ Εκτός από τον «ντεβέ» ή «ντεβέτα», στη Θεσσαλία μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα καλλιεργούνται και οι εξής ποικιλίες σκληρού σιταριού: μαυραγάρι, λήμνος, κοντούζι, ασπροσίταρο. Τα σκληρά σιτάρια υπερτερούν έναντι των μαλακών (αρναούτ, μεντάνα, ερέτρια, τριμίτι, νούμερο, κουαντέρνα), καθώς χρησιμοποιούνται στην μακαρονοποιία και γι' αυτό πετυχαίνουν καλύτερη τιμή, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 33, 116.

⁹⁹ Σερμετείδου Ευθυμία-Καλέ Ευμορφίλη, *ό.π.*, σ. 9.

¹⁰⁰ Ψηφιακή Πολιτιστική Πύλη Δήμου Λαρισαίων, «Ο Μύλος του Παππά», <http://culture.larissadimos.gr>.

¹⁰¹ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 156.

επιχείρηση Παππά, καθώς εξασφάλιζε την απρόσκοπτη προμήθεια σιτηρών, σε αγορές πέρα από τα όρια της πόλης της Λάρισας.

Η τοποθεσία του Μύλου εξασφάλιζε την εκμετάλλευση των υδάτινων πόρων της περιοχής, δηλαδή του ποταμού Πηνειού,¹⁰² το νερό του οποίου, με τα κατάλληλα έργα διαρρύθμισης, χρησιμοποιούνταν για την κίνηση των υδροφόρων αντλιών και την πλύση του σιταριού (7.776 m³ νερού ανά 24ωρο).¹⁰³ Το απαιτούμενο νερό προμήθευε αντλία με υδροφόρο σωλήνα από τον ποταμό Πηνειό.¹⁰⁴ Αργότερα, ανοίχτηκε πηγάδι κοντά στο κτίριο από το οποίο αντλούσαν νερό οι φυγοκεντρικές αντλίες, που έπαιρναν κίνηση από τον κεντρικό άξονα του ισογείου με ιμάντες.¹⁰⁵ Ο δρόμος (σημερινή οδός Γεωργιάδου) επίσης διευκόλυνε τη μεταφορά του σιταριού στις γύρω περιοχές, η οποία γινόταν τότε με κάρα και άλογα.

Τη σοβαρότητα του εγχειρήματος του επιχειρηματία Κωνσταντίνου Παππά καταδεικνύει το γεγονός ότι η εταιρία ιδρύει υποκατάστημα και στην πόλη του Βόλου,¹⁰⁶ του οποίου αναλαμβάνει διευθυντής ο ίδιος. Η ίδρυση του υποκαταστήματος ήταν απολύτως δικαιολογημένη, αν λάβουμε υπ' όψιν το ρόλο του λιμανιού του Βόλου ως ενδιάμεσης στάσης για τη διακίνηση των σιτηρών (η διαδρομή πρέπει να ήταν η εξής: από τη Λάρισα, μέσω του σιδηροδρόμου, τα εμπορεύματα έφταναν στο λιμάνι του Βόλου όπου φορτώνονταν στα πλοία και από εκεί ακολουθούσαν μία θαλάσσια διαδρομή με προορισμό κατά πρώτο λόγο την Αθήνα και κατά δεύτερο λόγο την υπόλοιπη Ελλάδα. Αντίστροφα, από το λιμάνι του Βόλου όπου ξεφορτώνονταν μεγάλες ποσότητες σιταριού, μεταφέρονταν μέσω του σιδηροδρομικού δικτύου στον Μύλο Παππά, στις εγκαταστάσεις του οποίου γινόταν η επεξεργασία μεγάλων ποσοτήτων σιτηρών –όπως θα δούμε, ο μύλος χρησιμοποιούσε και εισαγόμενα σιτηρά). Αποστολή του υποκαταστήματος Βόλου είναι η διευκόλυνση του κεντρικού καταστήματος της Λάρισας, κυρίως με τη

¹⁰² Το μικρό μέγεθος των ποταμών της χώρας και η ελλιπής αξιοποίησή τους δεν επέτρεψαν στους νερόμυλους να εξελιχθούν σε πραγματικά βιομηχανικές εγκαταστάσεις, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αι.*, Ιστορικό αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 122, Υποσημείωση 12.

¹⁰³ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 14.

¹⁰⁴ Χατζηγώγας Αθανάσιος, Μηχανολόγος μηχανικός, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», ανάθεση του Δήμου Λάρισας, Λάρισα 1997, σ. 6.

¹⁰⁵ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ιστορικός μηχανολογικός εξοπλισμός του Μύλου Παππά στη Λάρισα», Α' φάση Μουσειολογικής Μελέτης, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 14.

¹⁰⁶ Είναι γεγονός πως οι περισσότεροι ατμόμυλοι βρίσκονται τοποθετημένοι στα λιμάνια (Πειραιάς - Θεσσαλονίκη - Βόλος), κοντά στις περιοχές των εμπορευματικών εξαγωγικών καλλιέργειών. Προφανώς, αυτήν του την έλλειψη επιχειρεί να αναπληρώσει ο ατμόμυλος Παππά, αναζητώντας μία θαλάσσια διέξοδο μέσω του γειτονικού λιμανιού του Βόλου.

εξεύρεση αγοράς για τη διάθεση των προϊόντων που παράγει ο ατμόμυλος που βρίσκεται στη Λάρισα.¹⁰⁷

Ο Μύλος δημιουργεί και το δικό του μηχανικό αρτοποιείο το οποίο λειτουργεί στον ίδιο χώρο ήδη από το 1893,¹⁰⁸ με μία πετρελαιομηχανή 15 ίππων. Το αρτοποιείο χρησιμοποιούσε 25 εργάτες και η ετήσια παραγωγή του ήταν 1.000.000 οκάδες ή 1.280.000 κιλά ψωμί.¹⁰⁹ Η παράλληλη λειτουργία αρτοποιείου στο χώρο του Μύλου, φανερώνει πως ήδη στα τέλη του 19^{ου} έχουν συντελεστεί ουσιαστικές αλλαγές στα καταναλωτικά πρότυπα ενός επί το πλείστον αγροτικού πληθυσμού, όπως ήταν αυτός της Λάρισας, προς την κατεύθυνση όχι φυσικά της οριστικής διακοπής της οικιακής παραγωγής ψωμιού, αλλά της σταδιακής απεμπλοκής από μία μονόδρομη μέχρι πρότινος επιλογή.

Η έναρξη της λειτουργίας της επιχείρησης του Μύλου συνέπεσε δυστυχώς με αρνητικές συγκυρίες τόσο σε τοπικό, όσο και σε εθνικό επίπεδο. Έτσι, λίγα μόλις χρόνια μετά την ίδρυση του ατμόμυλου, η χώρα εμπλέκεται στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897-1898, με αποτέλεσμα να πληγεί καίρια το εμπόριο των σιτηρών, αφού η Τουρκία που αποτελούσε μία από τις βασικές αγορές εισαγωγής σιτηρών κλείνει,¹¹⁰ με σημαντικές επιπτώσεις στον κλάδο της αλευροβιομηχανίας. Ειδικότερα, όσον αφορά στο Μύλο του Παππά, σύμφωνα με το Πωλητήριο Συμβόλαιο της 2ας Ιουνίου 1921 αναφέρεται απαίτηση της εταιρίας «Παππάς-Σκαλιώρας» «δι' επιταχθέντα παρ' αυτού άλευρα κατά την διάρκεια της κατοχής της Θεσσαλίας υπό των Τούρκων κατά το έτος 1897 και 1898...».¹¹¹

Προφανώς ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 και οι συνέπειες αυτού υπήρξαν η κύρια αιτία που οδήγησε τους ιδιοκτήτες του Μύλου, ένα μόλις χρόνο μετά τη λήξη του πολέμου, το 1899, να καταφύγουν στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για δανεισμό. Σε μεταγενέστερη, άλλωστε, επιστολή των ιδιοκτητών του Μύλου προς τη

¹⁰⁷ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 11-12.

¹⁰⁸ Από τα πρώτα χρόνια παρουσίας των ατμόμυλων, είναι συνήθης η πρακτική να στεγάζουν και άλλες δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Σταύρου Χρυσού, σιδηρουργού από τις Κυδωνίες, που το 1861 συνεταιρίζεται με το Θεόδωρο Τόμπρα και ιδρύει τον πρώτο ατμόμυλο στη Σύρο, όπου στεγάζεται και το σιδηρουργείο και ένα αρτοποιείο, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 149. Αντίστοιχα λοιπόν, και στην περίπτωση του Μύλου Παππά, στον ήδη υπάρχοντα χώρο του ατμόμυλου φιλοξενείται και λειτουργεί ένα αρτοποιείο.

¹⁰⁹ Σπυρόπουλος Αθ., «Η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη της Λάρισας από το 1881 έως το 1916», Μετάφραση από τα γαλλικά Λίτσα Ούντρια, Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Περιοδική έκδοση για την ιστορία της Θεσσαλίας, Τόμος 33^{ος}, Λάρισα 1998, σ. 195.

¹¹⁰ Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 264-265, 284.

¹¹¹ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 12.

Διοίκηση της Ε.Τ.Ε. (11.2.1916)¹¹², γίνεται λόγος για την εισβολή των Τούρκων στη Λάρισα, καθώς επίσης για την κατάληψη του ατμόμυλου από τους εισβολείς και τις συνακόλουθες -μεγάλης έκτασης- ζημιές που υπέστη ο Μύλος «διαρπαχθέντων των μεγάλων ποσοτήτων σίτου, τας οποίας είχε εν ταις αποθήκαις αυτής, των αλεύρων της, -μεγάλων επίσης ποσών-». Το ποσό της ζημιάς εκτιμάται μάλιστα από τους ιδιοκτήτες στις 500.000 δραχμές.

Το πλήγμα δεν ήταν ωστόσο αρκετό ώστε να σταματήσει την επιτυχημένη πορεία της επιχείρησης, αλλά ούτε να θίξει το κύρος και την αξιοπιστία της στο τραπεζικό σύστημα, γεγονός που επισφραγίζεται από τη χρηματοδότησή της το 1899 από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος με τοκοχρεωλυτικό δάνειο 250.000 δραχμών.¹¹³ Η χρηματοδότηση του Μύλου από την Ε.Τ.Ε. συνηγορεί υπέρ της άποψης πως ο Μύλος Παππά συγκαταλέγεται εκείνη την εποχή στις μεγάλες θεσσαλικές βιομηχανικές μονάδες της περιοχής. Στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (τχ. 151/20.7.1899) δημοσιεύεται ο Νόμος ΒΧΛΕ' «Περί εγγυήσεως του Δημοσίου υπέρ της εν Λαρίση εμπορικής εταιρείας υπό την επωνυμίαν «Δημητριάδης, Παπάς και Σκαλιώρας» προς συνομολόγησιν δανείου μέχρι δραχ. 250,000» (εικ. 3). Η εταιρία αναλαμβάνει την υποχρέωση να εξοφλήσει το δάνειο σε χρονικό διάστημα 10 ετών με επιτόκιο 5% ετησίως, καταβάλλοντας το ποσό την 1^η Οκτωβρίου κάθε έτους.¹¹⁴

Προκειμένου να τεθεί άμεσα σε εφαρμογή ο νόμος περί του δανείου συστήνεται τριμελής επιτροπή που εκπροσωπείται από τρεις μηχανικούς ή αρχιτέκτονες, εκ των οποίων ο ένας ορίζεται από τον Υπουργό Οικονομικών, ο δεύτερος από τον Υπουργό Εσωτερικών και ο τρίτος από την Διοίκηση της Εθνικής Τραπέζης, στους οποίους ανατίθεται η εκτίμηση των υποθηκευθέντων εγκαταστάσεων του Μύλου, κινητών και ακινήτων, κτιρίων, οικοπέδων,¹¹⁵ μηχανημάτων, εξαρτημάτων και παραρτημάτων του εργοστασίου. Προηγείται, ο έλεγχος της νομιμότητας και της αρτιότητας των συμβολαιογραφικών πράξεων των οικοπέδων που περιήλθαν στην κυριότητα των ιδιοκτητών του Μύλου. Κατόπιν αυτού, η τριμελής επιτροπή, η οποία αποτελούνταν

¹¹² Πρόκειται για μία 15σέλιδη επιστολή των ιδιοκτητών του Μύλου, Κωνσταντίνου Παππά και Κωνσταντίνου Σκαλιώρα προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., στην οποία εξιστορούν την πορεία της επιχείρησης και εκθέτουν την αδυναμία αποπληρωμής του δανείου του 1899, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *15σέλιδη επιστολή του Κων/νου Παππά και Κων/νου Σκαλιώρα προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε.*, 11.2.1916.

¹¹³ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 113.

¹¹⁴ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος, Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. 151/20.7.1899, σ. 1-3.

¹¹⁵ Τα οικοπέδα που υποθηκεύτηκαν ως φαίνεται ήταν τα δύο οικοπέδα αρχικά ιδιοκτησίας Ιωάννη Ρουσόπουλου, τα οποία περιήλθαν στην κατοχή του Κωνσταντίνου Παππά το 1892, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Τίτλοι ιδιοκτησίας του ατμόμυλου Παππά*, Αθήνα, 21.7.1899.

από τους Ιωάννη Γράβαρη, Ευσέβιο Μαρκάκη και Σπυρίδωνα Μπεράτη, εξέδωσε στις 8 Οκτωβρίου 1899 την «Έκθεσις Εκτιμήσεως»¹¹⁶ για την αξία των εγκαταστάσεων του ατμοκίνητου αλευρόμυλου, σύμφωνα με την οποία η έκταση που καταλαμβάνει ο χώρος του εργοστασίου είναι 5.115,70 τετραγωνικά μέτρα και συνορεύει με «[...] Δημοτικόν οικοπέδον, ανατολικώς με τον Πηνειόν Ποταμόν, δυτικώς με δημοσίαν οδόν [...] με χέρσον παλαιόν Τουρκικόν Νεκροταφείον», ενώ η συνολική αξία του οικοπέδου, των κτιριακών εγκαταστάσεων, του μηχανοστασίου και των αλεστικών μηχανημάτων ανέρχεται στις 359.480,84 δραχμές (εικ. 4).¹¹⁷

Στις 2 Νοεμβρίου 1899 η ομόρρυθμος¹¹⁸ εμπορική εταιρία «Δημητριάδης, Παππάς και Σκαλιώρας» πήρε δάνειο 250.000 δραχμών από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος με την εγγύηση του δημοσίου. Το δάνειο χορηγήθηκε με την πράξη 94670/2.11.1899 του συμβολαιογράφου Αθηνών Ηλία Γλυκοφρύδη.¹¹⁹ Στις 21 Δεκεμβρίου 1899 αποχωρεί «ένεκα γήρατος...»,¹²⁰ ο Χρήστος Δημητριάδης, εκχωρώντας τα δικαιώματά του (το 1/3 της επιχείρησης) στον Κωνσταντίνο Παππά και Κωνσταντίνο Σκαλιώρα αντί του ποσού των 109.920 δραχμών. Η εταιρία συνεχίζει τη λειτουργία της μετά την εκκαθάριση με την επωνυμία «Παππάς – Σκαλιώρας».¹²¹

Με το δάνειο του 1899 φαίνεται να διασφαλίστηκε η εύρυθμη λειτουργία της επιχείρησης Παππά τουλάχιστον για τα αμέσως επόμενα χρόνια, καθώς τα έτη 1906-1907 η αποπληρωμή του εν λόγω δανείου του ατμόμυλου Παππά φαίνεται να αποτέλεσε εκ νέου αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ του Υπουργείου Οικονομικών και της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Έτσι, με επιστολή της Ε.Τ.Ε προς το Υπουργείο Οικονομικών (18.7.1906) προβάλλεται ως αίτημα η παράταση

¹¹⁶ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, *Έκθεσις Εκτιμήσεως της αξίας του ατμόμυλου Παππά, Λάρισα, 8.10.1899*, σ. 1-3.

¹¹⁷ Πιο συγκεκριμένα, η αξία του οικοπέδου εκτιμήθηκε στις 6.138,84 δραχμές, των οικοδομών στις 117.161,00 δραχμές, του μηχανοστασίου στις 60.725,00 δραχμές, των αλεστικών μηχανημάτων στις 134.037,00 δραχμές, ενώ υπολείπεται και το ποσό των 41.419,00 δραχμών για το οποίο δεν προκύπτει από το έγγραφο σε τι αναφέρεται (δυσανάγνωστο), βλ. Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, Σειρά 10, Υποσειρά 68, Φάκελος 25, *Έκθεσις Εκτιμήσεως της αξίας του ατμόμυλου Παππά, Λάρισα, 8.10.1899*, σ. 2-3.

¹¹⁸ Η νομική μορφή της εταιρίας καταγράφεται και στα χειρόγραφα των συμβολαίων που συνήψε η εταιρία με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Συμβόλαιο συνομολόγησης δανείου, 2.11.1899*, σ. 1.

¹¹⁹ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Συμβόλαιο συνομολόγησης δανείου, 2.11.1899*.

¹²⁰ Με το υπ' αριθμόν 24101 συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Αγαθ. Ιωαννίδου, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Επιστολή του Διευθυντή του Υποκαταστήματος Λαρίσης προς την Διοίκηση της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Λάρισα, 7.3.1917*, σ. 2.

¹²¹ Την εκκαθάριση της εταιρίας μετά την αποχώρηση του Χρ. Δημητριάδη, αναφέρει και ο Κων/νος Παππάς στην αίτηση της 3^{ης} Μαρτίου 1907 προς την Ε.Τ.Ε., λέγοντας χαρακτηριστικά: «...η εταιρία «Δημητριάδης-Παππάς και Σκαλιώρας», αποτελούμενη ήδη εκ των μελών, εμού και Κ. Σκαλιώρα...», βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Αίτησις Κωνσταντίνου Χ. Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Βόλος, 3.3.1907*, σ. 1.

αποπληρωμής του δανείου της επιχείρησης Παππά, ωστόσο, το υποβληθέν νομοσχέδιο «περί παρατάσεως της ισχύος της υπό του Κράτους παρασχεθείσης [εγγυήσεως] εις την περί ης πρόκειται εμπορικήν εταιρίαν», τελικά «δεν εψηφίσθη» στη σύνοδο του παρόντος έτους (21.7.1906).¹²² Μάλιστα, ο τότε Υπουργός Οικονομικών, προτείνει στην Ε.Τ.Ε. την υποβολή εκ νέου διασκευασμένου νομοσχεδίου και σε περίπτωση μη ψηφίσεως αυτού ζητάει τη διευκόλυνση ως προς την εκπλήρωση των εκπρόθεσμων υποχρεώσεων της επιχείρησης «Παππά-Σκαλιώρα».

Ακολούθως, ο Κωνσταντίνος Παππάς σε αίτηση που έστειλε προς τη Διοίκηση της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος στις 3 Μαρτίου 1907,¹²³ αναφέρεται στην αδυναμία αποπληρωμής του δανείου της 2ας Νοεμβρίου 1899 και επικαλείται την επικείμενη ψήφιση νομοσχεδίου για παράταση της προθεσμίας αποπληρωμής. Σε περίπτωση που, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «λόγοι ανεξάρτητοι της τοιαύτης προθέσεως της Σεβαστής Κυβερνήσεως, δεν θέλουν επιτρέψει την ψήφισιν του τοιούτου Νομοσχεδίου», προτείνει εναλλακτικά, να του χορηγηθεί ενυπόθηκο δάνειο 50.000 δραχμών με υποθήκη του ευρισκόμενου στην περιφέρεια Λάρισας κτήματος «Γκιούλμπερη» (εικ. 5)¹²⁴. Τελικά, η Διοίκηση της Ε.Τ.Ε. έκανε δεκτή την αίτηση για παράταση της προθεσμίας αποπληρωμής του δανείου του υπ' αριθμ. 94670 συμβολαίου και έτσι υπεγράφη το υπ' αριθμ. 138773 συμβόλαιο¹²⁵ του συμβολαιογράφου Αθηνών Ηλία Γλυκοφρύδη.¹²⁶

Τα χρόνια που ακολούθησαν σημαδεύτηκαν από τους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, περίοδοι κατά τις οποίες η επίταξη του Μύλου υπήρξε αναπόφευκτη. Κατά τον Α' Βαλκανικό πόλεμο του 1912, ο Μύλος Παππά

¹²² Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Επιστολή του Υπουργείου των Οικονομικών προς την Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος, Αθήνα, 19.2.1907, Αριθ. Πρωτ. 16058.*

¹²³ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Βιομηχανική Πίστη, Αίτησις Κωνσταντίνου Χ. Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Βόλος, 3.3.1907, σ. 1-2.*

¹²⁴ Για το κτήμα «Γκιούλμπερη» ο Κων/νος Παππάς διαβιβάζει στις 27 Μαρτίου 1907 και τους τίτλους κυριότητας, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Τίτλοι Κωνσταντ. Χ. Παππά, 27.3.1907.*

¹²⁵ Η σύναψη του συμβολαίου καταγράφεται σε μεταγενέστερο έγγραφο προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., που συντάχθηκε από το παράρτημα Τραπέζης Λάρισας, στις 3 Μαρτίου 1916, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Επιστολή του Υποκαταστήματος Λαρίσης προς τη Διοίκησιν Τραπέζης της Ελλάδος, Λάρισα, 3.3.1916, σ. 1.*

¹²⁶ Όπως προκύπτει από το περιεχόμενο της 15σέλιδης επιστολής της 11^{ης} Φεβρουαρίου 1916 φαίνεται πως υποθηκεύτηκε τελικά το κτήμα «Γκιούλμπερη», μαζί με άλλα κτήματα ιδιοκτησίας Παππά και Σκαλιώρα, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της επίτευξης συμφωνίας με τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε. για παράταση αποπληρωμής του δανείου για δέκα ακόμη χρόνια και περιορισμό του ύψους του σε 50.000 δραχμές (από 75.000 δραχμές που ήταν) το έτος 1907, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *15σέλιδη επιστολή του Κων/νου Παππά και Κων/νου Σκαλιώρα προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., 11.2.1916, σ. 7* και Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Επιστολή του Υποκαταστήματος Λαρίσης προς τη Διοίκησιν Τραπέζης της Ελλάδος, Λάρισα, 3.3.1916, σ. 1.*

επιτάσσεται, διότι το μέτωπο της Θεσσαλίας απαιτεί τον εφοδιασμό του στρατού με ψωμί. Στις επιπτώσεις, άλλωστε, των βαλκανικών πολέμων αναφέρεται και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Παππάς, αποδίδοντας την αδυναμία καταβολής των δόσεων του δανείου της 2ας Νοεμβρίου 1899, στην επικρατούσα λόγω των πολέμων κατάσταση και στη συνακόλουθη επίταξη του Μύλου.¹²⁷ Αλλά και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Μύλος και οι εγκαταστάσεις του επιτάσσονται από τις στρατιωτικές αρχές και η παραγωγή του σε άλευρα και σε άρτο χρησιμοποιείται για την τροφοδοσία των στρατιωτών και των κατοίκων της περιοχής.¹²⁸

Αρκετά χρόνια μετά την χορήγηση του πρώτου δανείου (1899), στις 11 Φεβρουαρίου του 1916, οι εκπρόσωποι της εταιρίας «Παππά-Σκαλιώρα», Κωνσταντίνος Παππάς και Κωνσταντίνος Σκαλιώρας, αποστέλλουν μία 15σέλιδη επιστολή¹²⁹ προς τη Διοίκηση της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, στην οποία εκθέτουν λεπτομερώς την πορεία της εταιρίας από την ίδρυσή της μέχρι και το τρέχον έτος (1916), καθώς και τις οικονομικές δυσκολίες που αυτή αντιμετώπισε κυρίως εξαιτίας του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, αλλά και κατά τα χρόνια που ακολούθησαν,¹³⁰ με συνέπεια να αδυνατεί να αποπληρώσει τις οφειλές της προς την Ε.Τ.Ε. (συγκεκριμένα το δάνειο της 2ας Νοεμβρίου 1899, το οποίο παρατάθηκε το 1907, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω). Με τη δικαιολογία των εκτιθέμενων στην επιστολή γεγονότων η εταιρία ζητά την απαλλαγή από την υποθήκη, των κτημάτων, πλην του ατόμυλου, ακόμη, τον περιορισμό του οφειλόμενου ποσού από 75.000 δραχμές που ήταν εκείνη τη στιγμή, σε 50.000 δραχμές, ποσό που θα εξασφαλιζόταν από τη σύναψη νέου χρεωλυτικού δανείου, το οποίο θα εξοφλούνταν σε 10 ετήσιες δόσεις, και τέλος, την μείωση του τόκου σε 5% (από 7% που ήταν).¹³¹

¹²⁷ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *15σέλιδη επιστολή του Κων/νου Παππά και Κων/νου Σκαλιώρα προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., 11.2.1916*, σ. 9.

¹²⁸ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 12.

¹²⁹ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *15σέλιδη επιστολή του Κων/νου Παππά και Κων/νου Σκαλιώρα προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., 11.2.1916*, σ. 1-15.

¹³⁰ Όπως είδαμε και παραπάνω, οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, φαίνεται να επέδρασαν καταλυτικά στην ανάπτυξη της επιχείρησης, ύστερα μάλιστα από μία ήδη βεβαρημένη περίοδο, αυτήν του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897-1898. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, πως η περιοχή της Θεσσαλίας γνώρισε την περίοδο αυτή πρωτόγνωρες συγκρούσεις στα εδάφη της με τις αγροτικές εξεγέρσεις, γεγονός που δεν είναι δυνατόν να άφησε ανεπηρέαστη την ευρύτερη ανάπτυξη της περιοχής καθώς και των επιχειρήσεων που την διέπουν.

¹³¹ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *15σέλιδη επιστολή του Κων/νου Παππά και Κων/νου Σκαλιώρα προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., 11.2.1916*, σ. 12-14.

Η ανταπόκριση της Ε.Τ.Ε. είναι άμεση, καθώς στις 23 Φεβρουαρίου 1917, οι Κ. Παππάς και Κ. Σκαλιώρας λαμβάνουν δάνειο 50.000 δραχμές από την Ε.Τ.Ε.,¹³² ενώ στο ίδιο έγγραφο γνωστοποιείται η απόφαση να μετατραπεί το δάνειο σε τοκοχρεωλυτικό με μόνη υποθήκη τον ατμόμυλο, απαλλάσσοντας από την υποθήκη τα άλλα κτήματα.¹³³ Τελικά, ως φαίνεται το συμβόλαιο «δεν επραγματοποιήθη»,¹³⁴ ενώ παράλληλα στην ίδια επιστολή (της 13.12.1917), το Τμήμα Κτηματικής Πίστewος Λάρισας είχε ζητήσει από τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε. «να διατηρήσετε εν τω συνταχθησομένω συμβολαίω εν πληρεστάτη ισχύϊ το υπ' αριθμ. 94670 (1899) δανειστικόν συμβόλαιον». ¹³⁵ Εν τέλει, «η Τράπεζα συνήνεσεν εις την εξάλειψιν της υποθήκης εκ των κτημάτων της οφειλέτιδος Εμπορικής Εταιρείας υπό την επωνυμίαν Δημητριάδης, Παπάς και Σκαλιώρας, αφού ως γράφητε διά του άνω εγγράφου σας, η οφειλέτις εξώφλησεν ολοσχερώς το εις το υπ' αρ. 94670 (1899) Σ/λαιον του Σ/φου Αθηνών Ηλ. Γλυκοφρύδη, στηριζόμενον δάνειόν της». ¹³⁶ Φαίνεται ότι η επιχείρηση «Παππά-Σκαλιώρα» εξόφλησε τελικά το 1918 τις οφειλές που προέκυψαν από το δάνειο του 1899 προς την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

Η επιχείρηση απαλλαγμένη από υποχρεώσεις που την ταλάνιζαν για χρόνια δύναται και πάλι να διεκδικήσει έναν ακόμη δυναμικότερο ρόλο στο βιομηχανικό γίνεσθαι της θεσσαλικής περιφέρειας, καθώς δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί μία από τις σημαντικότερες βιομηχανικές μονάδες της περιοχής. Σύμφωνα μάλιστα με εκτίμηση του μηχανικού κ. Ξούκη που ορίσθηκε από τη Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας, προκειμένου να καθορισθεί το ποσό για το οποίο είχε ασφαλιστεί το κτίριο και τα μηχανήματα του Μύλου, πληροφορούμαστε πως παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε, η επιχείρηση αξιολογείται ως επικερδής, λόγω των συνθηκών που

¹³² Το δάνειο υπεγράφη με το υπ' αριθμόν 88663 συμβόλαιο του Συμβολαιογράφου Λαρίσης Παναζή Δ. Μουλούλη. Το εν λόγω συμβόλαιο δεν σώζεται στο ιστορικό αρχείο της Ε.Τ.Ε., τη σύναψή του πληροφορούμαστε από μεταγενέστερο έγγραφο, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Επιστολή του Διευθυντή του Υποκαταστήματος Λαρίσης προς την Διοίκηση της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Λάρισα, 7.3.1917*, σ. 1.

¹³³ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Επιστολή του Διευθυντή του Υποκαταστήματος Λαρίσης προς την Διοίκηση της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Λάρισα, 7.3.1917*, σ. 1-2.

¹³⁴ Όπως πληροφορούμαστε από την επιστολή της 13.12.1917 του Υποκαταστήματος Λάρισας προς την Ε.Τ.Ε., βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Απαντητική επιστολή του Υποκαταστήματος Λάρισας, Τμήματος Κτηματικής Πίστewος, προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Λάρισα, 13.12.1917*. Για τη μη πραγματοποίηση του εν λόγω συμβολαίου μας πληροφορεί και ο Φώτης Παππάς στην 8σέλιδη επιστολή του 1930, στην οποία χαρακτηριστικά αναφέρει πως δεν πραγματοποιήθηκε «λόγω διαφωνίας των συνεταίρων», βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Υποφάκελος 2, 5 Στοιχεία Μελέτης, 8σέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 1.

¹³⁵ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Απαντητική επιστολή του Υποκαταστήματος Λάρισας, Τμήματος Κτηματικής Πίστewος, προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., Λάρισα, 13.12.1917*.

¹³⁶ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Απαντητική επιστολή της Διοίκησης της Ε.Τ.Ε., Τμήματος Κτηματικής Πίστewος προς το Υποκατάστημα Λάρισας, 13.9.1918*.

επικρατούν στην πόλη της Λάρισας (ενδεχομένως λόγω της σιτοφόρου πεδιάδας της περιοχής όπου παράγεται ο φημισμένος ντεβές), αλλά και λόγω της «εκτεταμένης εν τω μέλλοντι» πελατείας που ήδη διατηρεί στην Μακεδονία.¹³⁷ Η αξία του ατμόμυλου μάλιστα υπολογίζεται στις 200.000 δραχμές.¹³⁸

Λίγα χρόνια νωρίτερα (στις αρχές της δεκαετίας του 1910) είχαν κάνει την εμφάνισή τους ο Φώτης Παππάς και ο Μιχαήλ Παππάς, ανεισιόχους του Κωνσταντίνου Παππά, τους οποίους ο τελευταίος καλεί από τη Βόρεια Ήπειρο και τους εντάσσει στο δυναμικό της επιχείρησης. Οι επιχειρηματικές αρετές του Φώτη Παππά διαφαίνονται από την πρώτη στιγμή, καθώς, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1910, όντας 12 χρονών, βρίσκεται κοντά στο θείο του και παράλληλα με τη δουλειά, τελειώνει ταυτόχρονα το γυμνάσιο και την Εμπορική Σχολή Βόλου.

Έτσι, στις 11 Αυγούστου 1918 (και παράλληλα με την επιχείρηση Κων/νου Παππά), ο Φώτης Παππάς, ο Μιχαήλ Παππάς και ο Αλκιβιάδης Μακρής συνιστούν ομόρρυθμο εταιρία υπό την επωνυμία «Φ. και Μ. Παππάς και Α. Μακρής» με έδρα τη Λάρισα. Σκοπό της έχει «την επιχείρησιν οιασδήποτε εμπορικής πράξεως και ιδία την εμπορίαν εγχωρίων προϊόντων, την μεταποίησιν των δημητριακών καρπών εις άλευρα και την εμπορίαν αυτών». Ο Φώτης Παππάς μετείχε με ποσοστό 38,33% και οι άλλοι δύο μοιράζονταν εξίσου το υπόλοιπο. Το εταιρικό κεφάλαιο είναι 30.000 δραχμές και η διάρκεια της εταιρίας πενταετής. Διευθυντής και διαχειριστής ορίζεται ο Φώτης Παππάς και ταμίας ο Αλκιβιάδης Μακρής. Ο τελευταίος αποχωρεί το επόμενο έτος.¹³⁹

Η ανοδική εξέλιξη του Μύλου συνεχίζεται μέχρι το 1919-1920,¹⁴⁰ οπότε και καταστρέφεται από πυρκαγιά που οφειλόταν στα ξένα στρατεύματα (Γάλλοι και Σενεγαλέζοι) τα οποία στάθμευαν τότε στη Λάρισα.¹⁴¹ Σύμφωνα με μια άλλη

¹³⁷ Η επιχείρηση, ως φαίνεται, ήδη από τη δεκαετία του 1910, δραστηριοποιείται στην περιοχή της Μακεδονίας, προμηθεύοντας τα εργοστάσια μακαρονοποιίας με το φημισμένο σιμιγδάλι της περιοχής. Το 1930 εμφανίζεται να έχει ως πελάτες δύο εργοστάσια μακαρονοποιίας στη Θεσσαλονίκη και ένα στην Καβάλα, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Υποφάκελος 2, 5 Στοιχεία Μελέτης, *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 4.

¹³⁸ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Επιστολή του Υποκαταστήματος Λαρίσης προς τη Διοίκηση Τραπεζής της Ελλάδος, Λάρισα, 3.3.1916*, σ. 1-2.

¹³⁹ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 12.

¹⁴⁰ Η ακριβής ημερομηνία της εκδήλωσης της πυρκαγιάς στις εγκαταστάσεις του Μύλου δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί ακριβώς, καθώς οι βιβλιογραφικές αναφορές κάνουν λόγο άλλοτε για το έτος 1919 και άλλοτε για το έτος 1920. Εξάλλου, ακόμα και ο Φώτης Παππάς σε *δσέλιδη επιστολή που σώζεται στο Ι.Α. της Ε.Τ.Ε. δεν αναφέρεται στην ακριβή ημερομηνία της πυρκαγιάς, παρά μόνο ότι αυτή συνέβη το έτος 1918 προς 1919*, βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Υποφάκελος 2, 5 Στοιχεία Μελέτης, *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 1.

¹⁴¹ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 12.

πληροφορία που παραθέτει ο Michel Sivignon,¹⁴² ο ιδιοκτήτης του Μύλου (μάλλον αναφέρεται στον Κωνσταντίνο Παππά) ήταν βασιλικός και το κτίριο έκαψαν το 1918 οι βενιζελικοί. Όπως και να' χει, με την καταστροφή αυτή λήγει η πρώτη περίοδος λειτουργίας του Μύλου, η λήξη της οποίας αποτελεί ένα ισχυρό πλήγμα για την τοπική οικονομία, καθώς χάνεται μία σημαντική βιομηχανική μονάδα που απασχολούσε αρκετές οικογένειες και συντελούσε στην ομαλή εξασφάλιση αλεύρων σε ολόκληρη την περιοχή.

3.1.2. Η δεύτερη περίοδος λειτουργίας του Μύλου (1921-1942)

Η δεύτερη περίοδος λειτουργίας του Μύλου σηματοδοτείται από τις αλλαγές που συντελούνται σε παγκόσμιο επίπεδο, από τεχνικής άποψης, στον κλάδο της αλευροποίησης των σιτηρών, και αφορούν, τόσο στην εμφάνιση των πρώτων κινητήρων εσωτερικής καύσεως (αρχικά αερίου, κατόπιν οιοπνεύματος και, κατά το μεσοπόλεμο, πετρελαίου), όσο και στην εισαγωγή του συστήματος άλεσης με κυλίνδρους, εφεύρεση ουγγρική, η οποία ήταν γνωστή στην Ευρώπη ήδη από τη δεκαετία του 1880.¹⁴³ Η δυναμική των εξελίξεων δεν ήταν δυνατόν να αφήσει αμέτοχη μία επιχείρηση της δυναμικής του Μύλου του Παππά, έστω και αν η υιοθέτηση των νέων τεχνολογιών στην Ελλάδα, μόνο παράλληλη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί με τις αντίστοιχες βιομηχανίες των άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

Η αλήθεια είναι πως η νέα τεχνολογία άλεσης με κυλίνδρους άργησε πολύ να έρθει στην Ελλάδα, εμφανίστηκε στα τέλη περίπου του 19^{ου} αιώνα.¹⁴⁴ Σε πρώτη φάση, πριν από τη λειτουργία του κυλινδρόμυλου, υπήρχε ένα μικτό σύστημα: μυλόπετρες και κίνηση με ατμό ή πετρέλαιο, ατσάλινοι μηχανισμοί άλεσης κυλινδροκωνικής μορφής ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, χρήση φυγοκεντρικών κοσκίνων

¹⁴² Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 569.

¹⁴³ Αγγριαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές...», *ό.π.*, σ. 321. Στην Ευρώπη οι πρώτοι κυλινδρόμυλοι εμφανίζονταν ήδη από το 1840, βλ.: Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος του Παππά στη Λάρισα – Τεχνολογική εξέλιξη», *Τεχνολογία*, Ενημερωτικό Δελτίο Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Αναπτύξεως, τεύχος 10-11, 2001, σ. 68, ενώ εξαπλώθηκαν πλήρως έως το 1880, βλ.: Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 7. Στα 1870 Ο Ελβετός Wegmann εφευρίσκει την κυλινδρομηχανή με πορσελάνινους κυλίνδρους. Το 1887 ο Ούγγρος Haggenmacher κατασκευάζει πρώτος τα οριζόντια επάλληλα κόσκινα αλευροποίησης, βλ.: Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», *ό.π.*, σ. 4.

¹⁴⁴ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος του Παππά στη Λάρισα – Τεχνολογική εξέλιξη», *Τεχνολογία*, *ό.π.*, σ. 68.

(μπουράτα) για την παραγωγή καθαρότερων αλεύρων.¹⁴⁵ Η εισαγωγή του συστήματος άλεσης των σιτηρών με κυλίνδρους υιοθετήθηκε με σημαντική καθυστέρηση από την ελληνική αλευροβιομηχανία,¹⁴⁶ γεγονός που σύμφωνα με μία ερμηνεία, η οποία ωστόσο δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται, οφειλόταν ενδεχομένως στην προτίμηση των Ελλήνων καταναλωτών προς τα σιμιγδάλια ατελούς αλέσεως που παρήγαγαν οι πετρόμυλοι. Πιθανότερο φαίνεται, ωστόσο, η καθυστέρηση της υιοθέτησης του συστήματος των κυλίνδρων να οφείλεται στην επενδυτική αδράνεια στην οποία είχε περιέλθει ο βιομηχανικός κόσμος τη δεκαετία του 1880, μία αδράνεια που επιδεινώνονταν από ένα σύνολο συγκυριών, όπως η κρίση του αγροτικού χώρου, η προσφορά φθηνής εργασίας και οι ιδιαίτερες δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο κλάδος του σιτεμπορίου και της αλευροβιομηχανίας. Η υπόθεση αυτή εντείνεται αν παρακολουθήσουμε την ταχύτητα και τη μαζικότητα με την οποία εξαπλώθηκαν οι κυλινδρόμυλοι τη δεκαετία 1910-1920 στον ελλαδικό χώρο, όταν πια τα προβλήματα εκείνης της περιόδου είχαν ως ένα βαθμό παρέλθει.¹⁴⁷

Το παράδειγμα των μεγάλων πειραϊκών αλευρόμυλων που υιοθέτησαν μαζικά το σύστημα των κυλίνδρων, μεταξύ των ετών 1910-1912, ακολούθησαν και οι κυριότεροι θεσσαλικοί μύλοι,¹⁴⁸ οι οποίοι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1910-1920, μετατρέπονται σε κυλινδρόμυλους. Τη νέα τεχνολογία άλεσης δεν άργησε να υιοθετήσει και ο Μύλος του Παππά στη Λάρισα, ο οποίος μετατράπηκε τελικά σε κυλινδρόμυλο, κατά πάσα πιθανότητα το 1921. Σύμφωνα με μία διαφορετική εκδοχή, ο Μύλος Παππά, μετά την καταστροφή του από πυρκαγιά το 1919-1920, περνάει σε νέα φάση λειτουργίας, μάλλον το 1924.¹⁴⁹ Η πρώτη βιομηχανική απογραφή του 1920 αποτυπώνει τη συνύπαρξη του παλιού με το καινούργιο. Στη Θεσσαλία υπάρχουν 4 ή 5 κυλινδρόμυλοι ισοδύναμοι με τους μύλους του Πειραιά, με δυναμικότητα 70-80 τόνων ημερησίως, που εξάγουν άλευρα εκτός Θεσσαλίας και περίπου 10 μύλοι

¹⁴⁵ Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», *ό.π.*, σ. 5.

¹⁴⁶ Κάποιες απόπειρες που έγιναν στον Πειραιά τη δεκαετία του 1880, κατέληξαν σε αποτυχία. Μόλις το 1890 αναφέρονται στον Πειραιά ο μύλος Σκλαβούνου-Σημίτη να χρησιμοποιούν συγχρόνως μολόπετρες και κυλίνδρους, ενώ γενίκευση στη χρήση κυλινδρομηχανών παρατηρείται στους πειραϊκούς αλευρόμυλους από το 1910 και μετά, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές...», *ό.π.*, σ. 322-323.

¹⁴⁷ Αγριαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές...», *ό.π.*, σ. 322-323.

¹⁴⁸ Ο μύλος Λούλη και Χατζηνίκου στον Άνω Βόλο το 1914, ο μύλος Ζαρζάμπα (μετέπειτα Καπουρνιώτη - Παντή) το 1919, ο οποίος διέθετε εκτός από τις μολόπετρες και κυλίνδρους από το 1900 τουλάχιστον, ενώ ιδρύεται ο κυλινδρόμυλος Μπελλά στα Τρίκαλα το 1911 καθώς και ο κυλινδρόμυλος Αγαθοκλή και τέλος, στην Καρδίτσα ο κυλινδρόμυλος Παπαγεωργίου (μετέπειτα Κατσάρη) το 1922, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές...», *ό.π.*, σ. 323.

¹⁴⁹ Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», *ό.π.*, σ. 8.

μεσαίου μεγέθους, στους μεγαλύτερους οικισμούς, με δυναμικότητα 30-40 τόνων ημερησίως.¹⁵⁰

Η τεχνολογία των κυλινδρόμυλων ευνόησε την ανάπτυξη μεγάλων εταιριών αλευροβιομηχανίας. Οι παλαιού τύπου μύλοι εξαφανίστηκαν ή αχρηστεύθηκαν σε όλες τις χώρες, εκτός από λίγες απομονωμένες περιοχές. Με τη λειτουργία των κυλινδρόμυλων αυξάνεται κατακόρυφα αφενός η απόδοση των μύλων και αφετέρου επιτυγχάνεται η παραγωγή καθαρών λευκών αλεύρων στον ελλαδικό χώρο. Μέχρι τότε, το λευκό ψωμί παρασκευαζόταν από άλευρα τα οποία εισάγονταν έτοιμα, κυρίως από την Ευρώπη και τον Καναδά. Οι ελληνικοί πετρόμυλοι δεν ήταν δυνατόν να δώσουν λευκό αλεύρι διότι, στην τριβή που κάνει το λιθάρι κατά τη διαδρομή του σιταριού, από το εσωτερικό όπου πέφτει ο κόκκος μέχρι την περιφέρεια, τρίβεται μαζί με το πίτουρο. Έτσι, ένα μεγάλο ποσοστό του ψιλού πίτουρου περνούσε πάντα στο αλεύρι, και για το λόγο αυτό οι πετρόμυλοι έδιναν μαύρο αλεύρι.¹⁵¹

Η νέα φάση λειτουργίας του Μύλου Παππά συνέπεσε με μία αλλαγή στο εσωτερικό της επιχείρησης, της οποίας τα ηνία αναλαμβάνουν πλέον οι δύο ανεψιοί του Κωνσταντίνου Παππά, Φώτης και Μιχαήλ Παππάς, αλλαγή με την οποία η επιχείρηση μετατρέπεται σε αμιγώς οικογενειακή μετά και τις διαδοχικές αποχωρήσεις των άλλων εταίρων. Έτσι, στις 2 Ιουνίου 1921 ο Κωνσταντίνος Παππάς και ο Κωνσταντίνος Σκαλιώρας «ως μόνοι εκκαθαριστάι και μέλη [...] της διαλυθείσης υπό εκκαθάρισιν τελούσης ομορρύθμου εμπορικής εταιρίας υπό την επωνυμία «Δημητριάδης, Παππάς και Σκαλιώρας», πωλούν στην ομόρρυθμη εμπορική εταιρία «Φώτη Αρ. Παππάς και Μιχαήλ Κ. Παππάς» αντί 140.000 δραχμών τον ήδη αποτεφρωμένο ατμόμυλο με το οικόπεδο στο οποίο ήταν κτισμένος, τα υπόλοιπα παραρτήματα του κτιρίου (αρτοποιείο, αποθήκες κλπ.), καθώς και τα εναπομείναντα εξαρτήματα του Μύλου (εργαλεία, μηχανή).

Την επόμενη μέρα, στις 3 Ιουνίου 1921, οι Φώτης και Μιχαήλ Παππάς πωλούν και μεταβιβάζουν προς τον Κωνσταντίνο Παππά το ήμισυ εξ αδιαιρέτου του ήδη αποτεφρωμένου ατμόμυλου με τα μηχανήματα και τα εξαρτήματα που διασώθηκαν, αντί 70.000 δραχμών. Με τον τρόπο αυτό συμψηφίζεται το χρέος τους προς τον Κωνσταντίνο Παππά από την αγοραπωλησία της προηγούμενης ημέρας και έτσι εξασφαλίζεται η είσοδος του Κων/νου Παππά στη νέα εταιρία. Παράλληλα, ο τελευταίος εξακολουθεί να παίζει ενεργό ρόλο στα δρώμενα της επιχείρησης. Η νέα

¹⁵⁰ Αγριαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές...», *ό.π.*, σ. 323-324.

¹⁵¹ Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», *ό.π.*, σ. 5-6.

περίοδος λειτουργίας του Μύλου εγκαινιάζεται επισήμως με το εταιρικό συμβόλαιο της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1921, με το οποίο συστήνεται ομόρρυθμος εμπορική εταιρία με την επωνυμία «Φώτης Παππάς και Μιχαήλ Παππάς», με κεφάλαιο 50.000 δραχμές και πενταετή διάρκεια. Ο Φώτης Παππάς μετέχει στην εταιρία κατά 55% και ορίζεται διευθυντής, διαχειριστής και ταμίας, ενώ ο εξάδελφός του, Μιχαήλ Παππάς, με ποσοστό συμμετοχής 45%, κρατά τα βιβλία της εταιρίας. Οι δύο εταίροι αποδέχονται και διορίζουν ως επιδιαιτητή των υποθέσεων επί των οποίων μπορεί να υπάρξει ενδεχόμενη διαφωνία, τον Κωνσταντίνο Παππά.¹⁵² Αμέσως μετά την εκκαθάριση στο εσωτερικό της επιχείρησης, ο Μύλος επισκευάστηκε πρόχειρα και εργάστηκε αποδοτικά μέχρι το 1926, οπότε οι ιδιοκτήτες παρακολουθώντας τις εξελίξεις της βιομηχανίας προέβησαν στην ανέγερση «νέου και τελείου εργοστασίου» (εικ. 6).¹⁵³

Είναι βέβαιο πως ο πρωταγωνιστικός ρόλος που διαδραματίζει πλέον η νέα γενιά της οικογένειας Παππά στη διεύθυνση της εταιρίας, έδωσε την απαραίτητη ώθηση για την υιοθέτηση των νέων τεχνολογιών που εξασφαλίζουν μία νέα εποχή λειτουργίας του Μύλου. Η β' περίοδος λειτουργίας του Μύλου σηματοδοτείται από το δυναμικό πνεύμα και το επιχειρηματικό δαιμόνιο της προσωπικότητας του Φώτη Παππά (εικ. 7). Στις 12 Οκτωβρίου 1925 ο Φ. Παππάς αγοράζει αντί 12.000 δραχμών από το Δήμο Λάρισας οικόπεδο εκτάσεως 2.203 τ.μ. στη συνοικία Ταμπάκινα, θέλοντας να επεκτείνει τις εγκαταστάσεις του μύλου. Σύμφωνα με το πωλητήριο συμβόλαιο, το οικόπεδο ορίζεται ανατολικά με δημοτικό αγρό, δυτικά με δρόμο, βόρεια με ιδιοκτησία του Γ. Ριζόπουλου και νότια με περιοχή Ατμομύλου Παππά (θέση παλαιού μακαρονοποιείου, νυν Σαπουνά). Δίχως να χάσει χρόνο, ενεργεί μεθοδικά προς την κατεύθυνση της επαναλειτουργίας του μύλου, εξασφαλίζει την έμπρακτη συμπαράσταση μεγαλοεισαγωγέων σίτου – όπως η Εταιρία Χασών της Θεσσαλονίκης – και δάνεια Τραπεζών οι οποίες πείθονται για την αποδοτικότητα του εγχειρήματός του.¹⁵⁴

Φυσικά από τα σχέδια του Φώτη Παππά δεν ήταν δυνατόν να απουσιάζει η έτερη εκ των δύο καινοτόμων τεχνολογιών, η εισαγωγή του κινητήρα εσωτερικής καύσεως, η οποία ήδη στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα είχε γνωρίσει μεγάλη επιτυχία

¹⁵² Λαγός Δημήτρης-Τραγουδάς Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 12-13.

¹⁵³ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Υποφάκελος 2, 5 Στοιχεία Μελέτης, *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 1.

¹⁵⁴ Λαγός Δημήτρης-Τραγουδάς Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 13-14.

στην Ελλάδα.¹⁵⁵ Έτσι, το Μάρτιο του 1926 ολοκληρώνεται η μελέτη και επιλογή κινητήρα diesel, καθώς και ο σχεδιασμός της εγκατάστασης στο κτίριο από τη Fried Krupp A.G. Essen που έδρευε στη Γερμανία (εικ. 8-11). Η μελέτη και ο σχεδιασμός των υπολοίπων μηχανημάτων έγιναν την ίδια εποχή από τη γερμανική εταιρία κατασκευής αλευρόμυλων AMME-LUTHER¹⁵⁶ (Werker Braunhweig) και τη θυγατρική της GIESECKER & KONEG. Ο Μύλος είναι και πάλι έτοιμος να λειτουργήσει, εξοπλισμένος αυτή τη φορά με ό,τι τελειότερο είχε να προσφέρει η ευρωπαϊκή μηχανολογία της αλευροβιομηχανίας. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Φώτης Παππός «ήταν εις τας αρχάς του έτους 1927 ευρέθημεν να έχωμεν [...] τον τελειότερον αυτόματον Κυλινδρόμυλον της Ελλάδος».¹⁵⁷

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η πληροφορία που έχουμε για την παρουσία γερμανού αρχιμυλωνά στις εγκαταστάσεις του Μύλου κατά την περίοδο 1926-7 έως 1931,¹⁵⁸ τον οποίο έστειλε το εργοστάσιο κατασκευής των μηχανημάτων προκειμένου να συνδράμει στην εγκατάσταση των μηχανημάτων, και φυσικά να μυήσει το προσωπικό στις λειτουργίες των σύγχρονων μηχανημάτων. Εξάλλου, η παρουσία αλλοδαπών σε θέσεις τεχνικών, αλλά και σε διευθυντικές θέσεις,¹⁵⁹ ήταν πολύ συχνό φαινόμενο εκείνη την εποχή και αντικατοπτρίζει την έλλειψη τεχνικής κατάρτισης του προσωπικού στην Ελλάδα.

¹⁵⁵ Οι κινητήρες εσωτερικής καύσεως γνωρίζουν μεγάλη επιτυχία, καθώς είναι μικρότεροι σε όγκο, πιο εύχρηστοι, και το σπουδαιότερο πιο οικονομικοί από την ατμομηχανή σε ό,τι αφορά στην κατανάλωση καυσίμων, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές...», *ό.π.*, σ. 321.

¹⁵⁶ Η επιλογή του παραπάνω κατασκευαστικού οίκου δεν είναι τυχαία, καθώς ο ίδιος οίκος είχε αναλάβει μέχρι τότε την εγκατάσταση μεγάλων αλευρόμυλων όπως: στον Πειραιά των αδελφών Κουμάνταρου (1908, 1910, 1911, 1912), Σαραντόπουλου και Καλίτσα (1912), στη Θεσσαλονίκη του Χατζηγιαννάκη (1925), της GENIMA (1925), της εταιρίας ΑΛΛΑΤΙΝΗ (1900, 1906, 1924) και σε άλλες πόλεις (Πάτρα, Λαμία, Κέρκυρα), βλ.: Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 3, 8.

¹⁵⁷ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Υποφάκελος 2, 5 Στοιχεία Μελέτης, *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 2.

¹⁵⁸ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 4. Ο τελευταίος μυλωνάς του Μύλου Παππά, Γιάννης Παπαχρήστος, σε συνέντευξή του που δημοσιεύεται στην παραπάνω μελέτη, αναφέρει πως τα έτη 1928, 1929, 1930, 1931, ήρθε στο Μύλο Γερμανός μάστορας (μυλωνάς) που τον έστειλε το εργοστάσιο που έκανε την εγκατάσταση των μηχανημάτων. Βλ.: Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 56.

¹⁵⁹ Η τοποθέτηση αλλοδαπών τεχνιτών σε διευθυντικές θέσεις ήταν μάλλον συνήθης πρακτική ήδη από τα πρώτα βήματα του κλάδου της αλευροβιομηχανίας στην Ελλάδα, όπως φαίνεται και από την περίπτωση ατμοκίνητου εργοστασίου που ιδρύθηκε στον Πειραιά στις αρχές της δεκαετίας του 1860 από Έλληνα της Κωνσταντινούπολης, το Γεώργιο Βασιλειάδη, το οποίο ήταν εξοπλισμένο με τελειοποιημένα μηχανήματα (επένδυση ύψους 200.000 δραχμών) και απασχολούσε 140 εργάτες, τη διεύθυνση του οποίου ανέλαβαν αλλοδαποί τεχνίτες, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 104. Περίπου εξήντα χρόνια μετά η πρακτική αυτή δε φαίνεται να έχει αλλάξει ιδιαίτερα, γεγονός που μας κάνει να μιλούμε για διατήρηση του χαμηλού επιπέδου τεχνικής κατάρτισης του προσωπικού που απασχολούνταν στη βιομηχανία.

Τον Οκτώβριο του 1927, οι Φώτης και Μιχαήλ Παππάς καταθέτουν στο Γραφείο Μηχανικού Ελέγχου του Βόλου αίτηση για χορήγηση άδειας ιδρύσεως και λειτουργίας νέου εργοστασίου αλευροβιομηχανίας.¹⁶⁰ Ο Μύλος βρίσκεται σε λειτουργία ήδη από το 1927, κινούμενος από μηχανή diesel 140HP, με παροχή ηλεκτρικού ρεύματος 110V – 40A από ξεχωριστή γεννήτρια (εικ. 12-13).¹⁶¹ Ο κυλινδρόμυλος αποτελούνταν από 10 ζεύγη κυλίνδρων, 5 ζεύγη πλανζίχτερ, 5 ζεύγη κυλινδρομηχανών με τα απαιτούμενα εξαρτήματα, 3 αναμκτήρες, τórνο, αυτόματες ζυγιστικές πλάστιγγες, πλυντήρια, καθαριστήρια κ.ά. Τελικά, και ενώ ο Μύλος ήδη λειτουργούσε κοινοποιείται από το Υπουργείο Συγκοινωνιών (διεύθυνση Σιδηροδρόμων και Τροχιοδρόμων) η χορήγηση άδειας λειτουργίας.¹⁶²

Παράλληλα, οι τεχνολογικές εξελίξεις εκείνη την εποχή συμβάλλουν στην ολοκλήρωση της διαδικασίας αλευροποίησης των σιτηρών μέσω της τελειοποίησης τόσο των μεθόδων καθαρισμού, απολύμανσης και αποθήκευσης του σιταριού (δημητριακών), όσο και μέσω της εξέλιξης του τρόπου αλέσεως, η οποία περιέλαβε εξειδικευμένα συστήματα καθαρισμού του χώρου του μύλου από τα σωματίδια-υποπροϊόντα της αλέσεως, κατά την παραγωγική διαδικασία της σύνθλιψης και του καθαρισμού. Τα συστήματα αυτά είχαν ειδικά φίλτρα (κυκλώνια) σε όλα τα στάδια της παραγωγής και ειδικές μηχανές καθαρισμού (βούρτσες) της εξωτερικής επιφάνειας των σιτηρών. Επιπλέον, η μικροσκοπική έρευνα της σύστασης του σπόρου του σιταριού οδηγεί στις αντίστοιχες μηχανές αποφλοίωσης και διαδοχικής άλεσης. Προστέθηκαν ακόμη, μηχανές που προσδίδουν ειδική θερμοκρασία στην πρώτη ύλη (conditioners-konditionierung), με στόχο την τελική αύξηση της εκμετάλλευσης. Το σιτάρι διαπερνάται από ατμό, σε ορισμένη θερμοκρασία, η

¹⁶⁰ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 14.

¹⁶¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί αλευρόμυλοι εισάγουν, με τους κινητήρες εσωτερικής καύσεως, την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος για το φωτισμό των χώρων τους και την κίνηση των μηχανών τους, κάτι που όπως είναι προφανές συνέβη και στο Μύλο του Παππά. Ωστόσο, η γενική ηλεκτροδότηση όλων των φάσεων της παραγωγικής διαδικασίας του εργοστασίου είναι μία εξαιρετικά δαπανηρή διαδικασία, τόσο διότι απαιτείται η αντικατάσταση των παλαιών συστημάτων μετάδοσης ενέργειας, όσο γιατί το ρεύμα ήταν ακριβότερο από τα άλλα καύσιμα (πετρέλαιο).

¹⁶² Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 15. Η έκδοση άδειας λειτουργίας ήταν μία συνήθης διαδικασία στην οποία ήταν υποχρεωμένες να προβούν οι βιομηχανικές μονάδες προκειμένου να εγκριθεί η λειτουργία των μηχανικών παραγωγικών εγκαταστάσεων που διέθεταν. Οι άδειες αυτές, όπως θα δούμε και πιο κάτω, θεσπίστηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1912 στα πλαίσια μιας κρατικής προστατευτικής πολιτικής και αρχικά δεν έθεταν περιορισμούς ως προς την σκοπιμότητα ίδρυσης ή επέκτασης των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 106.

γλουτένη (πρωτεΐνη)¹⁶³ σταθεροποιείται κι έτσι το ψωμί που παρασκευάζεται είναι διογκωμένο. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης, συστήματα μεταφοράς με ρεύματα πεπιεσμένου αέρος, η υγρά μέθοδος καθαρισμού των προς άλεση σπόρων, καθώς και το σύστημα διαχωρισμού των μεταλλικών μικροαντικειμένων.¹⁶⁴

Έτσι, ο παλαιός ατεμόμυλος, ακολουθώντας και εδώ πιστά την εξέλιξη των τεχνικών μέσων, επεκτάθηκε και μετατράπηκε σε σύγχρονο αυτόματο βιομηχανικό κυλινδρόμυλο, στις εγκαταστάσεις του οποίου περιλαμβάνονται τα πλέον σύγχρονα μηχανήματα σε τρία διακεκριμένα τμήματα: 1) Τμήμα καθαριστηρίου σίτου (*εικ. 14*), 2) Τμήμα άλεσης (*εικ. 15*), 3) Τμήμα αποθήκευσης – ανάμιξης αλεύρων με μεγάλα αμπάρια και σύστημα συσκευασίας-φόρτωσης (*εικ. 16*).¹⁶⁵ Πιο συγκεκριμένα, ο εξοπλισμός του Μύλου είναι διατεταγμένος ως εξής: 1) Τμήμα καθαριστηρίου: Περιλαμβάνει τα εξής μηχανήματα: Αναβατόρια (*εικ. 17*), κυψέλες σίτου (αποθήκες, αμπάρια, κασόνια) - καθαριστική μηχανή (*εικ. 18*), μαγνήτη (*εικ. 19*), κόσκινα σίτου (*εικ. 20-21*), τριέρια (*εικ. 22-23*), πλυντήριο/στεγνωτήριο σίτου (*εικ. 24-25*), βούρτσα σίτου – ΕΥΡΗΚΑ (σμιρίγδι) (*εικ. 26-28*), ανεμιστήρες (*εικ. 29*), conditioner (*εικ. 30*), 2) Τμήμα άλεσης: Τα μηχανήματα που απαρτίζουν το τμήμα άλεσης είναι: Ζυγός σίτου (*εικ. 31*), αναβατόρια, κυλινδρομηχανές (*εικ. 32-33*), μηχανή λείανσης (τροχιστική) (*εικ. 34*), βούρτσα πιτύρων (*εικ. 35*), οριζόντιο κόσκινο (Plansichter) (*εικ. 36-37*), τριφτήρες (*εικ. 38-40*), σεμιγδαλίστρες (*εικ. 41*), φίλτρο αλεύρων-ανεμιστήρες (*εικ. 42-43*), ανελκυστήρας φορτίων (*εικ. 44-46*), νεότερο φίλτρο αλεύρων (*εικ. 47*) - υγραντήρας αλεύρων (*εικ. 48*), ζυγοί αλεύρων (*εικ. 49*), 3) Τμήμα αποθήκευσης-ομογενοποίησης των αλεύρων (*εικ. 50*): Αποτελείται από τις ξύλινες κυψέλες, τη μηχανή ανάμιξης (*εικ. 51*), τα αναβατόρια, τη μηχανή καθαρισμού σάκκων (*εικ. 52*), τις «γλύστρες» σάκκων αλεύρων (*εικ. 53*) και τους ζυγούς (πλάστιγγες) σάκκων (*εικ. 54*).¹⁶⁶

Παράλληλα, οι νέες εγκαταστάσεις του Μύλου αναπτύσσονται σε ύψος μεγαλύτερο από το αρχικό, καθώς το 1926-1927 έχουμε προσθήκη δύο ορόφων στο ήδη υπάρχον τριώροφο κτίριο, που διαμορφώνουν τη σημερινή τελική όψη του

¹⁶³ Η γλουτένη χρησιμεύει ως σκελετός, κατά κάποιο τρόπο, της αρτομάζας. Κατακρατεί τα αέρια, εντός ορισμένων ορίων φυσικά, ώστε να παράγονται ελαφρώς διογκωμένα προϊόντα, βλ.: Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», *ό.π.*, σ. 5.

¹⁶⁴ Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», *ό.π.*, σ. 4-5.

¹⁶⁵ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος του Παππά στη Λάρισα – Τεχνολογική εξέλιξη», *Τεχνολογία*, *ό.π.*, σ. 69.

¹⁶⁶ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 19-52.

κτιρίου (εικ. 55).¹⁶⁷ Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται με την εισαγωγή του αυτοματισμού, από τον Αμερικανό Oliver Evans, όλων των εργασιών του μύλου σε συνεχή αλληλουχία, με τη σύνδεση όλων των στοιχείων με τον κεντρικό άξονα περιστροφής (κατά την κατακόρυφη έννοια), γι' αυτό τα κτίρια των μύλων γίνονται ψηλότερα.¹⁶⁸ Έτσι, πλέον, το νέο κτίριο του εργοστασίου διέθετε κεντρικό πύργο πέντε ορόφων, αποθήκες και πλήρεις αποθηκευτικούς χώρους, που κάλυπταν συνολική επιφάνεια 16.990 τ.μ.¹⁶⁹

Με αλλεπάλληλες κινήσεις ριζικού εκσυγχρονισμού των εγκαταστάσεων του μύλου, καθώς και με τις εισαγωγές σιταριού από τον Καναδά, την Αργεντινή και άλλες χώρες, ο Μύλος κατορθώνει να αποκτήσει αυτοδυναμία και να καλύπτει όλη του τη δυναμικότητα που ήταν 35 τόνοι περίπου ημερησίως. Η εξασφάλιση των αναγκαίων ποσοτήτων εισαγόμενου σίτου, ήταν μία κίνηση απολύτως αναγκαία εκείνη την εποχή, διότι η εγχώρια παραγωγή σιταριού ήταν περιορισμένη. Οι εισαγωγές που εξυπηρετούν τις εγχώριες ανάγκες ενεργούνται από σιτεμπόρους και αλευροβιομηχάνους του Πειραιά, οι οποίοι ρύθμιζαν σε μεγάλο βαθμό τις εγχώριες τιμές και το εμπόριο των σιτηρών.¹⁷⁰ Σε αυτό φυσικά συμβάλλει και το γεγονός ότι το λιμάνι του Πειραιά έχει καταστεί ήδη από τη δεκαετία του 1880 κύριο κέντρο του σιτεμπορίου, από το οποίο η αλευροβιομηχανία εξαρτάται άμεσα.¹⁷¹ Ειδικότερα, ο Μύλος Παππά χρησιμοποιούσε κατά 25% σιτάρι της περιοχής και κατά 75% εισαγόμενο, το οποίο προμηθευόταν από μεγαλέμπορους.¹⁷² Έτσι, ο Μύλος κατορθώνει να εφοδιάζει την αγορά με άλευρα υψηλής ποιότητας και χαμηλότερου κόστους, εξυπηρετώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τόσο τους αρτοποιούς και τους εμπόρους, όσο και το ευρύτερο καταναλωτικό κοινό, που την εποχή εκείνη ήταν συνηθισμένο στο ζύμωμα του ψωμιού κατ' οίκον.

Λειτουργώντας ο μύλος με τέτοιες τολμηρές μεθόδους και έχοντας εξασφαλίσει τη συμπαράσταση του καταναλωτικού κοινού, σταθεροποιεί τη θέση του. Γι' αυτό, στις 17 Νοεμβρίου 1930 ο Μιχαήλ Παππάς αγοράζει αντί 16.000 δρχ., από το Δήμο Λάρισας αγρό εκτάσεως 6 περίπου στρεμμάτων στα Ταμπάκικα (Πλάτανος) κι έτσι η

¹⁶⁷ Χατζηγάγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος του Παππά στη Λάρισα – Τεχνολογική εξέλιξη», *Τεχνολογία*, ό.π., σ. 68.

¹⁶⁸ Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», ό.π., σ. 4.

¹⁶⁹ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, ό.π., *Πίνακας εκτιμήσεως της αξίας των κτισμάτων του κυλινδρόμυλου Παππά, Λάρισα, 21.1.1930.*

¹⁷⁰ Αργιαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές...», ό.π., σ. 323.

¹⁷¹ Αργιαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 235-236.

¹⁷² Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», ό.π., σ. 15.

οικοπεδική έκταση που συνορεύει «γύρωθεν με κτήματα αδελφών Παππά, αγρούς Ριζοπούλου και αγρούς ανταλλαξίμων Οθωμανών», εξαπλώνεται.¹⁷³

Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά σε έκθεση της Ε.Τ.Ε. της 4.2.1930: «ο μύλος είναι αυτόματος, κατασκευασμένος από υλικά εκλεκτά, ξυλείαν επίσης εκλεκτήν (πιτς πάιν) μηδέ των πατωμάτων εξαιρουμένων, με εγκατάστασιν ηλεκτροφωτισμού, με εγκατάστασιν αλεξικεραύνων, δικτύου κατά της πυρκαϊάς και εν γένει παντός ότι απαιτεί η σημερινή επιστήμη» (εικ. 56).¹⁷⁴ Η συνολική αξία των εγκαταστάσεων του κυλινδρόμυλου το 1930 εκτιμάτο από την Εθνική Τράπεζα σε 21.970 αγγλικές λίρες: οικόπεδα 2.435 λίρες, οικοδομές 7.765 λίρες και μηχανολογικές εγκαταστάσεις 11.770 λίρες (εικ. 57-60).¹⁷⁵

Ο Φώτης Παππάς με επιστολή του προς την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (Ε.Τ.Ε.) στις αρχές του 1930¹⁷⁶ προσπάθησε με μία σειρά επιχειρημάτων να καταστήσει σαφή την επιτυχημένη πορεία της επιχείρησης και να αναδείξει τις ακόμα μεγαλύτερες προοπτικές εξέλιξής της προκειμένου να επιτύχει τη σύναψη δανείου με την εν λόγω τράπεζα ποσού τουλάχιστον 20.000 λιρών. Σε αυτήν την επιστολή προβάλλονται κατά κύριο λόγο τρία επιχειρήματα, τα οποία καταδεικνύουν αφενός την σπουδαιότητα της επιχείρησης του Μύλου Παππά και αφετέρου τη σοβαρότητα της επιχειρηματικής δράσης και τη διορατικότητα του Φώτη Παππά.

Το πρώτο επιχείρημα αφορούσε στη γενικότερη οικονομική πολιτική της χώρας και εξέφραζε την πεποίθηση πως «το κράτος και το κεφάλαιο [...] θα υποστηρίξωσιν την εγχώριαν παραγωγή». ¹⁷⁷ Μία τέτοια δέσμευση του κράτους θα ήταν απολύτως θεμιτή, διότι όπως τονίζει ο ίδιος ο Φώτης Παππάς, η τοποθεσία του Μύλου εξασφάλιζε πρόσβαση στην μεγαλύτερη σιτοφόρο πεδιάδα της χώρας, στην οποία

¹⁷³ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 13.

¹⁷⁴ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, Έκθεσις εκτιμήσεως των κτιρίων του κυλινδρόμυλου των Φωτίου και Μιχαήλ Παππά, Λάρισα, 4.2.1930. Ο έλεγχος των εγκαταστάσεων του κυλινδρόμυλου πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1929 με σκοπό ενδεχόμενης χορήγησης δανείου από την τεχνική υπηρεσία της Διεύθυνσις ΣΤ' του Τμήματος Βιομηχανικής Πίστεως της Ε.Τ.Ε., βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, Υποφάκελος 3, 6 Αλληλογραφία (Ουσιώδης), Επιστολή της Διοίκησης της Ε.Τ.Ε., Τμήματος Βιομηχανικής Πίστεως προς τους κ. Φ. και Μ. Παππά, Αθήνα, 13.5.1930.

¹⁷⁵ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, Υποφάκελος 6, 7 Εκθέσεις Τραπεζικής, Έκθεση της Ε.Τ.Ε., Τμήματος Επιθεωρήσεως για την Εταιρία Κυλινδρόμυλος Φώτη και Μιχ. Παππά (Ομορρ. Εταιρία, Λάρισα), Αθήνα, 13.2.1930.

¹⁷⁶ Ι. Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, Υποφάκελος 2, 5 Στοιχεία Μελέτης, δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930).

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 2.

λόγω «της φύσεως του εδάφους της», καλλιεργείται η καλύτερη ποιότητα σκληρού σίτου, γνωστή ως ντεβές (*εικ. 61*).¹⁷⁸

Το δεύτερο επιχείρημα αναφερόταν στην προοπτική ανάπτυξης του συγκοινωνιακού δικτύου της περιφέρειας Λάρισας, με το οποίο θα εξασφαλιζόταν η πρόσβαση, αφενός προς την σιτοπαραγωγό περιοχή των Φαρσάλων και αφετέρου προς τους άξονες Λάρισας – Τρικάλων – Ηλείου και Λάρισας – Κοζάνης – Φλώρινας. Αυτή η προοπτική θα ενίσχυε την ήδη πλεονεκτική γεωγραφική θέση της πόλης της Λάρισας και του Μύλου Παππά, καθώς, εκτός από την εξασφάλιση πρώτων υλών από την επαρχία των Φαρσάλων, η επιχείρηση θα αποκτούσε τη δυνατότητα, μέσω του ανεπτυγμένου οδικού δικτύου, να επεκταθεί σε νέες αγορές διάθεσης αλεύρων.¹⁷⁹

Το τρίτο επιχείρημα επικεντρωνόταν στην όξυνση των συνθηκών ανταγωνιστικότητας μεταξύ των μύλων της περιοχής, λόγω της τεχνολογικής υπεροχής του Κυλινδρόμυλου Παππά και στη διαμόρφωση εν τέλει ενός άτυπου «μονοπωλίου» στην αγορά, επεξεργασία και διάθεση των σιτηρών και των παραγώγων τους στην περιοχή της Λάρισας. Έτσι, οι δύο αλευρόμυλοι ιδιοκτησίας Ιωάννη Τσιμπούκη και Δημητρίου Ιωάννου ο πρώτος,¹⁸⁰ και Γ. Καλύβα ο δεύτερος, αν και «ήρχισαν ανταγωνισμό εναντίον μας» όπως αναφέρει στην επιστολή του ο Φώτης Παππάς, «λόγω της ατελείας των μηχανημάτων των αναγκάστησαν να κλείσουν αυτοί και ουχί ημείς»,¹⁸¹ διότι δεν ήταν σε θέση να ανταγωνιστούν την ποιότητα των αλεύρων του Κυλινδρόμυλου Παππά. Αλλά και για όσους σχεδίαζαν να εισέλθουν στον κλάδο της αλευροβιομηχανίας ιδρύοντας νέους μύλους στην περιοχή της Λάρισας, η επιχείρηση Παππά λειτουργούσε αποτρεπτικά, καθώς οι επίδοξοι ανταγωνιστές θα έπρεπε να διαθέσουν ανάλογα κεφάλαια με αυτά της αλευροβιομηχανίας Παππά, κάτι που αποδείχθηκε για πολλές δεκαετίες αδύνατο.¹⁸²

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 2-3.

¹⁷⁹ Ο Φώτης Παππάς κάνει μάλιστα αναφορά στην ήδη εκτεταμένη πελατεία που διατηρεί η επιχείρησή του, στην Αθήνα και στον Πειραιά (Μίσκο κ.λπ.), στη Θεσσαλονίκη (Αβέζ), καθώς επίσης και στην Καβάλα, Πάτρα, Πύργο και άλλες πόλεις, βλ.: Ι. Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, Υποφάκελος 2, 5 Στοιχεία Μελέτης, *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 4.

¹⁸⁰ Ο μύλος αυτός λειτουργεί ήδη από την εποχή της απελευθέρωσης της Θεσσαλίας, το 1881, βλ.: Χατζηγάγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 3.

¹⁸¹ Ι. Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, Υποφάκελος 2, 5 Στοιχεία Μελέτης, *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 5.

¹⁸² Ο Φώτης Παππά αναφέρει χαρακτηριστικά: «επροβλέψαμεν δε να κάμωμεν το τέλειον της Βιομηχανίας (αλευρόμυλον), ίνα όταν άλλος τις αποφασίσει να ιδρύσει νέον, να σκεφθή ότι δεν θα το κατορθώση με ημίμετρα, συνεπώς θα εξοδεύη πολλά», βλ.: Ι. Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-

Ο Φώτης Παππάς δεν παρέλειψε φυσικά να αναφερθεί στη συνεισφορά της επιχείρησης του Μύλου στην τοπική κοινωνία της Λάρισας και σε ό,τι αφορά την απασχόληση του εργατικού δυναμικού, καθώς, όπως ο ίδιος επισημαίνει στην επιστολή του προς την Ε.Τ.Ε., ο Μύλος απασχολεί και συντηρεί 60-100 οικογένειες εργατών.¹⁸³ Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός πως ο Μύλος δημιούργησε νέες θέσεις εργασίας για τους κατοίκους της περιοχής της Λάρισας και ενδεχομένως της ευρύτερης περιοχής, καθώς σε περίοδο ακμής απασχολούσε μέχρι και 70 εργαζόμενους, οι οποίοι εργάζονταν σε δύο ή και τρεις βάρδιες προκειμένου να αξιοποιούνται πλήρως οι εγκαταστάσεις του.

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον σημείο που θίγει στην επιστολή του ο Φώτης Παππάς είναι η δυσκολία που αντιμετωπίζει ως προς την ανεύρεση κεφαλαίων για την αγορά σιτηρών, ώστε να διασφαλίσει την ομαλή λειτουργία της επιχείρησής του,¹⁸⁴ ένα ζήτημα καίριο, ιδιαιτέρως για τους αλευροβιομηχάνους της επαρχίας. Η εξεύρεση των απαραίτητων κεφαλαίων προκειμένου να εξασφαλιστούν ικανοποιητικές ποσότητες σιτηρών, καθίσταται πρωταρχικό μέλημα για τους αλευροβιομηχάνους των επαρχιακών πόλεων,¹⁸⁵ γι' αυτό άλλωστε και ο Φώτης Παππάς καταλήγοντας στην επιστολή του ζητάει τη χορήγηση ανάλογου με τη δυναμική της επιχείρησής του βιομηχανικού δανείου,¹⁸⁶ λόγω ανεπάρκειας ρευστών κεφαλαίων, «ώστε να δύνανται αποκλειστικότερον να αγοράζωσι και κατεργάζονται εγχώριον σίτον, τα εκ του οποίου σιμιγδάλια επικερδέστερον διατίθενται λόγω της προνομιούχου φύσεώς των», όπως ακριβώς γράφεται και στην έκθεση της Ε.Τ.Ε.¹⁸⁷

027, Υποφάκελος 2, 5 Στοιχεία Μελέτης, *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 5.

¹⁸³ Ι. Α. Ε.Τ.Ε., Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, Υποφάκελος 2, 5 Στοιχεία Μελέτης, *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 6.

¹⁸⁴ Χαρακτηριστικά αναφέρει: «η έλλειψις ρευστών κεφαλαίων [...] δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσωμεν την εργασίαν μας», βλ.: Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 7.

¹⁸⁵ Όπως διαπιστώνουμε η πρακτική αυτή δεν είναι καινούρια, αλλά έχει τις ρίζες της ήδη στη δεκαετία του 1870, όταν η αλευροβιομηχανία κάνει τα πρώτα βήματά της. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός εμπόρου-αλευροβιομηχάνου μιας άλλης επαρχιακής πόλης, της Καλαμάτας, ο οποίος γράφει: «ως γνωστόν, πας έμπορος, ιδίως ο των σιτηρών, αγοράζων ταύτα και μεταποιών εις άλευρα, ευρίσκεται εις την αναπόδραστον ανάγκη να τα χορηγή επί πιστώσει». Τριάντα χρόνια αργότερα η πρακτική αυτή δεν έχει αλλάξει, καθώς, όπως αναφέρεται στο «Rapport» του 1905: «Οι αλευροβιομηχάνοι είναι υποχρεωμένοι να...παραχωρούν μεγάλες πιστώσεις στους αρτοποιούς...και γι' αυτό έχουν συχνά απώλειες, γιατί και οι αρτοποιοί πουλούν με πίστωση», βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 237.

¹⁸⁶ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 8.

¹⁸⁷ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., XXIV, Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027, Υποφάκελος 6, 7 Εκθέσεις Τραπεζίτης, *Έκθεση της Ε.Τ.Ε., Τμήματος Επιθεωρήσεως για την Εταιρία Κυλινδρόμυλος Φώτη και Μιχ. Παππά (Ομορρ. Εταιρία, Λάρισα), Αθήνα, 13.2.1930.*

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του Φώτη Παππά, στην επιστολή του, στη ζημιά που υπέστησαν οι αλευροβιομήχανοι κατά το έτος 1928, εξ αιτίας του υποβιβασμού του δασμού του εισαγόμενου σίτου, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα και τον υποβιβασμό της αξίας του εγχώριου σίτου.¹⁸⁸ Μία πτώση στην τιμή του εγχώριου σιταριού ασφαλώς θα αποτελούσε μία ευνοϊκή συγκυρία για τους θεσσαλικούς αλευρόμυλους, καθώς θα αύξανε τα περιθώρια κέρδους των ντόπιων αλευροβιομηχανιών. Ωστόσο, ο διαμεσολαβητικός ρόλος των σιτεμπόρων και των αλευροβιομηχανών του Πειραιά που διαμόρφωνε τις τιμές των σιτηρών, και σε αρκετές περιπτώσεις καθόριζε ακόμη και την χώρα προέλευσής και τον τρόπο διάθεσής τους στην αγορά, ενδεχομένως συρρίκνωνε τα περιθώρια κέρδους των αλευροβιομηχανών.¹⁸⁹

Ακολούθησε αλληλογραφία μεταξύ των Φώτη και Μιχαήλ Παππά και της Διοίκησης της Εθνικής Τράπεζας, τόσο του καταστήματος Αθηνών, όσο και του υποκαταστήματος Λάρισας, μεταξύ 13^{ης} Ιανουαρίου 1930 και 13^{ης} Μαΐου 1930, κατά την οποία οι ιδιοκτήτες του Μύλου ζητούσαν τη χορήγηση δανείου ύψους 25.000 λιρών Αγγλίας. Στις επιστολές αυτές γίνεται λόγος (από τους ενδιαφερόμενους, Φώτη και Μιχαήλ Παππά) για τη δυναμικότητα της επιχείρησης, η οποία ανέρχεται στους 35-43 τόνους το 24ωρο, ενώ η ετήσια παραγωγή και κατανάλωση σίτου λέγεται ότι αγγίζει τα 10-12.000.000 κιλά. Ταυτόχρονα η αξία του συνόλου των εγκαταστάσεων του Μύλου (οικόπεδα, κτίρια και μηχανήματα) υπολογίζεται στα 12.000.000 δραχμές σύμφωνα με τα λεγόμενα των ίδιων των ιδιοκτητών. Από την πλευρά της Διοίκησης της Τράπεζας συστήνεται υπομονή στους ενδιαφερόμενους, καθώς «λόγω της πληθώρας και της φύσεως της εργασίας δεν είναι δυνατόν οι εκθέσεις να συντάσσονται αμέσως» (εικ. 62).¹⁹⁰

Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 φαίνεται να έχει κάνει ήδη στις αρχές του 1930 αισθητή την παρουσία της και στην Ελλάδα, με ιδιαίτερες επιπτώσεις στον κλάδο της βιομηχανίας. Όπως πληροφορούμαστε από την αλληλογραφία μεταξύ των

¹⁸⁸ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *δσέλιδη επιστολή του Φώτη Παππά προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., χ.χ. (περίπου αρχές 1930)*, σ. 7-8.

¹⁸⁹ Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία που αντλούμε από την εφημερίδα *Θεσσαλία*, την οποία παραθέτει η Χ. Αγριαντώνη, σύμφωνα με την οποία οι αλευροβιομήχανοι του Πειραιά λόγω των συμφερόντων που είχαν με τους σιτεμπορικούς οίκους της Ρωσίας προσπάθησαν να εμποδίσουν (το 1904) την εισαγωγή σιτηρών από τη Θεσσαλία. Σίγουρα δεν επρόκειτο για μεμονωμένο περιστατικό, καθώς οι σιτεμποροι του Πειραιά δεν έπαψαν ποτέ να ασκούν έλεγχο στη διαχείριση των ποσοτήτων των σιτηρών της Θεσσαλίας, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές...», *ό.π.*, σ. 322-323.

¹⁹⁰ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *Βιομηχανική Πίστη*, φ. 2-027, Υποφάκελος 3, 6 Αλληλογραφία (Ουσιώδης), *Επιστολή της Ε.Τ.Ε. προς τον κ. Χ. Χαράλαμπη (Υποδιευθυντή Εθνικής Τραπέζης Λάρισας)*, Αθήνα, 17.1.1930.

ιδιοκτητών του Μύλου Παππά και της Ε.Τ.Ε., ο όγκος των αιτούμενων δανείων είναι πολύ μεγάλος, πληροφορία που επιβεβαιώνει το γεγονός πως μία ευρεία γκάμα βιομηχανιών καταφεύγουν εκείνη την περίοδο στο δανεισμό. Οι ιδιοκτήτες του Μύλου Παππά ανήκουν προφανώς στην κατηγορία των βιομηχάνων που αποζητούσαν τη σύναψη δανείου με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, μία συμφωνία που αν επιτυγχανόταν θα τους πρόσφερε μία έστω και προσωρινή ανακούφιση από τα χρέη και τις ζημιές που υπέστησαν τα περασμένα έτη. Από την απάντηση της Ε.Τ.Ε. προς το Μύλο για αδυναμία άμεσης σύνταξης των εκθέσεων που αφορούσαν στις επιχειρήσεις, διαπιστώνουμε πως η Τράπεζα διέθετε μία άρτια υποδομή πληροφοριών και εκτίμησης της οικονομικής θέσης και της φερεγγυότητας μιας επιχείρησης, καθώς και ένα πλήθος συνεργατών που παρακολουθούσαν στενά τη θέση των δανειοδοτούμενων επιχειρήσεων.¹⁹¹

Η βιομηχανία, σε αυτήν τη δύσκολη οικονομική συγκυρία, καταφεύγει στο δανεισμό των Τραπεζών, οι οποίες με τη σειρά τους υπεραμύνονται των συμφερόντων των βιομηχάνων, φυσικά όχι με το αζημίωτο. Ιδιαίτερος η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος αναδείχθηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα όσον αφορά στη χρηματοδότηση και την οργάνωση της βιομηχανίας κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, μέσω ενός πλαισίου ευνοϊκών ρυθμίσεων που καθόριζαν τις σχέσεις της με το ελληνικό κράτος,¹⁹² και υποδείκνυαν την σκοπιμότητα δημιουργίας ολιγοπωλίων.¹⁹³ Επιπλέον, ο πρωταγωνιστικός ρόλος της Ε.Τ.Ε. έγκειται στην επιδίωξη προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων που θα μπορούσαν να στηρίξουν τη βιομηχανία, ένας ρόλος που εν μέρει απέτυχε, λόγω της διστακτικότητας των ξένων επενδυτών να επενδύσουν σε μια αδύναμη χώρα και φυσικά λόγω της αδυναμίας του ελληνικού κράτους να ακολουθήσει μία συντονισμένη πολιτική προσέλκυσης κεφαλαίων. Συνεπώς, ο ρόλος της Ε.Τ.Ε. ουσιαστικά περιορίστηκε στις βραχυπρόθεσμες πιστώσεις των επιχειρήσεων και στη χρηματοδότηση του κράτους αντί για επενδύσεις.¹⁹⁴

¹⁹¹ Αναλυτικότερα για τα κριτήρια χορηγήσεως δανείων από την Ε.Τ.Ε. βλ.: Δρίτσα Μαργαρίτα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, σ. 357-360, 395-407.

¹⁹² Ενδεικτικά, μεταξύ αυτών των ευνοϊκών ρυθμίσεων ήταν και η μη επικύρωση της εκλογής του διοικητή της από την εκάστοτε κυβέρνηση, η μείωση της συμμετοχής του ελληνικού δημοσίου στα κέρδη της, και άλλα, βλ.: Κωστής Κώστας, *Οι Τράπεζες και η κρίση. 1929-1932*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 49-51.

¹⁹³ Κωστής Κώστας, *ό.π.*, σ. 89.

¹⁹⁴ Όπως πληροφορούμαστε από εμπιστευτικό σημείωμα του διοικητή της Ε.Τ.Ε. προς τον πρωθυπουργό, προτείνει το 1930, τη χορήγηση λίγων κεφαλαίων προσωρινά προς τις βιομηχανίες, μέχρι να μπορέσει η Ε.Τ.Ε να εξετάσει της επιχειρήσεις μία προς μία διεξοδικά προκειμένου να αποφασίσει την ενίσχυσή τους. Η προσέλκυση κεφαλαίων από μέρους των Τραπεζών δεν φαίνεται από

Το κράτος με τη σειρά του δεν διέθετε καμία μακροπρόθεσμη στρατηγική ενίσχυσης της βιομηχανίας, αλλά επέλεξε ουσιαστικά να στηρίξει το τραπεζικό κεφάλαιο και όχι να ενισχύσει τα κίνητρα για την προσέλκυση επενδύσεων. Η τακτική αυτή παρείχε προσωρινή βοήθεια στις βιομηχανίες, μακροπρόθεσμα όμως διέυρυνε την κρίση υπερχρέωσης, μετατοπίζοντας απλά το πρόβλημα, οδηγώντας με μαθηματική ακρίβεια τη χώρα στην πτώχευση, η οποία και τελικά ήρθε το 1932. Η βιομηχανία τότε δέχτηκε ένα ακόμα ισχυρό πλήγμα, γεγονός που το μαρτυρούν οι αλυσιδωτές πτωχεύσεις βιομηχανιών, οι συγχωνεύσεις υγιών-υπερχρεωμένων επιχειρήσεων, και η προσπάθεια εκ νέου σύναψης δανείων εκ μέρους των επιχειρήσεων ώστε να ρυθμιστούν και να εξοφληθούν τα ήδη υπάρχοντα χρέη.¹⁹⁵

Το 1932 η επιχείρηση Παππά πραγματοποιεί καινούργιες επεκτάσεις, ενώ εκσυγχρονίζει τις εγκαταστάσεις της με νέα, τελειότερα μηχανήματα, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι τελικά η εταιρία έλαβε το δάνειο από την Ε.Τ.Ε., σε μια περίοδο που, όπως αναφέραμε, οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη βιομηχανία δεν αντιμετωπίζονταν από το κράτος με συντονισμένες ενέργειες, αλλά με αποσπασματικά μέτρα, όπως η βραχυπρόθεσμη χρηματοδότηση των βιομηχανικών μονάδων. Ωστόσο, η πιθανή δανειοδότηση της επιχείρησης Παππά από την Ε.Τ.Ε. ασφαλώς την κατατάσσει ανάμεσα στις υγιείς βιομηχανίες της περιόδου, καθώς, όπως προαναφέραμε, η Ε.Τ.Ε. μελετούσε εξονυχιστικά τα στοιχεία που συνέθεταν τον βαθμό αξιοπιστίας της κάθε βιομηχανίας προκειμένου να προβεί στη δανειοδότησή της. Με μία τόσο επιτυχημένη πορεία, η ομόρρυθμος εταιρία «Φώτης Παππός και Μιχαήλ Παππός» παρατείνει, με διαδοχικές συμβολαιογραφικές πράξεις τη διάρκεια της λειτουργίας μέχρι την 30^η Ιουλίου 1941.¹⁹⁶

Το 1937 η πετρελαιομηχανή αντικαθίσταται με νεότερη, μεγαλύτερης ισχύος, 310 ίππων.¹⁹⁷ Η πετρελαιομηχανή αυτή έχει υπερδιπλάσια ισχύ από την προηγούμενη, χωρίς να υπάρχει παράλληλη προσθήκη μηχανημάτων την εποχή αυτή. Έτσι, υποθέτουμε ότι λόγοι μελλοντικής ανάπτυξης του Μύλου επέβαλαν την επιλογή του

τα παραπάνω να αποσκοπούσε στην εκβιομηχάνιση της χώρας, ή τουλάχιστον, το κράτος και το τραπεζικό σύστημα δεν διέθεταν συγκεκριμένα προγράμματα που η υλοποίησή τους θα ενίσχυε τη βιομηχανία. βλ.: Δρίτσα Μαργαρίτα, *ό.π.*, σ. 71-72, 216-217, 247. Η καθυστέρηση σύνταξης εκθέσεων για τις βιομηχανίες προκύπτει και από την απάντηση της Ε.Τ.Ε. προς την εταιρία Παππά και ενδεχομένως εγγράφεται μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής για τακτική φειδωλής χρηματοδότησης των βιομηχανιών.

¹⁹⁵ Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *ό.π.*, σ. 252-253.

¹⁹⁶ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 15.

¹⁹⁷ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 13.

μεγέθους, ή ότι παράλληλα έδινε κίνηση σε μεγάλη γεννήτρια ρεύματος. Στους χώρους του μηχανοστασίου άλλωστε υπάρχει αναπτυγμένο δίκτυο διανομής ηλεκτρικού ρεύματος, που ξεκινά από το ζεύγος πετρελαιομηχανή-γεννήτρια και καταλήγει σε καταναλωτές, όπως π.χ. οι αντλίες νερού, οι ηλεκτρολογικοί πίνακες κλπ. Πολύ πιθανό είναι ο Φώτης Παππάς, παρακολουθώντας τις εξελίξεις στην ηλεκτροδότηση της πόλης της Λάρισας,¹⁹⁸ να φρόντισε για την έγκαιρη ηλεκτροδότηση του Μύλου με την τοποθέτηση της νέας μεγάλης πετρελαιομηχανής το 1937. Τα σύγχρονα μηχανήματα δίνουν μεγάλες δυνατότητες παραγωγής άριστης ποιότητας αλεύρων και σιμιγδαλιού για τη μακαρονοποιία και ο Μύλος γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη.(εικ. 63-64)

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σταματάει την πετυχημένη πορεία της επιχείρησης, χωρίς, ωστόσο, να διακόψει ποτέ τη λειτουργία της. Όπως άλλωστε καταγράφεται στην «Έκθεση» που εξέδωσε το Υποκατάστημα Λαρίσης της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος στις 4 Δεκεμβρίου 1940 (εικ. 65)¹⁹⁹ για την κατάσταση λειτουργίας της αλευροβιομηχανίας «Φωτ. και Μιχ. Παππά» κατά τη διάρκεια του πολέμου, η λειτουργία του Μύλου καταγράφεται ως αδιάκοπη και εκτιμάται πως «η επιχείρησις και διαρκούντος του πολέμου θα είναι απολύτως αποδοτική».²⁰⁰ Κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου στο αλβανικό μέτωπο (1940-1941), ο Μύλος (μαζί με «όλα τα απαραίτητα υλικά διά την κίνησίν του») επιτάσσεται από τον ελληνικό στρατό, αλλά παρ' όλα αυτά όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «δεν διαταράχθη ο κανονικός ρυθμός της παραγωγής του Κυλινδρομούλου δεδομένου ότι εργάζεται εντατικώς νυχθημερόν» (εικ. 66), ενώ παράλληλα, ακόμα και «η εξέλιξις της καταναλώσεως» χαρακτηρίζεται «μάλλον κανονική παρά την επίταξιν του αλευρομούλου της υπό των στρατιωτικών αρχών» και «η διάθεσις της παραγωγής της ικανοποιητική».²⁰¹

¹⁹⁸ Η ηλεκτροδότηση ενός μέρους του κέντρου της Λάρισας (δημόσια κτίρια, καταστήματα, κατοικίες) έγινε για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 1914 από την εταιρία ΟΥΗΛ (Ελληνικόν Όμιον Ηλεκτρισμού) και οι πρώτες μηχανές της παρήγαγαν ηλεκτρική ενέργεια 220 βολτ, βλ.: Σπυρόπουλος Αθ., «Η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη της Λάρισας από το 1881 έως το 1916», Μετάφραση από τα γαλλικά Λίτσα Ούντρια, Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Περιοδική έκδοση για την ιστορία της Θεσσαλίας, Τόμος 35^{ος}, Λάρισα 1999, σ. 122-123. Μάλιστα, η Λάρισα κατά τη δεκαετία του 1930 ανήκει στους έξι πρώτους νομούς ως προς την κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας με 15,95 kwh, βλ.: Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Πρώτος τόμος, ό.π., σ. 132.

¹⁹⁹ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *4σέλιδη Έκθεση της Ε.Τ.Ε., Υποκαταστήματος Λαρίσης για την εταιρία «Φωτ. και Μιχ. Παππά – Αλευροβιομηχανία»*, Λάρισα, 4.12.1940.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 4.

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 1.

Στο διάστημα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ο Μύλος βομβαρδίζεται συνεχώς από ιταλικά και γερμανικά αεροπλάνα, τα οποία προκαλούν σοβαρές ζημιές και όπως αναφέρει η «Έκθεση» της 4 Δεκεμβρίου, «διατρέχει πάντοτε κινδύνους εξ εναερίων επιδρομών καίτοι εις μικρόν ποσοστόν αι εύφλεκται ύλαι, διότι δεν υπάρχουσι απολύτως ασφαλείς αποθήκαι, ούσαι κατά το πλείστον λιθόκτιστοι», καθώς επίσης, «λόγω της λιθοκτίστου κατασκευής των κτιρίων ένθα αι εγκαταστάσεις και της συγκεντρώσεως τούτων αλλά και της τοποθεσίας (άκρον της πόλεως) οι κίνδυνοι εξ εναερίων επιδρομών είναι πάντοτε άμεσοι» (εικ. 67).²⁰² Παρά τον κίνδυνο από τους βομβαρδισμούς όλο το προσωπικό με επικεφαλής τον Φ. Παππά παραμένει στις θέσεις του και οι ζημιές αποκαθίστανται γρήγορα, «οι εκ του τεχνικού και εργατικού προσωπικού επιστρατευθέντες παρέμειναν εις τας θέσεις των κατά συνέπειαν ουδεμία διατάραξις από της πλευράς αυτής»²⁰³.

Στο διάστημα της Κατοχής ο Μύλος κατελήφθη από τους Ιταλούς και υπέστη πρωτοφανή λεηλασία. Μετά την αποχώρηση των Γερμανών το 1945 ο Μύλος επιτάχθηκε από τον Ε.Λ.Α.Σ.²⁰⁴ Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία του Γ. Παπαχρήστου, τελευταίου μυλωνά στο Μύλο Παππά έως το 1983, αποφεύχθηκε η ανατίναξη του μύλου από τους αντάρτες και αμέσως μετά κατέστη δυνατή η ανασυγκρότηση της παραγωγής.²⁰⁵ Ο Φώτης Παππάς συνελήφθη από άνδρες του εφεδρικού Ε.Λ.Α.Σ. και κρατήθηκε για αρκετό χρονικό διάστημα στην ορεινή περιοχή των Τρικάλων, ευρισκόμενος μάλιστα αντιμέτωπος με το στρατοδικείο των ανταρτών, με την κατηγορία ότι συμμετείχε σε μυστική σύσκεψη αντιδραστικών πολιτικών και οικονομικών παραγόντων της Θεσσαλίας, με θέμα τη σύσταση προδοτικής οργανώσεως. Τελικά, το δικαστήριο αποφάσισε αναβολή της δίκης εξαιτίας της μη φυσικής παρουσίας μαρτύρων κατηγορίας και ο Φώτης Παππάς αφέθηκε ελεύθερος με την υποχρέωση να παραμένει στην ελεύθερη ζώνη.²⁰⁶

Η εταιρία «Φώτης Παππάς και Μιχαήλ Παππάς» διαλύεται επισήμως στις 6 Ιουνίου 1942.²⁰⁷ Οι δύο εταίροι από «κοινού και εκ συμφώνου» αποφασίζουν τη

²⁰² Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *4σέλιδη Έκθεση της Ε.Τ.Ε., Υποκαταστήματος Λαρίσης για την εταιρία «Φωτ. και Μιχ. Παππά – Αλενροβιομηχανία»*, Λάρισα, 4.12.1940, σ. 4.

²⁰³ Ι.Α. Ε.Τ.Ε., *4σέλιδη Έκθεση της Ε.Τ.Ε., Υποκαταστήματος Λαρίσης για την εταιρία «Φωτ. και Μιχ. Παππά – Αλενροβιομηχανία»*, Λάρισα, 4.12.1940, σ. 2.

²⁰⁴ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 13.

²⁰⁵ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος του Παππά στη Λάρισα – Τεχνολογική εξέλιξη», *Τεχνολογία*, *ό.π.*, σ. 68.

²⁰⁶ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 15-16.

²⁰⁷ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 16.

μεταξύ τους διανομή της εταιρικής περιουσίας ανάλογα με τη συμμετοχή του καθενός στο εταιρικό (55% για το Φώτη και 45% για το Μιχαήλ Παππά). Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι στα περιουσιακά στοιχεία της εταιρίας, εκτός του Μύλου και των μηχανημάτων του, περιλαμβάνονται και ένα εργοστάσιο μακαρονοποιίας στη Θεσσαλονίκη,²⁰⁸ καθώς επίσης ένα οικόπεδο εκτάσεως 290 τ.μ. στην ίδια πόλη. Ο Μιχαήλ Παππάς είχε πωλήσει και μεταβιβάσει σε τρίτους το 45% που του αναλογούσε από το εργοστάσιο και το οικόπεδο. Απομένει λοιπόν ο Φώτης Παππάς κύριος κάτοχος του 55% των δύο αυτών κτισμάτων.

Με την απελευθέρωση, ο Μύλος και οι εγκαταστάσεις του παραδίδονται στους ιδιοκτήτες τους σε κατάσταση μηχανικής αποσύνθεσης, αφού έχουν αφαιρεθεί πλήθος μηχανημάτων, εξαρτήματα, όργανα κλπ. (εικ. 68) Στις 25 Οκτωβρίου 1943 ο Μιχαήλ Παππάς αναγκάστηκε να υποθηκεύσει το μερίδιό του από το μύλο, το οικόπεδο και τις εγκαταστάσεις που απέμειναν αντί 10.000.000 δραχμών.²⁰⁹

3.1.3. Η τρίτη περίοδος λειτουργίας του Μύλου (1947-1983)

Το 1947 ξεκινάει η ανασυγκρότηση του Μύλου, με την αγορά νέων μηχανημάτων και την αμέριστη βοήθεια του προσωπικού. Σε μικρό χρονικό διάστημα ο Μύλος αυξάνει την παραγωγή του σε 50 τόνους ημερησίως. Την ίδια εποχή επιλέγεται από την UNRRA, λόγω της τελειότητας των μηχανημάτων του, για να παρασκευάζει τα άλευρά της, με τα οποία τροφοδοτείται ολόκληρος ο θεσσαλικός πληθυσμός.

Στο μεταξύ, ο Μιχαήλ Παππάς μεταβιβάζει σταδιακά το μερίδιό του επί του Μύλου και των μηχανημάτων του στο γιο του Φώτη, Άγγελο Παππά, αντί 450.000.000 δραχμών της εποχής. Στο Μιχαήλ Παππά ανήκε, όπως είδαμε, το 45%

²⁰⁸ Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ξεκίνησε η λειτουργία του εργοστασίου μακαρονοποιίας στη Θεσσαλονίκη, αν και πρόκειται για μία κίνηση απολύτως συμβατή με τη λειτουργία του Μύλου που επικεντρωνόταν στην παραγωγή σκληρού σιταριού, κατάλληλου για την μακαρονοποιία. Τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1910 τροφοδοτούσε ο Μύλος με σμιγδάλι τα εργοστάσια ζυμαρικών της περιοχής της Μακεδονίας και η ίδρυση ενός τέτοιου εργοστασίου ιδιοκτησίας του Μύλου προφανώς κρίθηκε από τους ιδιοκτήτες ως εξαιρετικά αναγκαία και προσοδοφόρα. Ο πολλαπλασιασμός των μικρών εργοστασίων ζυμαρικών πραγματοποιείται στην Ελλάδα ήδη από τη δεκαετία του 1880, πρώτα απ' όλα στην Αθήνα και κατά δεύτερο λόγο στην Πάτρα, τον Πειραιά και την Κέρκυρα, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 235-236. Προφανώς, η ενίσχυση των αστικών καταναλωτικών προτύπων, οδήγησε προοδευτικά στην εξάπλωση των εργοστασίων ζυμαρικών και σε άλλες πόλεις της χώρας, όπως στη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα, τον Πύργο κ.λπ.

²⁰⁹ Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία του Δ. Λαγού, αρχιτέκτονα-μελετητή στις εργασίες ανασύλωσης του κτιριακού συγκροτήματος του Μύλου Παππά, κατόπιν ανάθεσης από τον Δήμο Λάρισας, η επιχείρηση πήρε το δάνειο από την Ε.Τ.Ε.

του Μύλου και των εγκαταστάσεών του. Στις 21 Ιουλίου 1948 μεταβιβάζει στον Άγγελο Παππά το 15% αντί 150.000.000 δραχμών, ενώ στις 28 Αυγούστου 1950 το υπόλοιπο 30% αντί 300.000.000 δραχμών. Ο Μιχαήλ Παππός εξαιρεί από την παραπάνω αγοραπωλησία το οικόπεδο και τα κτίρια του μακαρονοποιείου, καθώς και δύο σιταποθήκες τις οποίες είχε εκμισθώσει η Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Λαρίσης.

Με την απόλυση του Άγγελου Παππά από τις τάξεις του στρατού το 1950, επέρχεται μεταβολή στο φορέα της επιχείρησης, η οποία μετατρέπεται σε ομόρρυθμη εταιρία με την επωνυμία «Κυλινδρόμυλοι Φ. Παππά και Υιού»,²¹⁰ υπό την οποία θα συνεχιστεί η λειτουργία του μύλου μέχρι και το θάνατο του Φ. Παππά, το 1963. Στο διάστημα αυτό ο Μύλος διαδραματίζει ξανά σημαντικό ρόλο στην οικονομία της περιοχής, ενώ επεκτείνονται οι κτιριακές του εγκαταστάσεις. Οι επεκτάσεις αυτές αφορούν σε προσθήκες, ανακατασκευές αποθηκών και σε ανέγερση γραφείων, στο χώρο του Μύλου (εικ. 69).

Συγκεκριμένα το 1950 προστίθενται στα ήδη υπάρχοντα μηχανήματα δύο ακόμη κυλινδρομηχανές του αγγλικού εργοστασίου SIMON²¹¹ και διάφορα βοηθητικά μηχανήματα, όπως μηχανήμα ΕΥΡΗΚΑ, βούρτσα σίτου, ανεμιστήρες, τριφτήρες αλεύρων κλπ., έως το 1956, χρονιά κατά την οποία έχουμε ακόμα ριζικότερες αλλαγές: προσθήκη 4 ακόμα κυλινδρομηχανών του γερμανικού εργοστασίου BUHLER,²¹² προσθήκη 2 οριζόντιων κοσκίνων (plansichter) του εργοστασίου Buhler, βούρτσα σίτου και πιτύρων, κόσκινο σίτου, τριφτήρες του εργοστασίου Buhler, γενική ηλεκτροδότηση της κίνησης των μηχανημάτων του μύλου, κατάργηση της πετρελαιομηχανής.²¹³ Αμέσως μετά (το 1958) γίνεται η εγκατάσταση και του συγκροτήματος θερμικής επεξεργασίας σίτου (conditioner)²¹⁴ του εργοστασίου Buhler. Και πάλι παρέμεινε για ένα εξάμηνο (το έτος 1958, όπως άλλωστε συνέβη και

²¹⁰ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 16.

²¹¹ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 15.

²¹² Από τον ίδιο κατασκευαστικό οίκο είχε επιλέξει τα μηχανήματά του το 1928 και ο «Κυλινδρόμυλος Λούλη» στο Βόλο, τα οποία του εξασφάλιζαν μία δυναμικότητα άλεσης της τάξεως των 100 τόνων σιταριού ανά 24ωρο, βλ.: Σερεμετίδου Ευθυμία-Καλέ Ευμορφίλη, *ό.π.*, σ. 12.

²¹³ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 15.

²¹⁴ Η επίτευξη της σιτάρκειας, η οποία υπήρξε πρωταρχικός στόχος της χώρας, οδήγησε στην υιοθέτηση καλλιεργειών και στην εφαρμογή μίας σειράς μεθόδων στην σιτοκαλλιέργεια που εξασφάλιζαν την μεγαλύτερη παραγωγή σίτου με ένα όμως βασικό μειονέκτημα, την ποιοτική κατωτερότητα αυτού. Η χρήση του κοντίσιονερ συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη βελτίωση της αρτοποιητικής ικανότητας και της ποιότητας του παραγόμενου σίτου μέσα σε μία δεκαετία περίπου από τότε που εισήχθη στην Ελλάδα (το 1957), βλ.: Κανδύλης Δ. Ιωάννης, «Ευρύ το μέλλον του ελληνικού σίτου», *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, τ. 47, τχ. 548, σ. 54.

την περίοδο 1926-7 έως 1931) στο Μύλο Παππά γερμανός τεχνικός ονόματι Hans Kaam²¹⁵ για να εκπαιδεύσει το προσωπικό στα νέα συστήματα που προστέθηκαν και ειδικότερα στο νεοαφιχθέν κοντίσιονερ.²¹⁶

Ιδιαίτερα επαναστατική για την εποχή είναι η προσθήκη το 1958 του μόλις ανακαλυφθέντος conditioner (κοντίσιονερ), εμβαδού 21,44 m² και μηχανοστασίου 15,70 m².²¹⁷ Πρόκειται για τη μέθοδο της θερμικής επεξεργασίας του σιταριού πριν από την άλεσή του, που έχει σαν αποτέλεσμα την παραγωγή αλεύρου αρίστης ποιότητας. Με τη μέθοδο της θερμικής επεξεργασίας του σίτου επιτυγχάνεται η καλύτερη αξιοποίηση του μαλακού σιταριού, καθώς στερεοποιείται κάπως το λεύκωμα στο σπόρο και προσδίδει στη γλουτένη την απαιτούμενη σταθερότητα, δίνοντας σκληρό σιτάρι, από το οποίο παράγεται καλό σιμιγδάλι για τη μακαρονοποιία.²¹⁸ Την εγκατάσταση του συστήματος θα κάνει η γερμανική εταιρία BUHLER, ενώ για την τοποθέτησή του κατασκευάζεται μπροστά από το υπάρχον κτίριο τετραώροφη προσθήκη – η οποία κατεδαφίστηκε πριν λίγα χρόνια στο πλαίσιο αναπαλαίωσης του συγκροτήματος.

Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι η επιχείρηση του Μύλου προμηθεύτηκε και τοποθέτησε στις εγκαταστάσεις της μηχανήματα και από έλληνες κατασκευαστές, όπως πλυντήριο σίτου και φίλτρο αλεύρων της εταιρίας ΛΙΝΟΣ Α.Ε. και ψεκαστήρα αλεύρων της εταιρίας ΤΕΜΕΑ.²¹⁹ Τα μηχανήματα αυτά είναι απλής κατασκευής χωρίς πολλούς μηχανισμούς κίνησης και αυτοματισμούς.

Το 1958 εγκαθίσταται υποσταθμός ρεύματος της ΕΥΗΛ (Εταιρία Ύδρευσης, Ηλεκτροφωτισμού Λάρισας) και ηλεκτροδοτούνται συνολικά όλα τα μηχανήματα του Μύλου, ενώ η πετρελαιοκίνηση παραμένει σε εφεδρεία.²²⁰ Η ηλεκτροδότηση γίνεται με ολοκληρωμένη σχεδίαση, όπως φανερώνει η σωζόμενη επιμελημένη ηλεκτρολογική εγκατάσταση του κτιρίου. Οι ηλεκτροκινητήρες που τοποθετήθηκαν

²¹⁵ Αναφορά στην παραμονή γερμανού τεχνικού ονόματι Kaam για ένα εξάμηνο στο Μύλο Παππά κάνει και ο Γιάννης Παπαχρήστος, τελευταίος μυλωνάς του Μύλου Παππά, βλ.: Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 56.

²¹⁶ Λαγός Δ., Γρουσόπουλος Χρ., Παπαντωνίου Γ., Μελέτη: «Συντήρηση, Ανασύλωση και Αναπαλαίωση κεντρικού κτιρίου του Μύλου Παππά για την επανάχρησή του ως πολιτιστικού κέντρου», «Μελέτη αρχιτεκτονικών, προμελέτη, τεχνική έκθεση και περιγραφή του έργου», ανάθεση του Δήμου Λάρισας, Λάρισα, Ιούλιος 1997, σ. 4.

²¹⁷ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 16.

²¹⁸ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 15, 28.

²¹⁹ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 15.

²²⁰ Λαγός Δ., Γρουσόπουλος Χρ., Παπαντωνίου Γ., «Μελέτη αρχιτεκτονικών...», *ό.π.*, σ. 4.

στην περίοδο 1954-1958 χωρίζονται σε δύο ομάδες: οι μικρότερης ισχύος ηλεκτροκινητήρες (μέχρι 12 HP) είναι ελληνικής κατασκευής, του εργοστασίου ΕΛΒΗΜΑ, οι ηλεκτροκινητήρες μεγαλύτερης ισχύος είναι του αυστριακού εργοστασίου ELIN.²²¹

Χάρη στις επιχειρηματικές αρετές του Άγγελου Παππά (*εικ. 70*), ο οποίος ήταν δραστήριος και διέθετε πανεπιστημιακή μόρφωση, επήλθαν αλλαγές στο σύστημα απορρόφησης των σιτηρών (δίνοντας τη δυνατότητα στους παραγωγούς να πωλούν τα πλεονάσματα της παραγωγής στην επιχείρησή του). Ακόμη, αυξάνει σταδιακά το προσωπικό του Μύλου σε 80 άτομα, ενώ η αλεστική ικανότητα του μύλου φτάνει τους 80-90 τόνους με τρεις βάρδιες ημερησίως και η αποθηκευτική πληρότητα του συγκροτήματος αγγίζει τους 4.000 τόνους. Την περίοδο αυτή ο Μύλος παράγει άλευρα εξαιρετικής ποιότητας, τόσο για την αρτοποιία, όσο και για την ζαχαροπλαστική και μπισκοτοποιία (για πολλά χρόνια τροφοδοτεί τη γνωστή βιομηχανία μπισκότων Παπαδοπούλου), ενώ με αλεύρι εφοδιάζει και τον ελληνικό στρατό.²²²

Ο Φώτης Παπάς, φρόντισε με ιδιόχειρο διαθήκη της 26^{ης} Ιανουαρίου 1956 να καταστήσει το γιο του Άγγελο γενικό κληρονόμο «πάσης κινητής και ακινήτου περιουσίας».²²³ Μεταξύ των άλλων, περιέρχεται στην κατοχή του Άγγελου και ολόκληρη η επιχείρηση του Μύλου. Η προσωπικότητα του Φώτη υπήρξε αναμφισβήτητα πολύ σημαντική για την πόλη της Λάρισας (*εικ. 71*). Υπήρξε συνιδρυτής του ιστορικού πια ΟΥΗΛ (Οργανισμός Υδρεύσεως και Ηλεκτρισμού Λαρίσης), ιδρυτής της Νυχτερινής Εμπορικής Σχολής και από τους πρώτους που καθιέρωσε το 1930 το δώρο του Πάσχα και των Χριστουγέννων στο προσωπικό του (χωρίς να έχει καμιά τέτοια υποχρέωση την εποχή εκείνη). Επίσης, προσφέρει στο προσωπικό του συχνές ομαδικές εκδρομές και κάνει αθόρυβα αμέτρητες δωρεές σε ιδρύματα, ναούς και σωματεία. Τέλος, διετέλεσε επανειλημμένα Πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου, ενδεικτικό της αναγνώρισης της προσφοράς του στον τόπο από τους Λαρισαίους (*εικ. 72*).

Από το 1963 η λειτουργία του Μύλου συνεχίζεται υπό την αποκλειστική διεύθυνση του Άγγελου Παππά, ο οποίος διοργανώνει το εργοστάσιο με βάση τις νέες αρχές της τεχνικής εξέλιξης, εμπλουτίζοντάς το παράλληλα με τα τελειότερα

²²¹ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 17.

²²² Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 16.

²²³ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 16.

μηχανικά μέσα. Στόχος της εκ νέου προσπάθειας εκσυγχρονισμού του μύλου, είναι η αύξηση της δυναμικότητας της επιχείρησης, η μείωση του κόστους παραγωγής και η βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων. Έτσι, υπό το πρίσμα αυτών των αλλαγών στις 26 Ιουνίου 1967²²⁴ ο Μύλος μετατρέπεται σε Ανώνυμη Εταιρία (Α.Ε.)²²⁵ με την επωνυμία «Αλευροβιομηχανία Παππά», με κύριο μέτοχο, πρόεδρο και διευθύνοντα σύμβουλο τον Άγγελο Παππά, αντιπρόεδρο τη σύζυγό του Αλίκη και συμβούλους τους Γ. Ιωαννίδη, Γ. Χατζηγιάνη και Γ. Περδικάρη. Η διάρκεια της εταιρίας είναι 75ετής και το μετοχικό κεφάλαιο 15.500.000 δραχμές.²²⁶ Ο Μύλος Παππά μάλιστα συγκαταλέγεται μάλλον μεταξύ των τριών ανώνυμων εταιριών (αλευροβιομηχανιών) που λειτουργούν στη Θεσσαλία της δεκαετίας του 1960, σύμφωνα με τα στοιχεία του Μητρώου Βιομηχανιών του 1967.²²⁷

Η ανώνυμη νομική μορφή που επιλέχθηκε για το Μύλο Παππά σχετίζεται σαφώς και με το νέο ρόλο που αναλαμβάνει η επιχείρηση ως μια μονάδα μεγάλης παραγωγικής δυναμικότητας που επιδιώκει να εξυπηρετεί ευρύτερες εμπορευματικές δραστηριότητες.²²⁸ Αν αντιπαραβάλουμε μάλιστα τη νομική μορφή των υπόλοιπων 31 αλευροβιομηχανιών που λειτουργούν στην Θεσσαλία την ίδια περίοδο με αυτήν των τριών ανώνυμων επιχειρήσεων (αλευροβιομηχανιών), καθίσταται εμφανής η υπεροχή των δεύτερων σε ό,τι αφορά τη συγκέντρωση επενδυτικών κεφαλαίων και τις δυνατότητες που αυτή τους παρέχει. Μία υπεροχή που εκφράζεται φυσικά και σε επίπεδο δυναμικότητας άλεσης, καθώς οι τρεις αυτές αλευροβιομηχανίες με νομική

²²⁴ Σύμφωνα με τα αρχεία του Εμπορικού, Βιοτεχνικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Λάρισας, ως ημερομηνία ίδρυσης της «Αλευροβιομηχανίας Παππά Α.Ε.» καταγράφεται η 30^η Ιουνίου 1967.

²²⁵ Ο Μύλος με τη δυναμική που είχε αναπτύξει τότε δεν ήταν δυνατόν να εξυπηρετείται ως επιχείρηση υπό την παλαιά του νομική μορφή (η νομική μορφή των επιχειρήσεων ήταν ενδεικτικό της συγκέντρωσης κεφαλαίων).

²²⁶ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 17.

²²⁷ Από το σύνολο των 34 αλευροβιομηχανιών του 1967, οι 3 είναι Ανώνυμες Εταιρίες (Α.Ε.), οι 18 Ομόρρυθμες Εταιρίες (Ο.Ε.), οι 10 Ατομικές Επιχειρήσεις, η 1 Εταιρία Περιορισμένης Ευθύνης (Ε.Π.Ε.), η 1 Κοινότητα Κληρονόμων και η 1 Συνεταιριστική, μία κατανομή δηλωτική της χαμηλής συσσώρευσης κεφαλαίων στη θεσσαλική αλευροβιομηχανία ακόμα και στο πέρασμα της δεκαετίας του 1960, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 103.

²²⁸ Όπως σημειώνει ο Michel Sivignon, με βάση τα δεδομένα που προκύπτουν από την καταγραφή των βιομηχανικών επιχειρήσεων της Θεσσαλίας του 1965, η επιλογή της ανώνυμης μορφής μιας εταιρίας γίνεται συνήθως από οικογενειακές επιχειρήσεις προκειμένου να διευκολύνουν το μοίρασμα τη στιγμή της κληρονομιάς, καθώς οι οικογενειακοί δεσμοί παραμένουν μέχρι και τότε στην περιοχή της Θεσσαλίας ιδιαίτερα ισχυροί, και δεν αφορούν τόσο σε βαθύτερες επενδυτικές ενέργειες, βλ.: Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 560-561. Η άποψη αυτή, ωστόσο, δεν μπορούμε να πούμε με σιγουριά αν, και κατά πόσο, επιβεβαιώνεται, στην περίπτωση του Μύλου Παππά, καθώς, και μεν επαληθεύονται οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί της οικογένειας Παππά, αλλά η δυναμική που αναπτύσσει η εν λόγω επιχείρηση φανερώνει το θετικό ρόλο που παίζει το μεγάλο επιχειρησιακό μέγεθος στην ανάπτυξη της.

μορφή Α.Ε. διέθεταν μέση αλεστική ικανότητα 207 τόνων σιτηρών ανά 24ωρο, έναντι του μέσου όρου των 25,5 τόνων ανά 24ωρο που διέθεταν οι υπόλοιπες 31.²²⁹

Μία άλλη διαπίστωση που μας επιτρέπει να κάνουμε η απογραφή του 1967 αφορά στους τόπους εγκατάστασης των θεσσαλικών αλευροβιομηχανιών και βρίσκει την επαλήθευσή της και στην περίπτωση του Μύλου του Παππά. Έτσι, ως προς το ένα σκέλος της διαπίστωσης, οι αλευροβιομηχανίες βρίσκονται εγκατεστημένες στις μεγάλες θεσσαλικές πόλεις (εν προκειμένω στην πόλη της Λάρισας) και κατά μήκος των οδικών και σιδηροδρομικών αρτηριών, και ως προς το δεύτερο σκέλος αποτελούν, όσον αφορά τουλάχιστον στον τόπο εγκατάστασης, μετεξέλιξη βιομηχανικών μύλων, ή ακόμη και υδρόμυλων, που λειτουργούσαν παλαιότερα στους ίδιους τόπους²³⁰ (η επιχείρηση του Μύλου Παππά παραμένει στην ίδια ακριβώς τοποθεσία από την έναρξη της λειτουργίας της μέχρι και σήμερα (1967), προσαρμοζόμενη βέβαια στις μεταβαλλόμενες συνθήκες που της επέτρεπαν να κατακτήσει εκάστοτε μια νέα θέση στην παραγωγή και αγορά αλεύρων).

Το εργοστάσιο περιλαμβάνει σύγχρονα μηχανήματα της ελβετικής εταιρίας Buller και της γερμανικής Miag. Διαθέτει 16 ζεύγη κυλινδρομηχανών, 16 πολλαπλά πλανζίχτερ, καθαριστήρια σίτου, πλυντήρια, σύγχρονους αναμικτήρες αλεύρων και σύστημα θερμοπροπαρασκευαστικής καλλιέργειας (conditioner) που λίγοι μύλοι είχαν τότε. Η δυναμικότητα του Μύλου φθάνει στους 90 τόνους ημερησίως και ο κύκλος εργασιών του στα 60-70 εκατομμύρια δραχμές ετησίως. Το 1967 ο κυλινδρόμυλος Παππά απασχολούσε 49 άτομα, διέθετε ισχύ 495 HP και είχε δυναμικότητα άλεσης 84 τόνων σιταριού ανά 24ωρο.²³¹ Τα σιτηρά που άλεθε ο Μύλος προέρχονταν κυρίως από τη Θεσσαλία, ενώ διέθετε την παραγωγή αλεύρων του κατά 40% στη Θεσσαλία και κατά 60% στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Το 1974 μπαίνει στην επιχείρηση νέο αίμα, ο Φώτης Παππάς, γιος του Άγγελου και εγγονός του Φώτη, ο οποίος με το τέλος των οικονομικών του σπουδών αναλαμβάνει ευθύνες δίπλα στον πατέρα του. Ωστόσο, είναι η εποχή που κάνουν την εμφάνισή τους τα προβλήματα στον κλάδο της αλευροβιομηχανίας. Αιτία, οι κρατικές παρεμβάσεις που διαμορφώνουν πολύ χαμηλή τιμή στη διατίμηση των αλεύρων. Παράλληλα, όμως, η επιχείρηση του Μύλου Παππά έχει να αντιμετωπίσει εσωτερικά προβλήματα. Η εξέλιξη της τεχνολογίας είναι ραγδαία, τα μηχανήματα δεν είναι

²²⁹ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 103.

²³⁰ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 103.

²³¹ Ψηφιακή Πολιτιστική Πύλη Δήμου Λαρισαίων, «Ο Μύλος του Παππά», <http://culture.larissadimos.gr>.

πλέον ανταγωνιστικά-παραγωγικά, ενώ η πολεοδομική εξάπλωση της Λάρισας «εγκλωβίζει» το Μύλο που δημιουργεί προβλήματα θορύβου, ρύπανσης και πρόσβασης των μέσων μεταφοράς προϊόντων και πρώτων υλών.

Παρ' όλα αυτά πατέρας και γιος αποφασίζουν να εκσυγχρονίσουν την επιχείρησή τους. Λίγο πριν το ξεκίνημα της δεκαετίας του 1980, πωλούν 5 στρέμματα από την οικοπεδική έκταση του εργοστασίου στο ΚΤΕΛ Λάρισας και με τα χρήματα αγοράζουν 10 στρέμματα στην εθνική οδό Λάρισας-Αθήνας. Το 1980, ο πλέον εξειδικευμένος διεθνώς στην κατασκευή αλευρόμυλων γερμανοελβετικός οίκος BUHLER-MIAG, εκπονεί και παραδίδει τα σχέδια ενός νέου υπερσύγχρονου και πλήρως αυτοματοποιημένου εργοστασίου, δυναμικότητας 120 τόνων ημερησίως, με κόστος επένδυσης γύρω στα 150.000.000 δραχμές. Συμμετέχοντας με ίδια κεφάλαια κατά 40%, η επιχείρηση εξασφαλίζει το υπόλοιπο 60% από τραπεζικό δανεισμό κι όλα είναι έτοιμα για την έναρξη κατασκευής του νέου εργοστασίου.

Ωστόσο, την εποχή εκείνη (1982-1983), η κυβερνητική πολιτική που καθορίζει την τιμή του διατιμημένου αλεύρου στις 21 δραχμές το κιλό, ενώ το κόστος παραγωγής ανέρχεται –σύμφωνα με τους αλευροβιομήχανους- στις 27.10 δραχμές αναστέλλει τα σχέδια. Εκτιμάται ότι οι ζημιές των αλευροβιομηχανιών εκείνης της περιόδου ξεπερνούν τα 2,5 δισεκατομμύρια δραχμές και ο κίνδυνος να μετατραπεί η οικογενειακή επιχείρηση σε προβληματική είναι πια εμφανής.²³²

Το τελειωτικό χτύπημα θα δώσει το 1983 το Υπουργείο Εμπορίου, όταν καταργεί την επιδότηση του επιτοκίου τραπεζικού δανεισμού για προαγορά σιτηρών από τους παραγωγούς. Οι αλευροβιομήχανοι προσπαθούν να πείσουν τον υπουργό, αλλά εις μάτην. Έτσι, πριν η επιχείρηση οδηγηθεί σε μαρασμό και χρέη, αποφασίζεται η αναστολή λειτουργίας της. Είναι ο Μάιος του 1983.²³³

²³² Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 17-18.

²³³ Ως ημερομηνία οριστικής παύσης της λειτουργίας του Μύλου αναφέρεται ο Μάιος του 1893, βλ.: Λαγός Δ., Γρουσόπουλος Χρ., Παπαντωνίου Γ., «Μελέτη αρχιτεκτονικών...», *ό.π.*, σ. 4 και Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος του Παππά στη Λάρισα – Τεχνολογική εξέλιξη», *Τεχνολογία, ό.π.*, σ. 69. Αλλού αναφέρεται ως ημερομηνία διακοπής της λειτουργίας του Μύλου ο Δεκέμβριος του 1893, βλ.: Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 18.

3.2. Η ανάδειξη του κτιρίου του Μύλου

Στις 16 Νοεμβρίου 1988 ο Δήμος Λάρισας²³⁴ αγοράζει από τον Άγγελο Παππά, αντί του ποσού των 180.000.000 δραχμών, το Μύλο και τα δύο οικόπεδα που τον περικλείουν, συνολικής εκτάσεως 10.294 m², αξίας 82.000.000 δραχμών, βάσει αντικειμενικού προσδιορισμού. Στις 3 Νοεμβρίου 1989 οι εγκαταστάσεις του Μύλου του Παππά, μαζί με τον εξοπλισμό του, χαρακτηρίζονται ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο από το Υπουργείο Πολιτισμού. Σύμφωνα με το σκεπτικό της σχετικής απόφασης «...αποτελεί αξιόλογο και αντιπροσωπευτικό δείγμα παραδοσιακής βιομηχανικής εγκατάστασης των αρχών του αιώνα μας, διατηρεί αξιόλογα επί μέρους στοιχεία απαραίτητα για τη μελέτη της εξέλιξης των βιομηχανικών εγκαταστάσεων σε αυτόν τον τομέα και συνδέεται με ιστορικές μνήμες των κατοίκων της περιοχής, αφού λειτούργησε επί έναν αιώνα σε άμεση σχέση με αυτούς».²³⁵

Το 1996 ο Δήμος Λάρισας αναθέτει τη μελέτη: «Συντήρηση, αναστήλωση και αναπαλαίωση του Μύλου Παππά για επανάχρησή του ως πολιτιστικού κέντρου» στη μελετητική ομάδα των Δημ. Λαγού, Χρ. Γρουσόπουλου, Γ Παπαντωνίου (αρχιτέκτονες), Αναστ. Μαντέλου (πολιτικός μηχανικός) και Γ Στεφανάκη (ηλεκτρολόγος-μηχανικός, αντικαταστάτης του Λ. Ντζιαχρήστου). Συγχρόνως, ανατέθηκαν και εκπονήθηκαν ειδικές μελέτες για εδαφοτεχνική έρευνα, αντοχές, παθολογία και χαρακτηριστικά των ξύλινων κατασκευών, καθώς και μελέτη τεκμηρίωσης του μηχανολογικού εξοπλισμού.²³⁶ Με βάση τη σχετική μελέτη του ιστορικού εξοπλισμού έγινε η πλήρης τεκμηρίωσή τους και ολοκληρωμένη περιγραφή του τρόπου λειτουργίας και της θέσης τους στην παραγωγική διαδικασία, ώστε να χρησιμεύσουν στη νέα χρήση του κτιρίου ως Μουσείου του Μύλου.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν από τη μελέτη του πενταόροφου κτιρίου του Μύλου, ενός από τους ελάχιστους παλιούς βιομηχανικούς μύλους που διασώθηκαν μαζί με τον εξοπλισμό τους, αυτό αποτελεί ένα τυπικό δείγμα ορθογωνικής κάτοψης με δίρριχτες στέγες, ενώ έχει συνολική δόμηση 2.500m² και

²³⁴ Το κτίριο του Μύλου του Παππά εξασφαλίστηκε επί δημαρχίας Αριστείδη Λαμπρούλη (1981-1993), βλ.: Εφημερίδα «Ελευθερία», Αρ. φύλλου: 28.209, Τρίτη 4 Ιουνίου 2002, σ. 4.

²³⁵ Λαγός Δημήτρης-Τραγούδας Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μία ιστορία...», *ό.π.*, σ. 18.

²³⁶ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος του Παππά στη Λάρισα – Τεχνολογική εξέλιξη», *Τεχνολογία*, *ό.π.*, σ. 69.

συνολική κάλυψη 480m².²³⁷ Στο κτίριο διατηρούνταν σχεδόν όλες οι μόνιμες εγκαταστάσεις και μεγάλος αριθμός μηχανημάτων που αποτέλεσαν τον εξοπλισμό της περιόδου ανακαίνισης 1926-1928. Πολλά μηχανήματα της νεότερης φάσης (μετά το 1950), κυρίως οι κυλινδρομηχανές, σεμιγδαλίστρες και κόσκινα (Plansichter) που ήταν σε πολύ καλή κατάσταση, έχουν πουληθεί και βρίσκονται σε άλλους μύλους της ευρύτερης περιοχής (των Φαρσάλων και του Αλμυρού Βόλου).²³⁸ Αυτά που παρέμειναν στο κτίριο, όπως αναφέρθηκε, ήταν παλαιότερης τεχνολογίας και επομένως μεγαλύτερης ιστορικής αξίας. Η πληρότητα που παρουσίαζε η γραμμή παραγωγής του Μύλου τον καθιστούσε ιδιαίτερα αξιόλογο και τον κατέτασσε μεταξύ των ελάχιστων βιομηχανικών μύλων στον ελλαδικό χώρο που διέσωζαν τόσο παλιά μηχανήματα. (εικ. 73-77)

Δυστυχώς, τα ξημερώματα της 1^{ης} Ιουνίου 2002, ένας συνδυετικός κρίκος με το παρελθόν της πόλης της Λάρισας έσπασε από την αλυσίδα της τοπικής ιστορίας. Ο Μύλος του Παππά, το κεντρικό πετρόκτιστο κτίριο που για δεκαετίες ορθωνόταν επιβλητικό στη συνοικία των Αμπελοκήπων, παραδόθηκε στις φλόγες (εικ. 78-79),²³⁹ αφήνοντας στο έλεος της φωτιάς μηχανήματα, εργαλεία και παλιά αντικείμενα που χρησίμευαν για την επεξεργασία του σιταριού,²⁴⁰ στερώντας μας από τη δυνατότητα μίας πληρέστερης και αδιάσπαστης αξιοποίησης του ιστορικού αυτού μνημείου. Πλήθος δημοσιευμάτων²⁴¹ αντικατοπτρίζουν τη σπουδαιότητα του ιστορικού αυτού κτίσματος στη συνείδηση των Λαρισαίων και φανερώνουν πως η δυσάρεστη αυτή εξέλιξη στέρησε από την πόλη ένα σημαντικό κομμάτι της ιστορικής της συνέχειας. Άμεση, ωστόσο, υπήρξε η αντίδραση των τοπικών αρχών με σκοπό την κατά το δυνατό στο ακέραιο αποκατάσταση των ζημιών στο κεντρικό κτίριο του Μύλου.²⁴²

Όπως ήταν αναμενόμενο η εκδήλωση της πυρκαγιάς έφερε στην επιφάνεια το ζήτημα της αξιοποίησης του κτιρίου του Μύλου, ένα ζήτημα που επανήλθε και πάλι

²³⁷ Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανώτατων Σχολών Νομού Λάρισας, Λεύκωμα αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, Αξιόλογα κτίρια Ν. Λάρισας, Αντωνούλης Ι., αρχιτέκτων μηχανικός, Σφόρτσας Μ., αρχιτέκτων μηχανικός, Περιφερειακές Εκδόσεις, Λάρισα 2000, σ. 8-14.

²³⁸ Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 5.

²³⁹ Σύμφωνα με πληροφορίες, φωτιά στο κτίριο του Μύλου του Παππά είχε ξεσπάσει και το 1995, χωρίς, ωστόσο, να προκληθούν εκτεταμένες ζημιές, βλ.: Εφημερίδα «Ελευθερία», Τετάρτη 3 Ιουλίου 2002, σ. 4.

²⁴⁰ Εφημερίδα «Ελευθερία», Κυριακή 2 Ιουνίου 2002, σ. 1, 9.

²⁴¹ Περιοδικό «Θεσσαλικές Επιλογές», ένθετο Εφημερίδας «Ελευθερία», άρθρο: «Μύλος του Παππά. Έτσι καίγεται μια ιστορία...», Τεύχος 187, Ιούνιος 2002.

²⁴² Υπογράφηκε σύμβαση (μεταξύ του Δήμου και της εταιρίας ΑΝΑΠΛΑΣΕΙΣ Α.Τ.Ε.) απευθείας ανάθεσης του έργου συντήρησης και αναστήλωσης του κεντρικού κτιρίου του Μύλου, βλ.: Εφημερίδα «Ελευθερία», Τετάρτη 3 Ιουλίου 2002.

στο προσκήνιο δυο χρόνια αργότερα, το 2004, όταν γνωστοποιήθηκε η πρόθεση της Δημοτικής αρχής να προκηρύξει διαγωνισμό «παραχώρησης της χρήσης του ακινήτου με σκοπό την παράλληλη εκτέλεση τόσο των έργων που απομένουν για την ολική λειτουργική αποκατάσταση του κεντρικού κτιρίου, όσο και κατασκευών και διαμορφώσεων χώρων προς εκμετάλλευση».²⁴³ Το ενδεχόμενο ιδιωτικοποίησης του Μύλου στάθηκε αφορμή για μία σειρά συζητήσεων, ή ακόμα και διαφωνιών, μεταξύ των τοπικών φορέων της πόλης και προκάλεσε μία σειρά ερωτημάτων σχετικά με την σπουδαιότητα αυτού του πολιτιστικού μνημείου και την ζωτικής σημασίας για την πόλη της Λάρισας αξιοποίησή του.

Στο περιοδικό *Reporter* φιλοξενούνται συνεντεύξεις τόσο της τότε δημοτικής αρχής της πόλης της Λάρισας, όσο και της αντιπολίτευσης, για το θέμα της διάσωσης και της αξιοποίησης του Μύλου.²⁴⁴ Ο δήμαρχος της πόλης, Κωνσταντίνος Τζανακούλης, σε συνέντευξη που έδωσε στο περιοδικό *Reporter* αντικρούει τις κατηγορίες για ιδιωτικοποίηση του Μύλου, ξεκαθαρίζοντας πως η ιδιωτικοποίηση αφορά μόνο στους χώρους εκμετάλλευσης που περιβάλλουν το κτίσμα και όχι στο κεντρικό κτίριο του Μύλου, «διευκρινίζοντας τις προθέσεις της Δημοτικής αρχής για την όσο το δυνατόν καλύτερη αξιοποίηση των χώρων του ιστορικού αυτού κτίσματος». Ο πρόεδρος της Δημοτικής επιχείρησης κ. Γ. Κρομμύδας τονίζει πως «τίποτα δεν ξεπουλιέται» δηλώνοντας πως «ο Μύλος είναι ένα από τα λίγα ιστορικά κτίρια της πόλης και γι' αυτό πρέπει να αξιοποιηθεί κατάλληλα και με προσοχή, για να είναι ένας χώρος πολιτισμού». Με τη σειρά του ο πρώην δήμαρχος Λάρισας κ. Χριστόδουλος Καφφές αντιτίθεται στην απόφαση της δημοτικής αρχής υποστηρίζοντας πως «Ο Μύλος του Παππά είναι ένα ιστορικό κτίσμα, από τα λίγα που έχουν μείνει στην πόλη». Ο κ. Γιάννης Φλώρος, επικεφαλής της παράταξης «Λάρισα με όραμα», επισημαίνει την αναγκαιότητα ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς της Λάρισας, μέρος της οποίας αποτελεί και ο Μύλος του Παππά, «το μοναδικό αυτό κεντρικό κτιριακό συγκρότημα, χαρακτηριστικό δείγμα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς». Για «ξεπούλημα του φιλέτου της δημοτικής περιουσίας» κάνει λόγο ο κ. Άγις Παπαστεργίου, επικεφαλής της «Δημοτικής Συνεργασίας», τονίζοντας πως «ο Δήμος πρέπει να συμβάλει στη βελτίωση του

²⁴³ Τζιαστούδη Χρύσα, «Ο Μύλος σε ιδιώτες;», «Τι ισχυρίζεται η δημοτική αρχή, τι αντιτείνει η αντιπολίτευση», αφιέρωμα: «Μύλος Παππά, *Reporter*, μηνιαία έκδοση της Εφημερίδας *Ελευθερία*, τεύχος 228, Λάρισα, Κυριακή 21 Νοεμβρίου 2004, *ό.π.*, σ. 25.

²⁴⁴ Ολόκληρες οι συνεντεύξεις φιλοξενούνται στο περιοδικό *Reporter*, βλ.: Τζιαστούδη Χρύσα, *ό.π.*, σ. 25-33.

πολιτιστικού επιπέδου». Εν συνεχεία, ο δημοτικός σύμβουλος της παράταξης «Λάρισα-Πρωταγωνίστρια Πόλη», κ. Δημ. Γεωργάκης, υποστηρίζει πως «όταν μιλάς για το «Μύλο» μιλάς για πολιτισμό», και αναφέρεται στη θέση που έχει κατακτήσει το ιστορικό αυτό μνημείο στη συνείδηση όλων των Λαρισαίων «ως σημείο-χώρος πολιτισμού» την τελευταία εικοσαετία, από τότε δηλαδή που αγοράστηκε από το Δήμο Λάρισας. Ο ανεξάρτητος δημοτικός σύμβουλος κ. Πάνος Σάπκας, τονίζει πως η ιδιωτικοποίηση του Μύλου αποτελεί «το χρονικό ενός προαναγγελθέντος θανάτου, του θανάτου της κληρονομιάς του παρελθόντος, του θανάτου της πολιτιστικής μας ταυτότητας και της Τέχνης». Τέλος, ο κ. Κώστας Τσαντίλης, πολιτικός μηχανικός που συμμετείχε στη Επιτροπή που συνέταξε το 1996 το κτιριολογικό πρόγραμμα του Μύλου και δημοτικός σύμβουλος την εποχή που αγοράστηκε ο Μύλος, αναφέρει πως «ο πιο σοβαρός λόγος για τον οποίο το 1987 το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης αποφάσισε να αγοράσει το «Μύλο», ήταν ότι έτσι διασώζαμε το πιο χαρακτηριστικό δείγμα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής των αρχών του αιώνα στην πόλη μας και μαζί διασώζαμε ένα σημαντικό μουσειακό υλικό το οποίο κατ' ευτυχία δεν είχε εξ ολοκλήρου καταστραφεί». Τονίζει ωστόσο, ότι παρά την πυρκαγιά του 2002 που αποτέφρωσε όλο το μουσειακό υλικό και στέρησε το κτίριο από τον αρχικό του πλούτο, «κανένας λόγος δεν υφίσταται για να αλλάξει ο αρχικός στόχος και το κτιριολογικό πρόγραμμα του Μύλου».

Μέχρι και σήμερα οι διαφωνίες αυτές δεν φαίνεται να έχουν ξεπεραστεί, καθώς το κτίριο του Μύλου που δεσπόζει επιβλητικά στο κέντρο της Λάρισας παραμένει αναξιοποίητο. Στους χώρους του Μύλου στεγάστηκαν κατά καιρούς μέχρι και σήμερα οι εξής πολιτιστικές δραστηριότητες: το Θέατρο του Μύλου, η Κινηματογραφική Λέσχη Λάρισας, το Κλαμπ «Μύλος 1927», ο Δημοτικός Κουκλοθίασος «Τριτόμπα», η Φιλαρμονική του Δήμου Λάρισας, εργαστήρια Πινακοθήκης και η Δημοτική Σχολή Μπαλέτου.²⁴⁵ Η μελέτη συντήρησης, ανασύλωσης και αναπαλαίωσης του κεντρικού κτιρίου του Μύλου Παππά για την επανάχρησή του ως πολιτιστικού κέντρου, προέβλεπε επίσης τη λειτουργία Μουσείου Ιστορίας της πόλης της Λάρισας και Μουσείου του Μύλου, Κέντρου Νεότητας-Βιβλιοθήκη/Ιστορικό Αρχείο, Αίθουσες Συνεδρίων-Εθιμοτυπίας και λοιπών πολιτιστικών εκδηλώσεων και εμπορικών παραδοσιακών δραστηριοτήτων μικρής

²⁴⁵ Ομαδική εργασία της Γ'2 Τάξης του Δημοτικού των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων Μ. Ράπτου, «Ο Μύλος του Παππά», υπεύθυνη δασκάλα: Δέσποινα Κοτρώτσιου, Λάρισα, χ.χ., σ. 14/3.

κλίμακας.²⁴⁶ Ωστόσο, η επανάχρηση του κτιρίου του Μύλου μετά την πυρκαγιά του 2002, καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη, καθώς το εσωτερικό του κτιρίου μαζί με τα σπουδαία ιστορικής αξίας μηχανήματα, καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς. Η ανεύρεση και η εγκατάσταση των νεότερων μηχανημάτων που πουλήθηκαν σε άλλους μύλους της περιοχής, ίσως καταστήσουν δυνατή την, έστω και ελλιπέστερη, αξιοποίηση του μνημείου του Μύλου Παππά.

3.3. Αξιολόγηση του «Μύλου Παππά»

Ο Μύλος Παππά στα εκατό και πλέον χρόνια της σχεδόν αδιάσπαστης λειτουργίας του, συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην αναδιάταξη του κυκλώματος εμπορίας, διακίνησης και επεξεργασίας του σίτου και των αλεύρων, όχι μόνο στην πόλη της Λάρισας, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας. Η πολύχρονη παρουσία του αλευρόμυλου Παππά στην πόλη της Λάρισας, επέδρασε στην τοπική κοινωνία σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο και διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της πόλης. Ορισμένα από τα στοιχεία της συμβολής του Μύλου Παππά στην ανάπτυξη της πόλης της Λάρισας μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

Ο Μύλος Παππά με τις γύρω εγκαταστάσεις του (πύργο κοντίσιονερ, αποθήκες, κ.λπ.) συνιστά μια ολοκληρωμένη βιομηχανική μονάδα παραγωγής αλεύρων που παρουσιάζει μοναδική πληρότητα σε όλες τις φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας (καθαρισμός, άλεση, αποθήκευση-ομογενοποίηση). Παρακολουθώντας στενά τις τεχνολογικές εξελίξεις, τις οποίες εισήγαγε κυρίως από την Ευρώπη, ξεκίνησε ως ατμόμυλος με μυλόπετρες, μετατράπηκε σε κυλινδρόμυλο, στη συνέχεια απέκτησε πετρελαιοκίνηση και αργότερα ηλεκτροκίνηση (με ένα οργανωμένο δίκτυο διανομής ηλεκτρικού ρεύματος), φτάνοντας σε επίπεδο παραγωγής 90 τόνων/24ωρο²⁴⁷ και απασχολώντας σε περίοδο ακμής 70 εργαζομένους. Οι σύγχρονες εγκαταστάσεις του Μύλου αναμφισβήτητα συνέβαλαν στον εκσυγχρονισμό της διαδικασίας παραγωγής

²⁴⁶ Λαγός Δ., Γρουσόπουλος Χρ., Παπαντωνίου Γ., Μαντέλος Αν., Ντζιαχρήστος Δ., Μελέτη: «Συντήρηση, Αναστύλωση και Αναπαλαίωση κεντρικού κτιρίου του Μύλου Παππά για την επανάχρησή του ως πολιτιστικού κέντρου», «Κτιριολογικό πρόγραμμα», ανάθεση του Δήμου Λάρισας, Λάρισα, Ιούλιος 1996 και Λαγός Δ., Γρουσόπουλος Χρ., Παπαντωνίου Γ., «Μελέτη αρχιτεκτονικών...», ό.π., σ. 1-34.

²⁴⁷ Χατζηγάγας Αθανάσιος, «Ιστορικός μηχανολογικός εξοπλισμός του Μύλου Παππά στη Λάρισα», ό.π., σ. 10.

αλεύρων και συνακόλουθα στη βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων. Ακόμη, η μακρόχρονη παρουσία του Μύλου στα τοπικά δρώμενα μετέβαλλε την ισορροπία του κυκλώματος της αλευροποιίας, διότι αποδυνάμωσε το ρόλο των μύλων μικρής και μεσαίας δυναμικότητας, ενώ ταυτόχρονα συνέβαλε στην ανάπτυξη και διεύρυνση του κυκλώματος της αρτοποιίας και της μακαρονοποιίας, επιδρώντας παράλληλα στην αλλαγή των καταναλωτικών συνηθειών των κατοίκων της θεσσαλικής περιφέρειας.

3.4. Συνοψίζοντας την ιστορία του «Μύλου Παππά»

Ο Μύλος Παππά κατόρθωσε μέσα από μια δυναμική και διαρκή, για περίπου έναν αιώνα, παρουσία, να εδραιώσει τη θέση του στον κλάδο της αλευροβιομηχανίας. Πρωτοπόρα ως προς το εγχείρημα αυτό αναδείχθηκε η προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Παππά, ο οποίος με τη δυναμικότητα και τη διορατικότητά του κατόρθωσε να δομήσει ένα στέρεο βιομηχανικό οικοδόμημα, το οποίο με την πάροδο του χρόνου κατέστησε αμιγώς οικογενειακό. Το όραμα του Κωνσταντίνου Παππά εμφυσήθηκε και στις επόμενες γενιές, οι οποίες όπως ήταν φυσικό ανατράφηκαν μέσα στους κόλπους της επιχείρησης του Μύλου. Οι συνεχιστές της οικογενειακής παράδοσης, Φώτης, Μιχαήλ, Άγγελος και Φώτης (εγγονός του Φώτη και γιος του Άγγελου) Παππάς, συνεισέφεραν ο καθένας με τον δικό του τρόπο στη διατήρηση και εξέλιξη του σπουδαίου αυτού εγχειρήματος.

Η κάθε περίοδος λειτουργίας του Μύλου συμπίπτει σε γενικές γραμμές με την αλλαγή στα ηνία της ηγεσίας της επιχείρησης, καθώς τον Κωνσταντίνο Παππά διαδέχτηκαν οι ανεψιοί του Φώτης και Μιχαήλ Παππάς, και με τη σειρά του τον Φώτη Παππά διαδέχτηκε ο γιος του Άγγελος (και εν συνεχεία ο γιος του Άγγελου, Φώτης), και σηματοδοτείται από τις καινοτόμες δράσεις και το πείσμα της συνέχισης μιας βιομηχανίας που πέρα από μία οικονομική δραστηριότητα περιέκλειε και μία προσωπική ιδιαιτερότητα για τον καθένα από τους διαδόχους της. Γι' αυτό και κάθε νέο βήμα της επιχείρησης συνοδεύτηκε από κινήσεις επέκτασης και εκσυγχρονισμού, αποβλέποντας ο καθένας από τους ιδιοκτήτες όχι μόνο στη διατήρηση, αλλά και στην ενίσχυση της ήδη υπάρχουσας δυναμικής της επιχείρησης. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα η επιχειρηματική δεινότητα και η συναίσθηση της ευθύνης που διακατείχε τους ιδιοκτήτες του Μύλου Παππά συνέβαλε ώστε να ξεπεραστούν οι όποιες

αντιξοότητες εμφανίστηκαν σε αυτή τη μακρόχρονη πορεία και κατόρθωσε να αναγεννήσει την επιχείρηση μέσα από τις στάχτες της μετά από εξαιρετικά κρίσιμες συγκυρίες.

Η διαχρονική συνέπεια και αξιοπιστία της αλευροβιομηχανίας Παππά, αντικατοπτρίζεται και στους ισχυρούς δεσμούς που αυτή ανέπτυξε με το τραπεζικό σύστημα, το οποίο σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα των ιδιοκτητών της επιχείρησης για χρηματοδότηση. Εξίσου συνεπείς και ισχυροί υπήρξαν οι δεσμοί της οικογένειας Παππά, καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της επιχείρησης, αφενός με την τοπική κοινωνία και τους κατοίκους της που αναγνώριζαν σε κάθε περίπτωση την προσφορά τους στον τόπο, και αφετέρου, φυσικά, με το προσωπικό που απασχολούσε η επιχείρηση, με το οποίο καλλιεργήθηκε ένα κλίμα εμπιστοσύνης και συνεργασίας. Το κλείσιμο του Μύλου Παππά, το οποίο επήλθε τελικά μόλις στη δεκαετία του 1980, δεν οφείλεται σε καμία περίπτωση στην εγκατάλειψη του οράματος των διαδόχων για τη συνέχιση της επιχείρησης, όπως άλλωστε μαρτυρεί και η επιχειρηματική δράση του Άγγελου Παππά κατά τη δεκαετία του 1980, αλλά υπήρξε αποτέλεσμα μίας σειράς απροσπέλαστων εμποδίων που ενδεχομένως ήλθαν σε αντίθεση με τα σχέδια ακόμα και ενός φιλόδοξου και σοβαρού επιχειρηματία, όπως ήταν ο Άγγελος Παππάς.

Οι λόγοι της διακοπής της λειτουργίας του Μύλου Παππά δεν είναι εύκολο να διερευνηθούν, ωστόσο, μπορούμε να αναφερθούμε σε ένα σύμπλεγμα παραγόντων που ενδεχομένως υποβοήθησαν και επιτάχυναν αυτήν την εξέλιξη. Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες, σύμφωνα με τον Γ. Μητροφάνη, είναι η διακοπή της οικογενειακής παράδοσης των μυλωνάδων που οδηγεί στην αλλαγή επαγγέλματος και νοοτροπίας των απογόνων των παλαιών αλευροβιομηχάνων. Ωστόσο, η ίδια η ιστορική πορεία του Μύλου δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει αυτήν την άποψη, καθώς μέχρι και το 1980 οι απόγονοι της οικογένειας Παππά πραγματοποίησαν επενδύσεις επέκτασης και εκσυγχρονισμού της λειτουργίας του Μύλου. Ενδεχομένως η κυβερνητική πολιτική να διαδραμάτισε έναν κυρίαρχο λόγο ως προς τη ματαίωση των σχεδίων αναβάθμισης του Μύλου, καθώς δεν προσέφερε τα κατάλληλα κίνητρα για την ανάπτυξη της αλευροβιομηχανίας.²⁴⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζει μία διαφορετική άποψη, αυτή του Michel Sivignon, ο οποίος αναφέρεται στη δυσκολία

²⁴⁸ Όπως παρακολουθήσαμε πιο πάνω, η κυβερνητική πολιτική με τον υποβιβασμό της τιμής διάθεσης των αλεύρων σε συνδυασμό με την κατάργηση από το Υπουργείο Εμπορίου της επιδότησης επιτοκίου τραπεζικού δανεισμού για προαγορά σιτηρών από τους παραγωγούς, διέυρναν τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα του κλάδου της αλευροβιομηχανίας.

μετάβασης μιας βιομηχανικής επιχείρησης από τη μία γενιά στην άλλη, καθώς ενδέχεται ο γιος ή ο εγγονός του επιχειρηματία να μην ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την επιχείρηση. Το πιο κλασικό και γενικευμένο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι παλαιότερες βιομηχανίες που βρίσκονται σε κεντρικές περιοχές των πόλεων, είναι η πιθανή αξία που έχει αποκτήσει το ακίνητο που στέγαζε τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Από το παραπάνω είναι πιθανό να προκύψει ένα δίλημμα στους απογόνους-ιδιοκτήτες της επιχείρησης, καθώς το κόστος αντικατάστασης του απαρχαιωμένου εξοπλισμού είναι πολύ μεγάλο και η πώληση του οικοπέδου αποφέρει ένα ικανοποιητικό οικονομικό κέρδος. Είναι πιθανό μάλιστα τα χρήματα της πώλησης να επενδυθούν σε ακίνητα στην Αθήνα.²⁴⁹ Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, αν στην περίπτωση των ιδιοκτητών του Μύλου Παππά ίσχυσε κάτι ανάλογο,²⁵⁰ αδιαμφισβήτητο, όμως, γεγονός στους κύκλους της πόλης αποτελεί η απουσία κινήτρων από την Πολιτεία για την ενίσχυση και την υποστήριξη, με τα όποια υπάρχοντα μέσα, τέτοιων μεγάλης ιστορικής και κοινωνικο-οικονομικής σημασίας βιομηχανικών μονάδων μιας σιτοπαραγωγού περιοχής, όπως αυτή της Θεσσαλίας.

Κεφάλαιο 4^ο: Η θεσσαλική αλευροβιομηχανία και αρτοποιία

4.1. Θεσμικοί περιορισμοί στην εξέλιξη της θεσσαλικής αλευροβιομηχανίας και αλευροποιίας

Η διαχείριση των ποσοτήτων παραγωγής και διάθεσης του σιταριού και του ψωμιού, αποτέλεσε ανέκαθεν θεμελιώδες ζήτημα για όλες τις χώρες του κόσμου και ως εκ τούτου δημιούργησε την αναγκαιότητα για τη θέσπιση περιορισμών στη διακίνησή του. Στην Ελλάδα, η γεωργική παραγωγή κατά τον 19^ο αιώνα δεν μπορούσε να καλύψει πλήρως τις ανάγκες διατροφής του πληθυσμού, καθώς υπήρχε έλλειμμα σιτηρών, η κάλυψη του οποίου αποτελούσε παράγοντα κοινωνικής και πολιτικής σταθερότητας. Η διαρκής ανάπτυξη των πόλεων και η αύξηση του αστικού πληθυσμού (από 8% το 1853 περνά σε 28% το 1879 και σε 33% το 1907), καθώς και

²⁴⁹ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 597.

²⁵⁰ Η μόνη πληροφορία που έχουμε ως προς την μελλοντική εξέλιξη της οικογένειας Παππά και οφείλεται στην μαρτυρία του τελευταίου μυλωνά στο Μύλο Παππά, Γιάννη Παπαχρήστου, είναι ότι οι γιοι του Άγγελου Παππά, Φώτης και Αλέξανδρος, εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Αθήνα και έγιναν χρηματιστές.

η γεωγραφική επέκταση της ελλαδικής επικράτειας (οι καλλιεργούμενες επιφάνειες 70.000 περίπου εκταρίων το 1860, αυξήθηκαν σε 111.000 εκτάρια το 1911), επέφεραν τη διεύρυνση του ελλείμματος αυτού. Γι' αυτό το ελληνικό κράτος – συνεχίζοντας την πολιτική της οθωμανικής διοίκησης- ξεκίνησε την προστασία του ψωμιού και του σιταριού με μέτρα νομοθετικού και διοικητικού περιεχομένου που αφορούσαν στην ποιότητα και στη διαμόρφωση των τιμών πώλησής τους. Η κρατική πολιτική προστασίας του ψωμιού και του σιταριού απέβλεπε, με έμμεσο τρόπο, και στην υλοποίηση γενικότερων στόχων, όπως η μείωση της αυτοκατανάλωσης και ο εκκρηματισμός της ελληνικής οικονομίας, καθώς και η παρέμβαση, με τη μέθοδο της διατίμησης, επί των τιμών πώλησης των σιτηρών και των αλεύρων.²⁵¹

Οι σιτέμποροι και οι αλευροβιομήχανοι πορίζονταν κέρδη από τη διαχείριση του μηχανισμού που αναπλήρωνε το έλλειμμα σιτηρών. Η διατήρηση του ελέγχου της αγοράς απαιτούσε προσεκτική πολιτική τιμών, η οποία αναζητούσε το κέρδος στη μαζική κατανάλωση, εντός των ορίων που έθετε η κοινωνικά αποδεκτή τιμή του ψωμιού. Η διεθνής υπερπροσφορά σιτηρών επέτρεψε τη χρηματοδότηση της αλευροβιομηχανίας δια μέσου εμπορικών πιστώσεων, η πηγή των οποίων βρισκόταν στο σιτεμπόριο της Ν. Ρωσίας. Στα τέλη του 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα, η ελληνική αγορά αλεύρων διαμορφώθηκε στο πλαίσιο μιας ανοικτής οικονομίας, όπου έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο η αδυναμία της εγχώριας παραγωγής σιτηρών, οι διεθνείς εξελίξεις, η δημοσιονομική πολιτική και η συγκρότηση του ελληνικού σιτεμπορίου.²⁵²

Το ψωμί παρέμενε διαχρονικά το βασικότερο είδος διατροφής καθορίζοντας, πολλές φορές (και ιδιαιτέρως σε περιόδους κρίσης), κοινωνικές εκδηλώσεις και πολιτιστικές εξελίξεις. Κατά την κρίσιμη περίοδο του Μεσοπολέμου, η εγχώρια σιτοπαραγωγή δεν μπόρεσε να καλύψει τις ανάγκες της εποχής και χρησιμοποιήθηκε κυρίως για την παραγωγή άρτου στην ύπαιθρο, όπου και αλεθόταν μεγάλο μέρος από μικρούς μύλους, τροφοδοτώντας την οικιακή οικονομία. Σημαντικά προβλήματα της περιόδου αυτής ήταν, μεταξύ άλλων, η αύξηση και προστασία της εγχώριας παραγωγής σίτου, καθώς και ο περιορισμός των εισαγωγών, ο τύπος των παραγόμενων αλεύρων και τέλος, ο τύπος, η ποιότητα και η τιμή του ψωμιού,²⁵³ τα

²⁵¹ Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους...», *ό.π.*, σ. 7.

²⁵² Μητροφάνης Γιώργος, «Αγορά αλεύρων και σιτεμπόριο στην Ελλάδα: Οικονομικές σχέσεις και κρατική παρέμβαση (19^{ος} αι.)», *Ο άρτος ημών. Από το σιτάρι στο ψωμί*, Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, σ. 276-277.

²⁵³ Η κρατική μέριμνα για την προστασία του τύπου, της ποιότητας και της τιμής του ψωμιού θεσπίστηκε από τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του ελληνικού κράτους και θεμελιώθηκε με το νόμο του 1835 και κατόπιν με το νόμο του 1846. Ο κανονισμός προέβλεπε την παρασκευή καλού και

οποία πολλές φορές αντιμετωπίστηκαν με τη δασμολογική προστασία και τον περιορισμό των εισαγωγών.

Το 1912 θεσμοθετήθηκε για πρώτη φορά η υποχρέωση χορήγησης άδειας λειτουργίας για τα βιομηχανικά καταστήματα της χώρας και αφορούσε μόνο στην τήρηση των γενικών κανονισμών λειτουργίας και ασφάλειας των εργοστασιακών εγκαταστάσεων. Το 1922 οι αλευρόμυλοι συμπεριλήφθηκαν ρητά στην κατηγορία των ενοχλητικών εργοστασίων (λόγω θορύβου, δυσοσμίας ή άλλης αιτίας), και για το λόγο αυτό απαιτούνταν οπωσδήποτε η έκδοση άδειας λειτουργίας.²⁵⁴ Μέχρι το έτος 1935 δεν υπήρξε κανένας κρατικός περιορισμός που να αφορά στη σκοπιμότητα ίδρυσης κυλινδρόμυλων ή τη μετατροπή παλαιών πετρόμυλων σε κυλινδρόμυλους. Μέχρι τότε η έκδοση αδειών λειτουργίας αφορούσε μόνο στην ίδρυση ή επέκταση μηχανοκίνητων εργοστασίων και δεν υπόκειτο σε κανέναν έλεγχο ως προς το μέγεθος των επενδύσεων και την τεχνολογία άλεσης.²⁵⁵

Ο πρώτος κρατικός περιορισμός που επιχειρούσε έναν έλεγχο των βιομηχανικών επενδύσεων και ουσιαστικά αναγόρευε το κράτος σε ρυθμιστή των συνθηκών παραγωγής και διακίνησης αλεύρων θεσμοθετήθηκε το 1936.²⁵⁶ Για πρώτη φορά η σκοπιμότητα επέκτασης ενός αλευρόμυλου τέθηκε σε κρατικό έλεγχο, καθώς οι παλιοί πετρόμυλοι έπαιρναν άδεια να μετατραπούν σε κυλινδρόμυλους μόνο υπό τον όρο ότι θα παρέμεναν στην κατηγορία των μύλων «επ' αλεστικών» και δεν θα ασκούσαν καμία εμπορική δραστηριότητα. Το περιοριστικό αυτό νομοθετικό πλαίσιο είχε ως στόχο την εξισορρόπηση των μεριδίων των αλευρόμυλων στις τοπικές αγορές και τη διατήρηση των τιμών των αλεύρων σε χαμηλά επίπεδα, κατόπιν διακανονισμού του κράτους με τις αλευροβιομηχανίες. Ταυτόχρονα, με το ίδιο νομοθετικό πλαίσιο του 1936 τέθηκε σε κρατικό περιορισμό τόσο η άσκηση του επαγγέλματος του αρτοποιού²⁵⁷ όσο και η ίδρυση νέων αρτοποιείων.²⁵⁸

ωφέλιμου ψωμιού, σωστά ζυγισμένου και σε τιμή που δεν θα υπερέβαινε την τιμή διατίμησής του, βλ.: Σαπουνάκη-Δρακάκη Λυδία, «Τιμή και ποιότητες του ψωμιού: Κρατική παρέμβαση και δημοτική πολιτική στα ελληνικά αστικά κέντρα (1835-1900)», *Ο άρτος ημών. Από το σιτάρι στο ψωμί*, Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, σ. 280-281.

²⁵⁴ Βλ.: Ν. ΔKS' (υπ. αριθ. 4026), 22.1.1912, «Περί των όρων ιδρύσεως βιομηχανικών εργοστασίων», Εφ. Κυβ. τ. Α', αρ. 30, 28.1.1912, Β.Δ., 29.9.1922, «Περί όρων ιδρύσεως και εγκαταστάσεως βιομηχανικών και βιοτεχνικών καταστημάτων και παροχής άδειας λειτουργίας», Εφ. Κυβ., τ. Α', αρ. 183, 30.9.1922, άρθρο 4, Β.Δ., 15.10.1922, «Περί χορηγήσεων αδειών ιδρύσεως και λειτουργίας πάσης μηχανολογικής εγκαταστάσεως, Εφ. Κυβ., τ. Α', αρ. 208, 21.10.1922.

²⁵⁵ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 123.

²⁵⁶ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 123.

²⁵⁷ Προτού θεσπιστούν οι κρατικοί περιορισμοί στην άσκηση του επαγγέλματος του αρτοποιού, το επάγγελμα ήταν σε γενικές γραμμές ανοικτό, αν και η έκδοση άδειας ασκήσεως επαγγέλματος ήταν

Το περιοριστικό αυτό νομοθετικό πλαίσιο διαμόρφωσε της συνθήκες παραγωγής και διακίνησης των σιτηρών και του ψωμιού για πάνω από τρεις δεκαετίες, καθώς καταργήθηκε μόλις το 1968. Μέσα σ' αυτό το διάστημα η εφαρμογή αυτών των θεσμικών περιορισμών είχε διττή σημασία: από τη μία εξασφάλιζε μία ισορροπία στις τοπικές αγορές που εξυπηρετούσαν τους πληθυσμούς των αγροτικών κοινοτήτων, καθώς δεν δημιουργούσε υπερπροσφορά ή έλλειψη σιτηρών και ψωμιού, από την άλλη δεν επέτρεπε την πραγματοποίηση επενδύσεων που θα αναδείκνυαν νέες επιχειρηματικές δυνάμεις στον κλάδο της αλευροποίησης των σιτηρών. Μιλούμε δηλαδή για μια κρατική ρυθμιστική παρέμβαση που συντηρούσε, αν όχι διαμόρφωνε, μία ολιγοπωλιακή οργάνωση του κλάδου της αλευροβιομηχανίας και της αγοράς αλεύρων και στάθηκε εμπόδιο στην ανάπτυξη του κλάδου ιδιαίτερος κατά την μεταπολεμική περίοδο, 1950-1970.

Ιδιαίτερα για μία σιτοπαραγωγό περιοχή όπως είναι η Θεσσαλία, οι περιοριστικές αυτές διατάξεις αναμφισβήτητα θα έπαιζαν σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση του πλαισίου δράσης των παραγωγικών μονάδων αλευροποιίας και αρτοποιίας. Έτσι, μπορούμε να πούμε πως ο κρατικός έλεγχος επέδρασε αρνητικά στην ανάπτυξη νέων παραγωγικών δυνάμεων στην περιοχή, κυρίως στους μύλους μικρής και μεσαίας δυναμικότητας, στους οποίους δεν δίνονταν κίνητρα για επέκταση των εγκαταστάσεων και εκσυγχρονισμό των τεχνολογικών τους μέσων. Αντίθετα, διαμορφώθηκε ένα προνομιακό καθεστώς για τις ήδη υπάρχουσες μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, οι οποίες δεν υπόκεινταν στον κρατικό έλεγχο. Παρ' όλα αυτά, η ανάπτυξη των νέων επιχειρηματικών δυνάμεων δεν εμποδίστηκε πλήρως, γιατί η εξαφάνιση των τοπικών υδρόμυλων έδωσε τη δυνατότητα να δημιουργηθεί ένας αριθμός βιομηχανικών μύλων μικρής και μεσαίας δυναμικότητας, οι οποίοι παρ' ότι δεν είχαν το δικαίωμα ελεύθερης εμπορίας αλεύρων, μπορούσαν να εξυπηρετούν τις ανάγκες ευρύτερων αγροτικών περιφερειακών και αγροτικών συνεταιρισμών.

Μετά τη μεταπολίτευση του 1974 το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και η οικονομία της χώρας πέρασε σε μία τελείως διαφορετική φάση ανάπτυξης. Η ένταξη

και πάλι υποχρεωτική, με μόνη προϋπόθεση, ωστόσο, οι αρτοποιοί να είναι καλής διαγωγής και ικανοί, βλ.: Σαπουνάκη-Δρακάκη Λυδία, *ό.π.*, σ. 280.

²⁵⁸ Κατά την περίοδο 1936-1968 το κράτος χορηγούσε άδειες άσκησης επαγγέλματος στους αρτοποιούς με σκοπό να ελέγχει όχι μόνο τις προϋποθέσεις άσκησης αυτού του επαγγέλματος, αλλά και την σκοπιμότητα ίδρυσης νέων αρτοποιείων, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 124, 129. Επίσης, βλ.: Α.Ν. 80, 24.7.1967, « Περὶ καταργήσεως των σχετικών με την αλευροποίησιν και αρτοποιήσιν κλειστών επαγγελμάτων και άλλων τινών διατάξεων », Εφ. Κυβ., αρ. 131, 1.8.1967, άρθρο 6.

της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση θεωρήθηκε ως παράγοντας που θα συνέβαλε στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας και σηματοδότησε την σταδιακή ενίσχυση του οικονομικού φιλελευθερισμού που δημιούργησε ένα περιβάλλον ελεύθερου ανταγωνισμού και οικονομικής διεθνοποίησης ευνοώντας την ανάπτυξη νέων επιχειρηματικών δυνάμεων.²⁵⁹ Η απελευθέρωση του καθεστώτος αλευροποίησης και διακίνησης των σιτηρών ανακατέταξε τις ισορροπίες στον κλάδο της αλευροβιομηχανίας τόσο στο σύνολο της χώρας όσο και στην περιοχή της Θεσσαλίας.²⁶⁰

4.2. Η συμβολή των μυλωθρών και των αλευροβιομηχάνων στις πρώτες βιομηχανικές επενδύσεις

Προτού εξετάσουμε τη συμβολή των μυλωθρών και των αλευροβιομηχάνων στις πρώτες βιομηχανικές επενδύσεις του κλάδου της αλευροβιομηχανίας, θα ήταν θεμιτό να διερευνήσουμε την καταγωγή αλλά και τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά που συγκεντρώνουν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες που πρωτοστάτησαν στο σύνολο των πρώτων βιομηχανικών επενδύσεων κατά την έναρξη της εκβιομηχάνισης της χώρας. Από τα πρώτα κιάλια βήματα της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας, εκτός από τον παραδοσιακά πρωταγωνιστικό ρόλο των μεγαλεμπόρων-τραπεζιτών και των βιομηχάνων με μακρά οικογενειακή παράδοση στις βιομηχανικές επενδύσεις της χώρας, έκανε την εμφάνισή της μία νέα, δυναμική κατηγορία ανερχόμενων επιχειρηματιών που δραστηριοποιούνταν κυρίως στο εμπόριο και ενίοτε στις τραπεζικές επιχειρήσεις, οι οποίοι μέσω μιας διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου κατόρθωσαν να πραγματοποιήσουν επενδύσεις στη βιομηχανία. Οι έμποροι αυτοί τις περισσότερες φορές δάνειζαν κυρίως μικροποσά, σε καλλιεργητές ή μικροεπιχειρηματίες του αστικού χώρου.²⁶¹

Σε μικρότερες γενικά αναλογίες συμμετείχαν στην ομάδα των βιομηχάνων και άτομα άλλης κοινωνικο-επαγγελματικής προέλευσης, όπως για παράδειγμα από τον

²⁵⁹ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 130.

²⁶⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του τελευταίου μυλωνά του Μύλου Παππά, Γιάννη Παπαχρήστου, ο οποίος κάνει λόγο για τη μείωση που επήλθε στο προσωπικό του Μύλου, λόγω της απελευθέρωσης του εμπορίου αλεύρων μετά το 1974, καθώς όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «και οι κουτσομούλοι τώρα πουλούσαν αλεύρια», βλ.: Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», *ό.π.*, σ. 54.

²⁶¹ Αργιαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, *ό.π.*, σ. 157.

κόσμο της εμπορικής ναυτιλίας, της μικρής βιοτεχνίας, καθώς επίσης από τον κόσμο των μικρών επιχειρήσεων. Ειδικά οι τελευταίοι, δηλαδή οι τεχνίτες και οι μικροεπιχειρηματίες κατάφεραν, αν και με μικρότερες συγκριτικά επενδύσεις, να ξεχωρίσουν και να γίνουν κοινωνοί των μεγάλων αλλαγών στον κλάδο της βιομηχανίας. Έτσι, συχνά συναντώνται περιπτώσεις τεχνιτών ή μικροεπιχειρηματιών που με μικροποσά κατορθώνουν να δημιουργήσουν τις δικές τους βιομηχανίες.

Ειδικότερα, όσον αφορά στον κλάδο της αλευροβιομηχανίας, οι ανερχόμενοι αυτοί βιομήχανοι προέρχονταν από τον κόσμο του σιτεμπορίου και διέθεταν εκτεταμένη οικονομική επιφάνεια. Σε αρκετές περιπτώσεις δεν ασχολούνταν προσωπικά με τους μύλους τους, αλλά τους νοίκιαζαν σε άλλους, πρώην αρτοποιούς ή μικροεπιχειρηματίες. Είναι συχνή μάλιστα η περίπτωση μυλωνάδων ή πρώην αρτοποιών, σε ολόκληρη τη χώρα, αλλά και στη Θεσσαλία, που γίνονται αλευροβιομήχανοι.²⁶² Και βιομήχανοι της επαρχίας όμως οι οποίοι ασχολούνταν κατά κύριο λόγο με το εμπόριο τοπικών προϊόντων στην πορεία δραστηριοποιήθηκαν στη βιομηχανία επεξεργασίας δημητριακών.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά που συγκεντρώνουν δύο επαγγέλματα που ασκούν την ίδια δραστηριότητα, αλλά θα μπορούσαμε να πούμε με διαφορετικούς όρους, αυτά του μυλωθρού και του αλευροβιομηχάνου, καθώς επίσης και τον τρόπο με τον οποίο αυτά δραστηριοποιούνται στις πρώτες βιομηχανικές επενδύσεις του κλάδου της αλευροβιομηχανίας. Οι μυλωθροί είναι συνήθως ιδιοκτήτες υδρόμυλων και μικρών μηχανοκίνητων αλευρόμυλων τοπικής εμβέλειας και συναντώνται κυρίως στις μικρές κοινότητες απ' όπου εξυπηρετούν τις τοπικές ανάγκες αλευροποίησης των σιτηρών (εικ. 80). Οι αλευροβιομήχανοι, μερικοί εκ των οποίων, όπως ήδη αναφέραμε, μπορεί να ήταν πρώην μυλωνάδες, ήταν ιδιοκτήτες μεγάλων μηχανοκίνητων μύλων που εξυπηρετούσαν τον πληθυσμό των πόλεων και ενδεχομένως διοχέτευαν τα εμπορεύματά τους και σε άλλες περιοχές, ενώ βρίσκονταν κοντά στις μεγάλες πόλεις και κατά μήκος των βασικών οδικών και σιδηροδρομικών δικτύων.²⁶³

Με αφετηρία τα αριθμητικά δεδομένα που προκύπτουν για τις δύο αυτές επαγγελματικές κατηγορίες, διαπιστώνουμε κατ' αρχάς την αριθμητική υπεροχή των

²⁶² Όπως η περίπτωση του Γ. Βέλτσου από τη Θεσσαλία, που αναφέρει ο ίδιος, σε γράμμα προς τη Διοίκηση της Ε.Τ.Ε., στις 29 Μαΐου 1874 (Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Αιτήσεις δανείων, φ. 1874 Α-Ο, αρ. 14), ότι ασκεί το επάγγελμα του αρτοποιού από τα παιδικά του χρόνια, βλ.: Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 149, Υποσημείωση 41.

²⁶³ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, ό.π., σ. 102.

μυλωθρών έναντι των αλευροβιομηχάνων. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας παρέχει το Επιμελητήριο Βόλου,²⁶⁴ το 1930 είχαν εγγραφεί 240 μυλωθροί και 24 αλευροβιομήχανοι. Ο αριθμός των μυλωθρών είναι αρκετά μικρότερος από το σύνολο των 411 αλευρόμυλων που καταγράφηκαν στην Απογραφή του 1920, αν υποθεθεί φυσικά ότι στον καθένα από αυτούς αντιστοιχούσε και ένας μυλωθρός.²⁶⁵ Μια πιθανή ερμηνεία της διαφοράς αυτής, σύμφωνα με τον Γ. Μητροφάνη, είναι ότι όσοι από τους ιδιοκτήτες των τοπικών αλευρόμυλων δεν ασκούσαν ή δεν είχαν την πρόθεση να ασκήσουν εμπορική δραστηριότητα, δεν είχαν επίσης και κανένα κίνητρο να δηλώσουν επίσημα τη δραστηριότητα του μυλωθρού (αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τους μύλους των απομακρυσμένων περιοχών, οι οποίοι λειτουργούσαν πιθανότατα τη δεκαετία του 1920 υπό συνθήκες αντιπραγματισμού, δηλαδή σε τοπικό οικονομικό πλαίσιο).²⁶⁶ Ως συνέπεια αυτού, στα μητρώα του Εμπορικού Επιμελητηρίου γράφονταν μόνο όσοι ασκούσαν αποκλειστικά εμπορική δραστηριότητα.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως από το σύνολο των μυλωθρών και των αλευροβιομηχάνων της Θεσσαλίας, λίγοι είναι αυτοί που κατάφεραν να ξεχωρίσουν και να προχωρήσουν σε πραγματικά μεγάλες επενδύσεις στον κλάδο της αλευροβιομηχανίας. Η εξυπηρέτηση τοπικών αναγκών, κύριο χαρακτηριστικό της θεσσαλικής παραγωγής αλεύρων, στοιχείο που ενισχύεται εξάλλου και από τη συμμετρική κατανομή των μυλωθρών και αλευροβιομηχάνων στην περιοχή της Θεσσαλίας, δεν επέτρεψε τη μετατροπή ενός κλάδου βιοτεχνικής παραγωγής σε καθαρά βιομηχανικό κλάδο, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, όπως στην περίπτωση της αλευροβιομηχανίας Παππά, όπου κατόρθωσε με μία σειρά βιομηχανικών επενδύσεων να εφοδιάζει με άλευρα όχι μόνο την τοπική αγορά και την ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας, αλλά και πολλές πόλεις της χώρας.

4.3. Η φυσιογνωμία του εργατικού δυναμικού

Στην Ελλάδα των αρχών της εκβιομηχάνισης μερικά από τα κυριότερα χαρακτηριστικά που διέπουν τη φυσιογνωμία του εργατικού δυναμικού είναι η

²⁶⁴ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 101-102.

²⁶⁵ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 101.

²⁶⁶ Οδηγούμαστε σε αυτό το συμπέρασμα καθώς κατά την περίοδο 1920-1930 δεν υπήρξε αντίστοιχη μείωση των αλευρόμυλων της Θεσσαλίας, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 101.

κυριαρχία της ανειδίκευτης εργασίας και η έλλειψη της απαραίτητης τεχνογνωσίας για την εγκατάσταση και συντήρηση των εισαγόμενων τεχνολογιών. Τις ελλείψεις αυτές, σε αρκετές βιομηχανίες, όπως και στον Μύλο Παππά, αναπλήρωναν αλλοδαποί, οι οποίοι εργάζονταν συνήθως ως τεχνίτες και ενίοτε αναλάμβαναν διευθυντικές θέσεις.²⁶⁷ Φυσικά όμως, μέσα σε ένα πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, το μέγεθος των παραγωγικών μονάδων και ο βαθμός εκσυγχρονισμού των μέσων παραγωγής δεν μπορεί να είναι ίδιος για όλους, αλλά καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο από τις δυνατότητες πρόσληψης των νέων τεχνολογιών, αλλά και από τη δυνατότητα κάλυψης του κόστους εκπαίδευσης του προσωπικού της επιχείρησης στη χρήση των νέων μέσων παραγωγής. Συνεπώς, μια μεγάλη παραγωγική μονάδα, όπως ήταν οι βιομηχανικοί μύλοι εξασφάλιζαν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους μικρής και μεσαίας δυναμικότητας μύλους για τους εργαζομένους τους την τεχνογνωσία που απαιτούνταν για τη λειτουργία και τη συντήρηση των μηχανολογικών και ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων, χωρίς ωστόσο να καταφέρουν, σε κάθε περίπτωση, να την αναπληρώσουν.

Φυσικά προς την κατεύθυνση της αναπλήρωσης των τεχνικών δεξιοτήτων έγιναν κάποιες προσπάθειες τόσο στη Θεσσαλία όσο και στο σύνολο της χώρας. Έτσι, ήδη από τη δεκαετία του 1880 λειτουργούν στο Βόλο τα μηχανουργεία Σταματόπουλου και Γκλαβάνη που κατασκευάζουν γεωργικά μηχανήματα και αναπληρώνουν σε μεγάλο βαθμό το τεχνολογικό κενό που υπήρχε μέχρι τότε στην περιοχή της Θεσσαλίας.²⁶⁸ Επιπλέον, η Αβερώφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας που ιδρύθηκε το 1911 ήρθε να αναπληρώσει το κενό που υπήρχε στην γεωργική εκπαίδευση, διαμορφώνοντας μία ομάδα τεχνιτών που θα επέτρευαν τις γεωργικές καλλιέργειες και θα στελέχωναν γεωργικές βιομηχανίες.²⁶⁹

Η κατάσταση στη Θεσσαλία δεν φαίνεται να έχει αλλάξει ιδιαίτερος ακόμα και κατά τη δεκαετία του 1970, καθώς σύμφωνα με την απογραφή του 1969, τόσο ο αριθμός όσο και οι τεχνικές δεξιότητες του εργατικού δυναμικού δεν συνθέτουν τη φυσιολογία μιας καθαρά βιομηχανικής περιοχής (εκτός ίσως από το Βόλο). Έτσι, όπως προκύπτει από την απογραφή του 1969, στη Θεσσαλία απασχολείται μόνο το 5,1% του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού της χώρας, με αριθμούς 25.000 εργάτες

²⁶⁷ Το σιδηρουργείο-παράρτημα του ατμόμυλου του Στ. Χρυσού στη Σύρο, διευθύνεται από τον Γάλλο Martin(;), βλ. Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 198, Υποσημείωση 157.

²⁶⁸ Michel Sivignon, ό.π., σ. 165.

²⁶⁹ Κανδήλα Ιουλία, «Η ίδρυση της Αβερώφειου», Ψηφιακή Πολιτιστική Πύλη Δήμου Λαρισαίων, <http://culture.larissa-dimos.gr>.

(από το σύνολο των 501.000 εργατών που έχουν καταγραφεί στην Ελλάδα), συμπεριλαμβάνοντας βέβαια σε αυτούς ακόμα και τεχνίτες που είχαν ελάχιστη σχέση με τη βιομηχανία.²⁷⁰

4.4. Η εξέλιξη της θεσσαλικής αρτοποιίας

Το ψωμί αποτελεί το κυριότερο διατροφικό αγαθό του ανθρώπου και το βασικότερο προϊόν των αρτοποιείων. Ιδιαίτερος για τον Έλληνα το ψωμί αντιπροσωπεύει τη βάση των διατροφικών του συνηθειών, καθώς καταναλώνεται σε μεγάλη ποσότητα τόσο από τον πληθυσμό των αγροτικών περιοχών όσο και από τον πληθυσμό των πόλεων, κατατάσσοντας τους Έλληνες μέχρι και το 1940-1950 ανάμεσα στους πλέον αρτοφάγους ευρωπαϊκούς λαούς.²⁷¹ Κατά την προβιομηχανική και πρωτοβιομηχανική εποχή το ψωμί της οικογένειας παρασκευάζεται από τις γυναίκες και ψήνεται στους οικιακούς φούρνους που κατασκευάζονται από κεραμίδια, πυρόχωμα ή και σκέτο χώμα.²⁷²

Ο κλάδος της αρτοποιίας δεν φαίνεται να παρουσίασε μεγάλες προόδους στην Ελλάδα μέχρι τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα, διότι το μεγαλύτερο μέρος του αστικού και αγροτικού πληθυσμού παρασκεύαζε μόνο του το ψωμί. Παράλληλα με την οικιακή παρασκευή ψωμιού, τα πρώτα αρτοποιεία έκαναν την εμφάνισή τους στον Πειραιά κατά τη δεκαετία του 1850, αλλά ακόμη και αυτά δεν ήταν δυνατόν να εκτοπίσουν μία καθαρά οικιακή συνήθεια, γι' αυτό περιορίστηκαν στην εξυπηρέτηση των αναγκών του μετακινούμενου πληθυσμού της πόλης. Μετά το 1970, έχουμε τις πρώτες ενδείξεις ότι αγοράζουν ψωμί από τους φούρνους και άλλες κατηγορίες του πληθυσμού, ενώ από το 1876 και έπειτα τα αρτοποιεία συστεγάζονται με ατμόμυλους. Στον Πειραιά το 1888 λειτουργούσαν περίπου 15-20 αρτοποιεία από τα οποία ελάχιστα χρησιμοποιούσαν ζυμωτικές μηχανές, καθώς περιορίζονταν στο ζύμωμα του ψωμιού με τα χέρια ή ακόμα και με τα πόδια.²⁷³

²⁷⁰ Michel Sivignon, *ό.π.*, σ. 549.

²⁷¹ Κανδήλης Δ. Ιωάννης, «Το ψωμί στη ζωή των Ελλήνων», Ανάτυπο Βιομηχανικής Επιθεώρησης, Αθήνα 1982.

²⁷² Παράλληλα με την οικιακή αρτοποιία, λειτουργούν ήδη από τα βυζαντινά χρόνια επαγγελματικοί φούρνοι στα μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας για την εξυπηρέτηση μέρους του πληθυσμού, βλ.: Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 84.

²⁷³ Σαπουνάκη-Δρακάκη Λυδία, *ό.π.*, σ. 278-279.

Σε μια κατεξοχήν αγροτική περιοχή όπως είναι η Θεσσαλία, η αλλαγή των καταναλωτικών συνηθειών του πληθυσμού ως προς τον τρόπο εξασφάλισης του καθημερινού ψωμιού υπήρξε μία εξαιρετικά αργή διαδικασία. Φυσικά η παραγωγή ψωμιού από αρτοποιεία δεν ήταν άγνωστη στην περιοχή της Θεσσαλίας, καθώς ήδη από τον 18^ο και 19^ο είναι γνωστή στη Λάρισα η συντεχνία των ψωμάδων. Εν συνεχεία, η αλλαγή των καταναλωτικών προτύπων και η διάδοση του αστικού τρόπου ζωής, έφεραν την σταδιακή διακοπή της οικιακής παραγωγής ψωμιού στη Θεσσαλία, αντικαθιστώντας την με την προμήθεια έτοιμων προϊόντων από τα αρτοποιεία. Η υπερίσχυση αυτού του καταναλωτικού προτύπου στις αγροτικές περιοχές μιας σιτοφόρου πεδιάδας, όπως είναι η Θεσσαλία, αποδεικνύει τη δύναμη των πολιτιστικών αλλαγών που επέφερε η διάδοση του αστικού τρόπου ζωής στη χώρας μας.

Η περίοδος 1920-1970 υπήρξε ουσιαστικής σημασίας για τη μεταλλαγή του κλάδου της θεσσαλικής αρτοποιίας, η οποία εκσυγχρονίστηκε και επεκτάθηκε σημαντικά, μία εξέλιξη που συμβαδίζει με τις αλλαγές που συντελούνται στον εν λόγω κλάδο σε ολόκληρη τη χώρα.²⁷⁴ Όπως προαναφέραμε, κατά την περίοδο αυτή, συντελέστηκαν ουσιαστικές μεταβολές στην οικιακή οικονομία και στα καταναλωτικά πρότυπα τόσο των αστικών, όσο και των αγροτικών πληθυσμών της χώρας με αποτέλεσμα να πολλαπλασιαστεί ο αριθμός των αρτοποιείων. Η προμήθεια του ψωμιού γινόταν πλέον από τα αρτοποιεία,²⁷⁵ γεγονός που αύξησε τη ζήτηση έτοιμου ψωμιού και αποτέλεσε βασικό κίνητρο αφενός για την αύξηση του αριθμού των αρτοποιείων και αφετέρου για τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό τους.

Ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των αρτοποιείων επήλθε με δύο βασικές αλλαγές, η μία συνίσταται στη χρησιμοποίηση μηχανοκίνητων ζυμωτηρίων και η δεύτερη στη χρησιμοποίηση κλιβάνων έμμεσης θέρμανσης που αντικατέστησαν τους κλιβάνους «αμέσου θερμάνσεως». Η αντικατάσταση των παραδοσιακών φούρνων από τα σύγχρονα μηχανοκίνητα ζυμωτήρια σηματοδοτείται από την εμφάνιση των λεγόμενων «γερμανικών αρτοποιείων», τα οποία χρησιμοποιούσαν μηχανοκίνητα ζυμωτήρια και φούρνους «εμμέσου θερμάνσεως» και εμφανίζονται μαζικά στην πόλη της Λάρισας μετά το 1950, εξέλιξη που παρακολουθούν από κοντά και οι άλλες πόλεις της Θεσσαλίας. Οι αλλαγές αυτές συντέλεσαν στη βελτίωση της ποιότητας και

²⁷⁴ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 84, 126.

²⁷⁵ Τα πρώτα αρτοποιεία με την επαγγελματική τους έννοια τα συναντούμε περίπου το 1.200 π.Χ. στην Μυκηναϊκή Εποχή, βλ.: Σερμετίδου Ευθυμία-Καλέ Ευμορφίλη, *ό.π.*, σ. 4.

της υγιεινής στην παραγωγή του ψωμιού, άλλαξαν την ενεργειακή βάση της αρτοποιίας, αφού τα καυσόξυλα αντικαταστάθηκαν με πετρέλαιο ή με ηλεκτρική ενέργεια, και αύξησαν την παραγωγικότητα στην εργασία των αρτοποιών.

Το τρίπτυχο, χρησιμοποίηση μηχανοκίνητων ζυμωτηρίων, χρησιμοποίηση κλιβάνων έμμεσης θέρμανσης και αλλαγή της ενεργειακής βάσης των φούρνων, συνεισέφεραν στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό των μέσων παραγωγής που χρησιμοποιούσαν τα αρτοποιεία και στην αλλαγή του είδους της αγοράς που αυτά εξυπηρετούσαν, αλλά δεν αναδιάρθρωσαν τον τύπο της παραγωγικής μονάδας των αρτοποιείων, η οποία παρέμεινε μία ατομική επιχείρηση οικογενειακού κυρίως χαρακτήρα. Η πορεία μετάβασης από τους παραδοσιακούς φούρνους στα σύγχρονα μηχανοκίνητα αρτοποιεία, καταγράφεται και από το γεγονός ότι, ενώ το 1920 δεν υπήρχαν μηχανοκίνητα αρτοποιεία, το 1984 το ποσοστό τους στη Θεσσαλία, αλλά και στο σύνολο της χώρας, ανερχόταν σε 97%.

Το 1930 η Θεσσαλία διέθετε συνολικά 334 αρτοποιεία. Ως προς τη γεωγραφική κατανομή των αρτοποιείων αυτών εκτιμάται ότι τα 241 (ποσοστό 72%) βρίσκονταν στις μεγάλες θεσσαλικές πόλεις, ενώ τα υπόλοιπα 93 (ποσοστό 28%) ήταν διασπαρμένα σε 40 μικρές πόλεις και αγροτικές κοινότητες, οι οποίες βρίσκονταν κυρίως στην περιοχή του Πηλίου και της Αγιάς. Ακόμη, ο πραγματικός συνολικός πληθυσμός της Θεσσαλίας κατά την Απογραφή του 1928 ανερχόταν σε 493.213 κατοίκους, ενώ ο αντίστοιχος πληθυσμός των πόλεων και των κοινοτήτων που διέθεταν αρτοποιεία το 1930 ανερχόταν σε 200.298 κατοίκους. Αυτό σημαίνει ότι, περίπου το 41% του θεσσαλικού πληθυσμού είχε τη δυνατότητα να προμηθευτεί έτοιμο ψωμί ή να εξυπηρετηθεί γενικά από κάποιο αρτοποιείο.

Σύμφωνα με τα στοιχεία των επίσημων απογραφών μεταξύ των ετών 1920 και 1984, τα αρτοποιεία της Θεσσαλίας από 172 αυξήθηκαν σε 531, μία αύξηση δηλαδή της τάξεως του 209%. Η μεταβολή αυτή συμβαδίζει με την αντίστοιχη μεταβολή του αριθμού των αρτοποιείων στο σύνολο της χώρας. Επιπροσθέτως, να σημειωθεί ότι ο αριθμός των αρτοποιείων της Θεσσαλίας αποτελεί κατά την ίδια περίοδο (1920-1984) το 8% περίπου του κλάδου σε εθνικό επίπεδο.²⁷⁶ Η εξελικτική αυτή πορεία επηρεάστηκε τόσο από την αύξηση και τη γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού της χώρας, όσο και από την αλλαγή της οικιακής οικονομίας και των καταναλωτικών συνηθειών.

²⁷⁶ Λένα Γουργιώτη – Γιώργος Ν. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 125-127.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχειακές Πηγές

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος, Βιομηχανική Πίστη, φ. 2-027:

- Σειρά 10, Υποσειρά 68, Φάκελος 25: Εταιρεία Δημητριάδης, Παππάς & Σκαλιώρας, 1899-1919 (δάνεια)
- Σειρά 34, Υποσειρά 2, Φάκελος 27: Φώτης και Μιχαήλ Παππάς, Κυλινδρόμυλος, Λάρισα (ισολογισμοί-απολογισμοί, στοιχεία μελέτης, αλληλογραφία, εκθέσεις Τράπεζας)

Αρχείο Εμπορικού, Βιοτεχνικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Λάρισας.

Δημοσιευμένες Πηγές

Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αι.*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

Αγριαντώνη Χριστίνα, «Τεχνικές εξέλιξης στη θεσσαλική αλευροβιομηχανία. 1880-1920», *Ο άρτος ημών. Από το σιτάρι στο ψωμί*, Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, σ. 317-324.

Αντωνίου Α. Αντώνης, «Τα θεσσαλικά συλλαλητήρια», *Ιστορικά, Κιλελέρ*, Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 72, 1 Μαρτίου 2001, σ. 26-31.

Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

Cardwell Donald, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, Επιστημονική επιμέλεια – Εισαγωγή: Τέλης Τύμπας, Μετάφραση: Δημήτρης Κατσέρης, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.

Γουργιώτη Λένα - Μητροφάνης Ν. Γιώργος, *Θεσσαλία. Σιτάρι – Αλεύρι - Ψωμί. Παράδοση και εκσυγχρονισμός*, Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, εκδ. ΚΑΠΟΝ, Αθήνα 1999.

Δρίτσα Μαργαρίτα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990.

Ζωιόπουλος Παντελής, «Το έπος του σιτικού», *Ιστορικά, Το αγροτικό θαύμα*, Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 185, 15 Μαΐου 2003, σ. 26-31.

Jacomy Bruno, *Συνοπτική ιστορία των τεχνικών*, Μετάφραση: Χριστίνα Αγριαντώνη, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1990.

Καλλιβρετάκης Λεωνίδα, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αι.*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990.

Κανδήλης Δ. Ιωάννης, «Ευρύ το μέλλον του ελληνικού σίτου», *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, Αριθμός τεύχους 548/6, Έτος 46^ο, Τόμος 47^{ος}, Αθήνα, Ιούνιος 1980, σ. 53-56.

Κωστής Κώστας, *Οι Τράπεζες και η κρίση. 1929-1932*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

Μαλκίδης Φάνης, «Όψεις του αγροτικού κινήματος στη Θεσσαλία», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, Περιοδική έκδοση για την ιστορία της Θεσσαλίας, Τόμος 41^{ος}, Λάρισα 2002, σ. 109-118.

Μητροφάνης Γιώργος, «Αγορά αλεύρων και σιτεμπόριο στην Ελλάδα: Οικονομικές σχέσεις και κρατική παρέμβαση (19^{ος} αι.)», *Ο άρτος ημών. Από το σιτάρι στο ψωμί*, Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, σ. 271-277.

Μητροφάνης Ν. Γιώργος, *Η κίνηση των τιμών του σταριού στην Ελλάδα. Εξωτερικό εμπόριο και κρατική παρέμβαση (1860-1912)*, Αθήνα 1991.

Μουγογιάννη Γ. Γιάννη, «Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία», Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, Περιοδική έκδοση της «Εταιρείας Θεσσαλικών Ερευνών», Τόμος Ζ', Βόλος 1985, σ. 93-126.

Παντελάκης Νίκος, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας*, Αθήνα 1991.

Παπαγιαννάκης Λευτέρης, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1982.

Παπαδάκης Σ. Ι., «Μελέτη επί της επιδράσεως των συνθηκών θερμοκρασίας των επικρατουσών κατά την πρώτην ανάπτυξιν επί της σχετικής πρωιμότητος και ξεσταχιάσματος των εαρινών σίτων. Το ψύχος ως θετικός παράγων της αποδόσεως σίτου», Ινστιτούτον Καλλιτερεύσεως Φυτών – Εν Θεσσαλονίκη, Επιστ. δελτίον Αρ. 7, Τύποις Μ. Τριανταφύλλου και ΣΙΑΣ, Θεσσαλονίκη, 1933, σ. 1-8.

Παπαδάκης Σ. Ι., «Σχέδιον διεθνούς χάρτου των κλιμάτων του σίτου», Ανακοίνωσις εις την γενικήν συνέλευσιν της διεθνούς ενώσεως καλλιτερευτών (Βερολίνον, Ιούνιος 1931), Ινστιτούτον Καλλιτερεύσεως Φυτών – Εν Θεσσαλονίκη, Επιστ. δελτίον Αρ. 8 Τύποις Μ. Τριανταφύλλου και ΣΙΑΣ, Θεσσαλονίκη, 1933, σ. 1-22.

Παπαδάκης Σ. Ι., «Μέθοδος εκτιμήσεως της αντοχής εις την ξηρασίαν», Ινστιτούτον Καλλιτερεύσεως Φυτών – Εν Θεσσαλονίκη, Επιστ. δελτίον Αρ. 13, Τύποις Μ. Τριανταφύλλου και ΣΙΑΣ, Θεσσαλονίκη, 1933, σ. 1-20.

Παπαδάκης Σ. Ι., «Πειράματα της κριτικής περιόδου του σίτου ως προς το ύδωρ και του λισβώματος του σπόρου», Ινστιτούτον Καλλιτερεύσεως Φυτών – Εν Θεσσαλονίκη, Επιστ. δελτίον Αρ. 29, Τύποις Κορ. Θεοδωρίδου, Θεσσαλονίκη, 1937, σ. 1-32.

Παπαδάκη Σ. Ι., «Πειράματα επί της τοποθετήσεως των λιπασμάτων και της φωσφορικής λιπάνσεως του σίτου», Ινστιτούτον Καλλιτερεύσεως Φυτών – Εν

Θεσσαλονίκη, Επιστ. δελτίον Αρ. 31, Τύποις Κορ. Θεοδορίδου, Θεσσαλονίκη, 1938, σ. 1-27.

Πατρώνης Βασίλης, «Από την προσάρτηση στο Κιλελέρ», *Ιστορικά, Κιλελέρ*, Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 72, 1 Μαρτίου 2001, σ. 14-19.

Πετράκης Παναγιώτης, *Η τραπεζική χρηματοδότηση του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα (1844-1869)*, Αθήνα 1987.

Πιζάνιας Πέτρος – Μητροφάνης Ν. Γιώργος, «Κίνηση των τιμών στην Ελλάδα», 1^η-αρχές κ' αι., Πειραιάς – Ερμούπολη – Πάτρα, Β' τόμος, Αθήνα 1991.

Πουρνάρας Δ., *Ιστορία του Αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι*, Αθήνα 1931.

Σαπουνάκη-Δρακάκη Λυδία, «Τιμή και ποιότητες του ψωμιού: Κρατική παρέμβαση και δημοτική πολιτική στα ελληνικά αστικά κέντρα (1835-1900)» *Ο άρτος ημών. Από το σιτάρι στο ψωμί*, Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, σ. 278-291.

Sivignon Michel, Θεσσαλία. *Γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μτφρ. Γ. Αναστασοπούλου, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1992.

Σπυρόπουλος Αθ., «Η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη της Λάρισας από το 1881 έως το 1916», Μετάφραση από τα γαλλικά Λίτσα Ούντρια, Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Περιοδική έκδοση για την ιστορία της Θεσσαλίας, Τόμος 33^{ος}, Λάρισα 1998, σ. 193-207.

Σπυρόπουλος Αθ., «Η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη της Λάρισας από το 1881 έως το 1916», Μετάφραση από τα γαλλικά Λίτσα Ούντρια, Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Περιοδική έκδοση για την ιστορία της Θεσσαλίας, Τόμος 35^{ος}, Λάρισα 1999, σ. 119-123.

Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγελική, «Ο Χ. Τρικούπης και οι εθνικές γαίες», *Ιστορικά, Το αγροτικό ζήτημα*, Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 125, 7 Μαρτίου 2002, σ. 28-37.

Τζιαστούδη Χρύσα, «Ο Μύλος σε ιδιώτες;», «Τι ισχυρίζεται η δημοτική αρχή, τι αντιτείνει η αντιπολίτευση», αφιέρωμα: «Μύλος Παππά», *Reporter*, μηνιαία έκδοση της εφημερίδας *Ελευθερία*, τεύχος 228, Λάρισα, Κυριακή 21 Νοεμβρίου 2004, σ. 25-33.

Τσοτσόρος Ν. Στάθης, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Πρώτος τόμος, Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, Αθήνα 1993.

Χατζηγώγας Αθανάσιος, Μηχανολόγος μηχανικός, «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», ανάθεση του Δήμου Λάρισας, Λάρισα 1997, σ. 1-67.

Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ιστορικός μηχανολογικός εξοπλισμός του Μύλου Παππά στη Λάρισα», Α' φάση μουσειολογικής μελέτης, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 1-45.

Χατζηγώγας Αθανάσιος, Λαγός Δ., Παππάς Φ., «Ο Μύλος του Παππά», *Περιοδικό Ελληνικό Πανόραμα*, τευχ. 21, Μάιος – Ιούνιος 2001, Φωτογραφίες: αρχείο Φ. Παππά.

Χατζηγώγας Αθανάσιος, «Ο Μύλος του Παππά στη Λάρισα – Τεχνολογική εξέλιξη», το κείμενο βασίζεται στη μελέτη που ανέθεσε ο Δήμος Λάρισας στον μηχανολόγο Αθ. Χατζηγώγα με θέμα: «Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού του μύλου Παππά», *περιοδικό Τεχνολογία*, Ενημερωτικό Δελτίο Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Αναπτύξεως, τεύχος 10-11, 2001, σ. 68-70.

Εφημερίδες – Περιοδικά

Εφημερίδα «Ελευθερία» Λάρισας, Κυριακή 2 Ιουνίου 2002.

Εφημερίδα «Ελευθερία» Λάρισας, Αρ. φύλλου: 28.209, Τρίτη 4 Ιουνίου 2002.

Εφημερίδα «Ελευθερία» Λάρισας, Τετάρτη 3 Ιουλίου 2002.

Λαγός Δημήτρης, «Από τους ανεμόμυλους, στους σύγχρονους κυλινδρόμυλους», αφιέρωμα: «Μύλος Παππά», *Reporter*, μηνιαία έκδοση της εφημερίδας *Ελευθερία*, τεύχος 228, Λάρισα, Κυριακή 21 Νοεμβρίου 2004, σ. 4-8.

Λαγός Δημήτρης – Τραγουδάς Αχιλλέας, «Μύλος του Παππά: Μια ιστορία που ενώνει τρεις αιώνες», αφιέρωμα: «Μύλος Παππά», *Reporter*, μηνιαία έκδοση της εφημερίδας *Ελευθερία*, τεύχος 228, Λάρισα, Κυριακή 21 Νοεμβρίου 2004, σ. 9-18.

Πέτρου Γιώργος, «Ο Μύλος του Παππά που δεν γνωρίζουν οι Λαρισαίοι», *Reporter*, μηνιαία έκδοση της εφημερίδας *Ελευθερία*, τεύχος 106, Λάρισα 1994, σ. 12-13.

Πετρουλάκης Άγγελος, «Μύλος του Παππά. Έτσι καίγεται μια ιστορία...», Εφημερίδα «Ελευθερία» Λάρισας, περιοδικό «Θεσσαλικές επιλογές», Τεύχος 187, ISSN 1105-6363, Ιούνιος 2002.

Αδημοσίευτες μελέτες

Λαγός Δημήτριος, Γρουσόπουλος Χρήστος, Παπαντωνίου Γεώργιος, Μαντέλος Αναστάσιος, Ντζιαχρήστος Δημήτριος, Μελέτη: «Συντήρηση, αναστήλωση και αναπαλαίωση κεντρικού κτιρίου του Μύλου Παππά για την επανάχρησή του ως πολιτιστικού κέντρου», «Κτιριολογικό πρόγραμμα», ανάθεση του Δήμου Λάρισας, Λάρισα, Ιούλιος 1996.

Λαγός Δημήτριος, Γρουσόπουλος Χρήστος, Παπαντωνίου Γεώργιος, Μελέτη: «Συντήρηση, αναστήλωση και αναπαλαίωση κεντρικού κτιρίου του Μύλου Παππά για την επανάχρησή του ως πολιτιστικού κέντρου», «Μελέτη αρχιτεκτονικών-προμελέτη, τεχνική έκθεση και περιγραφή του έργου», ανάθεση του Δήμου Λάρισας, Λάρισα, Ιούλιος 1997, σ. 1-34.

Ομαδική εργασία της Γ'2 τάξης του Δημοτικού των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων Μ. Ράπτου, «Ο Μύλος του Παππά», υπεύθυνη δασκάλα: Δέσποινα Κοτρώτσιου, Λάρισα, χ.χ.

Σερεμετίδου Ευθυμία – Καλέ Ευμορφίλη, Πτυχιακή Εργασία: «Διοίκηση επιχειρήσεων: Όμιλος εταιρειών Λούλη», Επιβλέπων καθηγητής: Παγγούσης Βασίλειος, Τ.Ε.Ι. Θεσσαλονίκης, Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας, Τμήμα Λογιστικής.

Εγκυκλοπαίδειες

Εγκυκλοπαίδεια «Νέα Δομή», Τόμος 8^{ος}, «δημητριακά ή σιτηρά», Εκδόσεις «Δομή», Αθήνα.

Εγκυκλοπαίδεια «Νέα Δομή», Τόμος 25^{ος}, «στάρι ή σιτάρι», Εκδόσεις «Δομή», Αθήνα.

Λευκώματα

Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών Νομού Λάρισας, Λευκώμα Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς – Αξιόλογα Κτίρια Ν. Λάρισας, Αντωνούλης Ι., αρχιτέκτων μηχανικός, Σφόρτσα Μ., αρχιτέκτων μηχανικός, Περιφερειακές Εκδόσεις, Λάρισα 2000.

Ιστοσελίδες

Βικιπαίδεια, <http://el.wikipedia.org/wiki/Ανεμόμυλος>

«Ιστορία της Τεχνικής και της Τεχνολογίας», <http://sfrang.com/historia/selicta422.htm>.

<http://www.e-city.gr>

Κανδήλα Ιουλία, «Η ίδρυση της Αβερόφειου», Ψηφιακή Πολιτιστική Πύλη Δήμου Λαρισαίων, <http://culture.larissa-dimos.gr>

ΤΑΛΟΣ Εκπαιδευτικά – βιβλιοθήκη, <http://www.tallos.gr>

Ψηφιακή Πολιτιστική Πύλη Δήμου Λαρισαίων, «Ο Μύλος του Παππά», <http://culture.larissa-dimos.gr>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ²⁷⁷

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ **ΓΙΑΝΝΗ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟ** - ΛΑΡΙΣΑ 12/6/97 ¹⁹

Ο κ. Γιάννης Παπαχρήστος εργάστηκε στο μύλο του Παππά επί 39 χρόνια, μέχρι το Μάιο του 1983.

Ο μύλος αυτός είναι από το 1910 *, ξεκίνησε με πέτρες.

Το 1928 έγινε μηχανοκίνητος, με κύλινδρο και με μηχανή, όπως δουλεύουν τα τρακτέρια με μίαντα (μάντα) έδινε κίνηση στην πέτρα *.

Το 1928, ήταν ο Κωνσταντίνος (Παππάς), έβγαζε το καλύτερο σιμιγδάλι, έκανε εξαγωγή και είχε πάρει βραβεία στην Ιταλία.

Το 1928 μέχρι το 1960 δούλευαν γύρω στα 70 άτομα-εργατοτεχνικό προσωπικό και στα γραφεία. Το 1958 φτιάξαμε και δεύτερη πτέρυγα μύλων, το μπροστινό, που ήταν 35 τόνους το 24ωρο.

Μετά την μεταπολίτευση το 1974 άφησε ο Παπαδόπουλος ελεύθερο το εμπόριο και οι κουτσομύλοι τώρα πουλούσαν αλεύρια, έτσι μειώθηκε το προσωπικό γύρω στα 35 άτομα.

Τα παιδιά του δεν θέλησαν να ακολουθήσουν αυτήν την πορεία και το 1983 τον έκλεισαν. Τελευταίος εργοδότης ήταν ο Άγγελος Παππάς, παιδιά του ήταν ο Φώτης και ο Αλέξανδρος, είναι στην Αθήνα χρηματιστές.

Δεν έχουν ασχοληθεί με το μύλο, ερχόταν για κανένα μήνα.

Ξεκίνησα δουλειά στο μύλο το 1945, μετά που φύγαν οι Γερμανοί.

Στην αρχή έκανα διάφορες δουλειές.

Ο Παππάς λέει «Ε ρε Γιάννη, να σε πάρουμε στο μύλο μέσα», αλλά εγώ ήμουν καθυστερημένος στα μαθηματικά. Με βάζει στην Εμπορική Σχολή, η οποία είχε ιδρυθεί το 1945. Από το 1951 και μετά μπήκα μέσα στα μηχανήματα.

Η κινητήρια μηχανή ήταν γύρω στους 60 ίππους *, πετρέλαιο, είχε μεγάλη τροχαλία που έδινε κίνηση με λουριά στους αξόνους που έχουμε κάτω.

Ρεύμα παίρναμε από τον υποσταθμό της Δ.Ε.Η. όταν φτιάξαμε το καινούργιο τμήμα του μύλου το 1958. Μπήκαν ηλεκτροκινητήρες και η πετρελαιομηχανή έφυγε.

Το Konditioner μπήκε το 1958 και έψηνε το αδύνατο (μαλακό) σιτάρι και έδινε καλύτερη ποιότητα αλεύρι, που το ανακατεύαμε με άλλο αλεύρι και το ψωμί φούσκωνε.

Δούλευε με ντόπια σιτάρια αλλά γινόταν και εισαγωγή από μαλακό σιτάρι.

Το σκληρό σιτάρι επιδοτείται.

²⁷⁷ Η αφήγηση του τελευταίου μυλωνά του Μύλου Παππά παρατίθεται παρακάτω αυθεντική, όπως ηχογραφήθηκε από τον Αθ. Χατζηγώγα στη Λάρισα στις 12.6.1997. Το κείμενο της συνέντευξης υπάρχει δημοσιευμένο και στην μελέτη του Αθ. Χατζηγώγα με τίτλο: «Ο Μύλος Παππά στη Λάρισα – Ιστορική τεκμηρίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού», ό.π., σ. 54-57.

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Το σιτάρι ερχόταν το 1945-50 με κάρρα.

Μετά ερχόταν με αυτοκίνητα (φορτηγά) και πήγαινε στις αποθήκες σίτου, μπαίνοντας στην αυλή αριστερά. Από εκεί έπεφταν σε κοχλία και από κεί στο αναβατόρι.

Υπήρχαν κοχλίες υπόγειοι, που έπαιρναν κίνηση από τον μύλο με έναν αμίαντα (ιμάντα) και μετέφεραν το σιτάρι στα αναβατόρια, που το ανέβαζαν στα κόσκινα, από εκεί στο πλυντήριο και μετά πάλι με αναβατόρι πήγαιναν στα πίσω αμπάρια πλυμένου σίτου.

Εκεί κάθονταν γύρω στις 6-7 ώρες για να τραβήξει υγρασία.

Στο καθαριστήριο υπάρχει ένας κοχλίας (τριέρι ελικοειδής) πριν από τη βούρτσα.

Πριν πάει το σιτάρι στην πλάστιγγα περνούσε από βούρτσες σκληρές, όπου δηλαδή τραβούσε τη φλούδα, έσπαζαν οι μύτες. Και το άλλο μηχάνημα πίσω στον τοίχο είναι βούρτσα (τύπου ΜΙΑΓ).

Μετά έπεφταν στην πλάστιγγα.

Κανονίζαμε την πλάστιγγα να πάει με 5 τόνους την ώρα.

Το σιτάρι μετά έπεφτε στα κύλινδρα, αλέθονταν και ανέβαινε πάνω που είναι τα κόσκινα (PLANSICHTER).

Άλλο πήγαινε για αλεύρι, άλλο στα κύλινδρα για δεύτερη άλεση.

Από εκεί άλλο πήγαινε για αλεύρι και άλλο στα υποπροϊόντα, δηλαδή πίτυρα και κτηνάλευρα.

Τα φίλτρα τραβούσαν το πασπάλι από τα κύλινδρα και τη σκόνη από τα κόσκινα με απορρόφηση και πήγαινε στα υποπροϊόντα. Τέτοιο φίλτρο (σιδερένιο) έχουμε και στο τελευταίο πάτωμα με μάνικες που τις τίναζε κάθε 15 λεπτά για να φύγει η σκόνη.

Από την άλεση πήγαινε στη ζυγαριά αλεύρων, από εκεί στην ψεκαστήρα (TEMEA), έπεφτε κάτω σε αναβατόρι και πήγαινε στα αμπάρια αλευριού (χαρμανιέρες).

Τα αμπάρια είχαν τούμπο για σάκκισμα, γινόταν το ζύγισμα, 50-60 κιλά το σακί, και ραβόταν με το χέρι. Αργότερα είχε μηχανή.

Οι χαρμανιέρες κάτω είχαν κοχλία, το ανακάτευε μια, δυό, τρεις ώρες (το αλεύρι), το ανέβαζε πάνω και το γύριζε. Το αλεύρι, 10-15 τόνοι, ήθελε τρεις ώρες για να γυριστεί.

Είχε τρεις χαρμανιέρες, η μία έπαιρνε γύρω στα 700 τσουβάλια, ή άλλη 400 και η άλλη 300*.

Η μία πήγαινε για ψωμί, άλλη για σιμιγδάλι και άλλη για ζαχαροπλαστική.

Ραβόταν το σακί, ζυγιζόταν σε πλάστιγγες πιο μικρές από αυτές του σταριού (ζύγιζαν μέχρι 100 κιλά), και φορτωνόταν. Πήγαιναν στις γλύστρες για φόρτωμα.

Τελευταία έγινε η πίσω αποθήκη και τοποθετήθηκε η ελικοειδής γλύστρα, που την κανόνιζες σύμφωνα με το ύψος του αυτοκινήτου.

Το 1958 κτίστηκε η πίσω αποθήκη πάνω από την πλάκα του μηχανοστασίου.

(ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΣΕ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΕΣ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ) :

Η μηχανή του πετρελαίου ήταν μάλλον γερμανικά, αφού όλα τα μηχανήματα ήταν γερμανικά.

Τα μηχανήματα ήρθαν καινούργια απευθείας από τη Γερμανία. Υπήρχε μόνο ένα κύλινδρο από παλιά, απόπου περνούσε το σιτάρι.

Ήρθαν οι γερμανοί, τα εγκατέστησαν, έβγαλαν αλεύρι, τον ρύθμισαν και μάλιστα το 1928,29,30,31 υπήρχε γερμανός μάστορας (μυλωνάς), που τον έστειλε το εργοστάσιο.

Το ίδιο έγινε το 1958, ήρθε γερμανός Τεχνικός, τον έλεγαν Καμπ, πολύ καλός άνθρωπος, κάθισε 6 μήνες και τον παρέδωσε σε λειτουργία.

Όταν εγκαταστήσαμε καινούργιο πλυντήριο για να προλαβαίνει την αυξημένη παραγωγή, πρότεινα στον Καμπ μια βελτίωση για να ξεβουλώνει εύκολα. Στο ένα από τα 4 τελάρα που έχει γύρω, είπα να ανοίξουμε ένα κλαπέτο 20x20 εκατοστά με 6 βίδες, για να ανοίγει και μαζί με νερό να ξεβουλώνει. Πράγματι μέσα σε 15 λεπτά ξεβούλωνε τελείως.

Το 1982 έφυγε ο αρχιμυλωνάς, ανέλαβα εγώ μυλωνάς. Ο Άγγελος Παππάς ήταν σπουδαγμένος μυλωνάς.

Ο μύλος δεν άλεθε στο κοινό, αλλά άλεθε του εμπορίου, δηλαδή αγοράζαμε σιτάρια και βγάζαμε αλεύρι.

Τα μηχανήματα πουλήθηκαν στην περιοχή Φαρσάλων, σε ένα χωριό Ευήλιο/Βρίλιο δεν ξέρω πως λέγεται, άλλοι ήρθαν από τον Αλμυρό. Τα μηχανήματα δουλεύουν ακόμα.

Ρεγουλάρισμα κυλίνδρου, αν πατηθεί πολύ μαυρίζει το αλεύρι και το ψωμί δεν φουσκώνει.

Όσο πιο αδύνατο το σιτάρι θα ανοίξεις τα κύλινδρα για να μην το κάψεις.

Ο αρχιμυλωνάς ο άλλος πέθανε (δεν ζει σήμερα).

Το νερό το παίρναμε από το πηγάδι, με αντλία πήγαινε στο τελευταίο πάτωμα σε δεξαμενές κι από εκεί στο πλυντήριο. Οι δεξαμενές είναι παλιές καρφωτές, τότε δεν είχε οξυγόνα, και μάλιστα ρίχναμε μέσα μια σκόνη για τη μόλυνση και βελτιωτικό, ύστερα από υπόδειξη του Γενικού Χημείου του Κράτους.

Πριν το 1928 (η κίνηση) ήταν με κάρβουνο.

Η καπνοδόχος έπεσε το 1940 με το σεισμό.

Η ατμομηχανή έδινε κίνηση με λουρί στο παλιό μηχανοστάσιο, στο σημείο το κτιστό (τις κτιστές βάσεις έδρασης του κεντρικού άξονα).

Όταν θέλαμε να σταματήσουμε το μύλο ξεκομπλάραμε την κίνηση και μετά με σφυρίχτρα ειδοποιούσαμε τον μηχανικό να σταματήσει τη μηχανή. Είχε 3 μηχανικούς το μηχανοστάσιο, σε κάθε βάρδια από έναν.

Επισκευές γινόταν έξω σε μηχανουργεία. Φέρναμε τενεκετζή για τελάρα.

Το 1958 βάλαμε δρόπανο, είχαμε και μαραγκό, υπήρχε συνεργείο κανονικό.

Η πετρελαιομηχανή είχε κομπλαρισμένη γεννήτρια για ηλεκτροφωτισμό στο μύλο, αλλά είχαμε ρεύμα και από τη Δ.Ε.Η. , τότε λεγόταν Ο.Υ.Η.Λ.

Από τον άξονα στον τοίχο δούλευε η γεννήτρια και δούλευαν οι αντλίες.

Υπήρχε ασανσέρ για ελαφριά μηχανήματα. Καμιά φορά ανέβαινα κι εγώ, κάποτε κόπηκε το λουρί και πρόλαβα κρεμάστηκα από το σχοινί, το ασανσέρ έπεσε κάτω.

Στο τελευταίο πάτωμα υπήρχε η βίδα αέρος, που τραβούσε το πασάλι. Ο μύλος είχε πολλούς αέρηδες (ανεμιστήρες), που ακουγόταν μέχρι τα "ταμπάκια".

Τα PLANSICHTER κρεμόταν από καλάμια, καμιά φορά σπάγανε και φέρναμε από την Αθήνα.

Μέχρι το 1958 είχαμε κάποιον Ζαφείρη Κωνσταντίνου που χάραζε τα κύλινδρα επιτόπου σε μηχανήματα. Μετά, όταν έφυγε αυτός, πού να εκπαιδεύσεις άλλον, τα στέλναμε στη Θεσσαλονίκη.

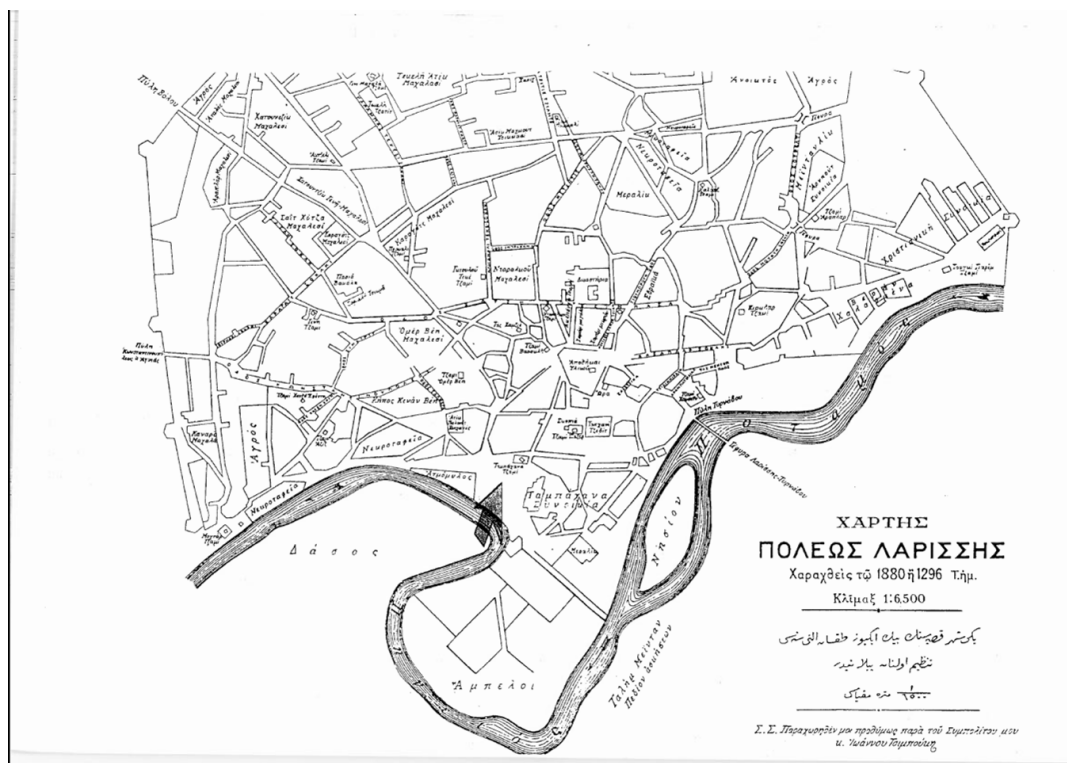
Ο μύλος είχε επιταχθεί από τον ΕΛΑΣ. Ο κόσμος έπρεπε να αλέσει.

Επρόκειτο να ανατιναχθεί στο Β' αντάρτικο, το 1948.

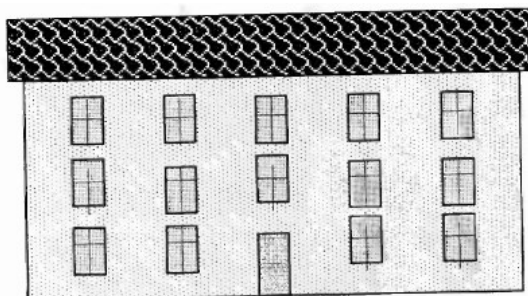
Ήρθαν στις 12 το βράδυ να κάψουν το μύλο, φύλακας ήταν ένας από τους Μάηδες, τους υπερδεξιούς, από τα Γρεβενά.

Χωρίς να ανοίξω την πόρτα τους έπεισα να φύγουν, λέγοντας ότι ο Παππός τον είχε ασφαλισμένο τον μύλο και θα έπαιρνε τα λεφτά του, όμως τόσες οικογένειες θα έχαναν την δουλειά τους.

ΕΙΚΟΝΕΣ

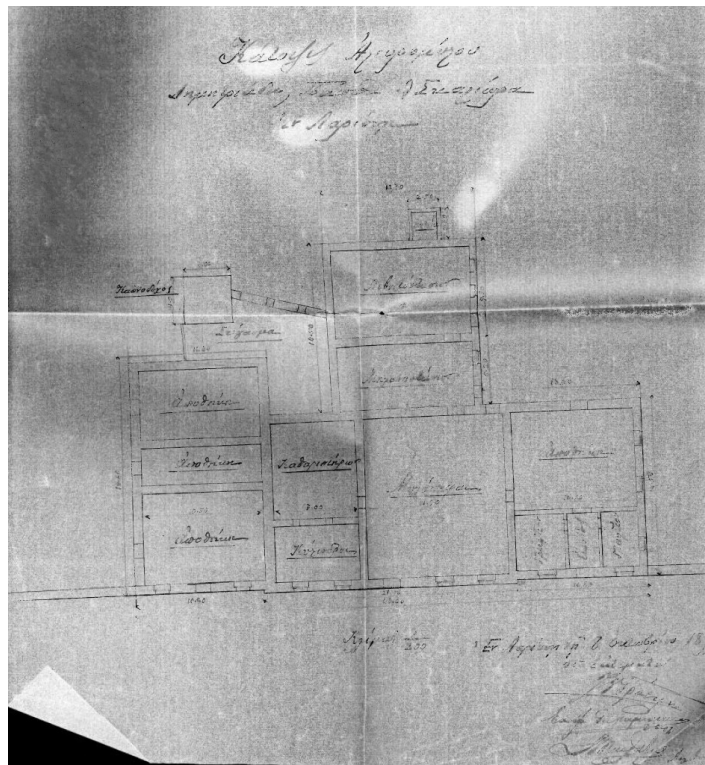
1. Χάρτης της πόλης της Λάρισσας (1880 ή 1926)

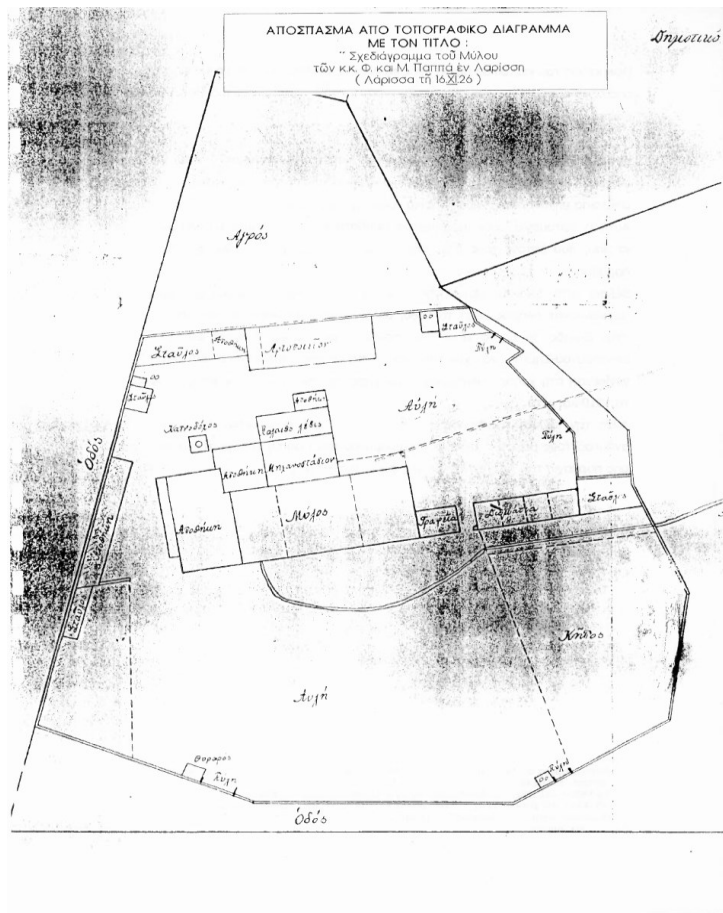
2. Ο Μύλος Παπά στη δεκαετία του 1890

Νόμος ΒΧΛΕ' περί ἐγγυήσεως τοῦ Δημοσίου ὑπὲρ τῆς ἐν Λα-
ρίσῃ ἐμπορικῆς ἐταιρείας ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Δημητριάδης,
Παπᾶς καὶ Σκαλιώρας» πρὸς συνολογήσειν δανείου μέχρι
δραχ. 250,000 3

3. Η συνομολόγηση του δανείου του 1899 ὅπως δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (19.7.1899)

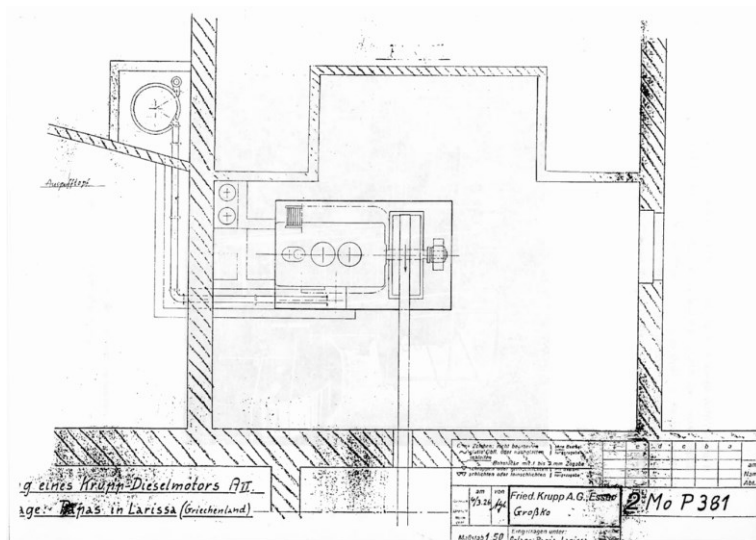
4. Κάτοψη Κυλινδρόμυλου «Δημητριάδη, Παππά και Σκαλιώρα (8.10.1899)

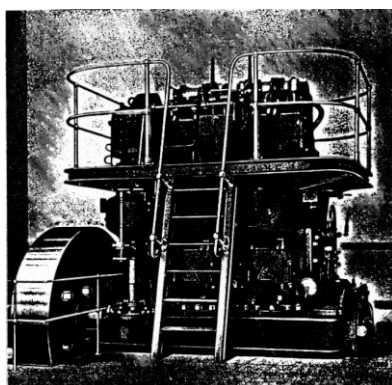
6. Σχεδιάγραμμα του Μύλου Φ. και Μ. Παππά (16.11.1926)

7. Φώτης Παππάς

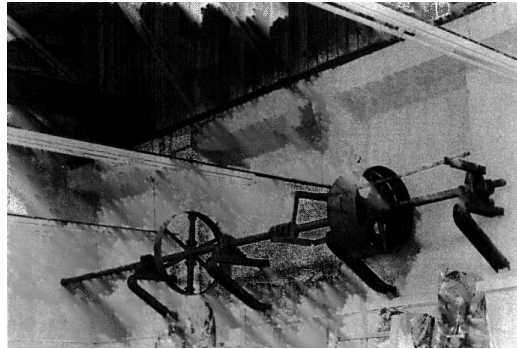
8. Σχέδιο εγκατάστασης της μηχανής στο Μύλο Παππά από το εργοστάσιο KRUPP με αριθμό 2 Mo P 381 (4.3.1926)

9. Απεικόνιση της μηχανής που ήταν εγκατεστημένη στο Μύλο Παππά (από έντυπο της εταιρίας KRUPP, 1926)

10. Δεξαμενή ημερήσιας κατανάλωσης πετρελαίου

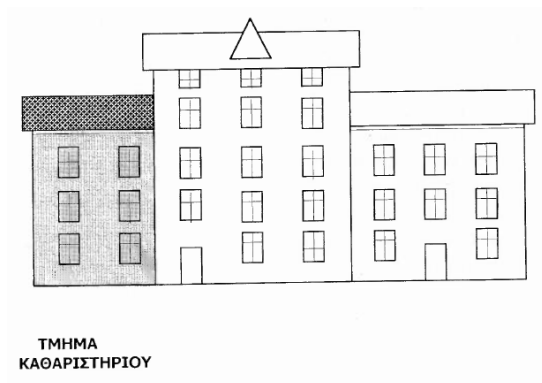
11. Τμήμα του κεντρικού άξονα κίνησης στο χώρο του μηχανοστασίου

12. Ηλεκτρολογικός πίνακας για την κίνηση των αντλιών

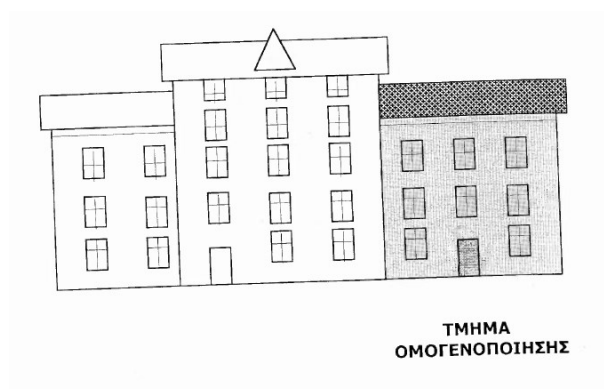
13. Ηλεκτρολογικός πίνακας στο ισόγειο του κτιρίου, τμήμα άλεσης

14. Τμήμα Καθαριστηρίου στο Μύλο Παππά

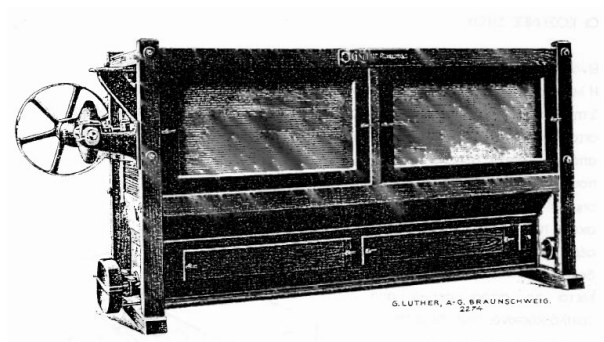
15. Τμήμα Άλεσης στο Μύλο Παππά

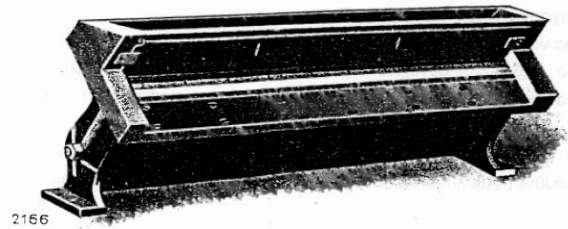
16. Τμήμα ομογενοποίησης στο Μύλο Παππά

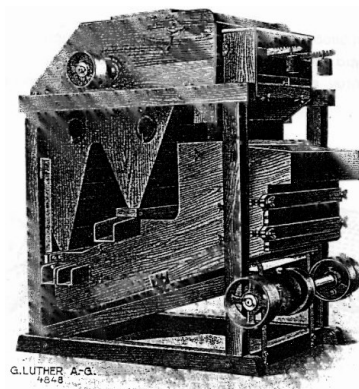
17. Βασικός τύπος ξύλινου μονού αναβατορίου

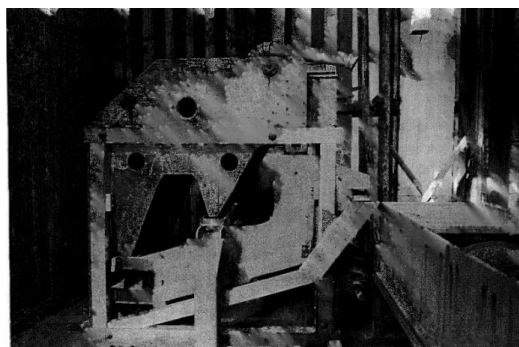
18. Καθαριστική μηχανή σίτου

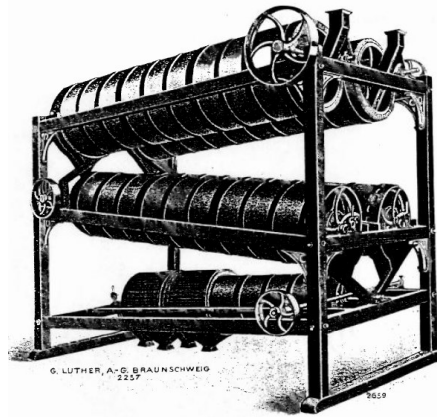
19. Μαγνήτης

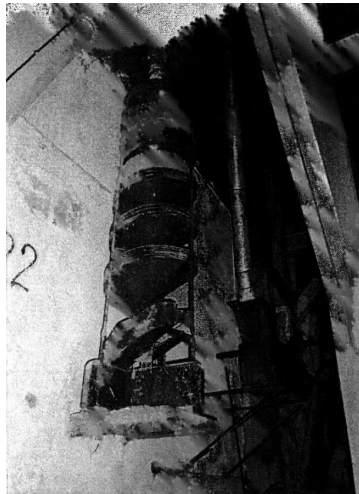
20. Κοσκίνα (καθαριστική μηχανή) – Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

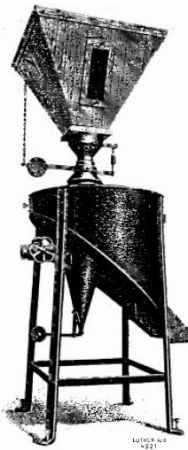
21. Η κοσκίνα στο Μύλο Παππά

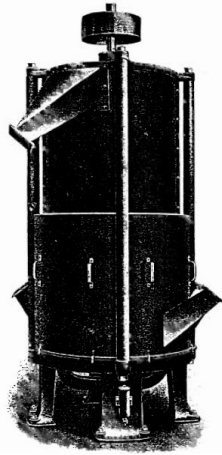
22. Διπλό τριέρι που υπήρχε στο τμήμα καθαριστηρίου – Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

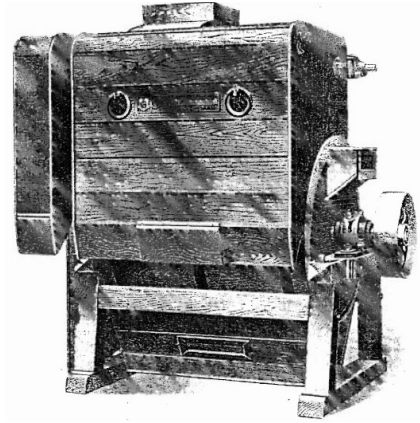
23. Ελικοειδές τριέρι

24. Διαχωριστής πέτρας, χώματος κ.λπ. – Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

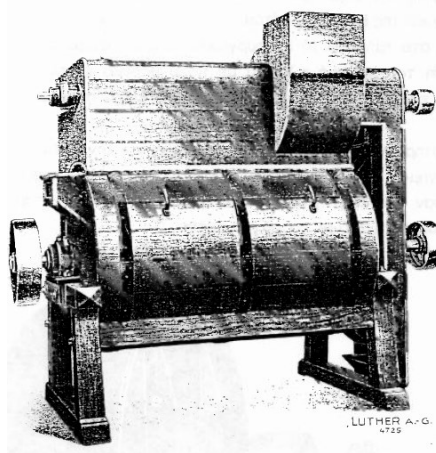
25. Μηχανή φυγοκέντρισης (στεγνωτήριο) – Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

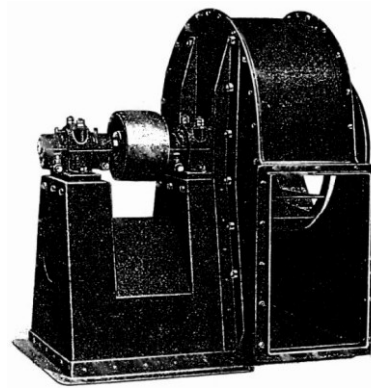
26. Μηχάνημα ΕΥΡΗΚΑ - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

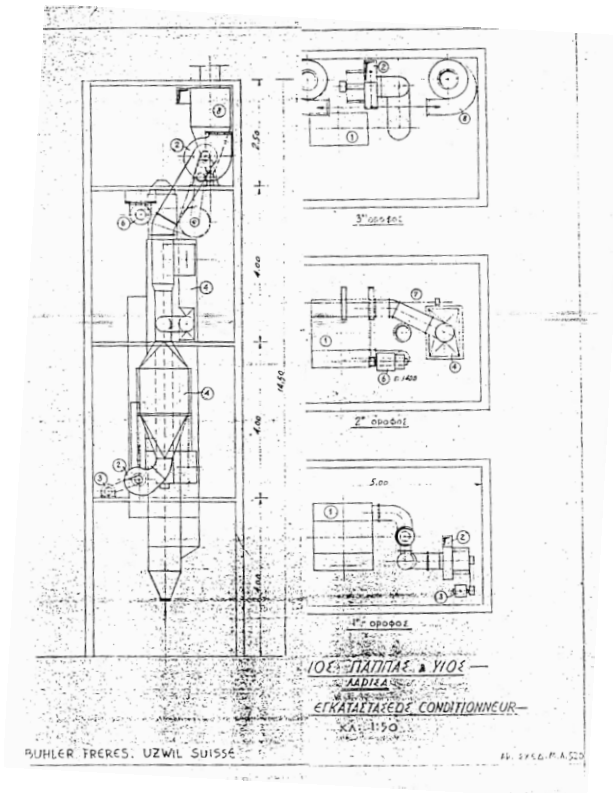
27. Μηχάνημα ΕΥΡΗΚΑ (βούρτσα) στο Μύλο Παππά

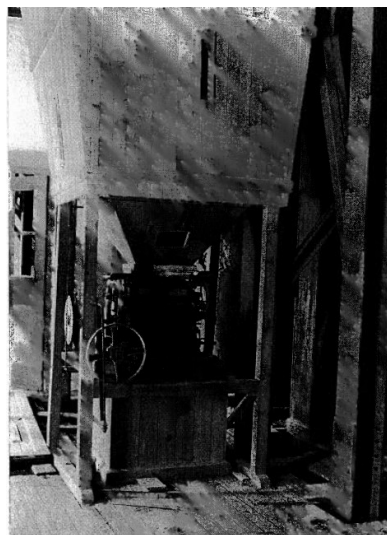
28. Βούρτσα σίτου - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

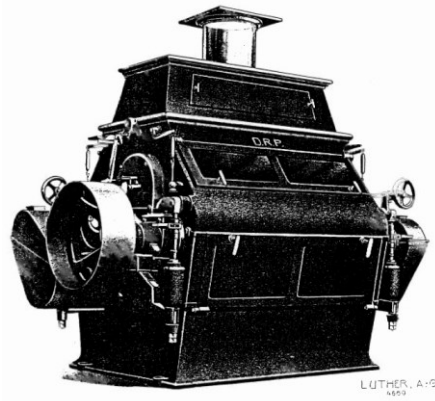
29. Ανεμιστήρας - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

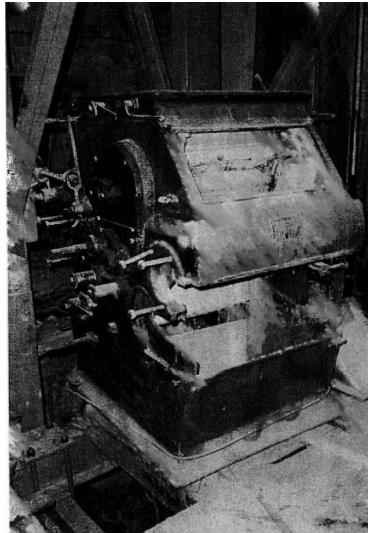
30. Σχέδιο εγκατάστασης κοντσίονερ

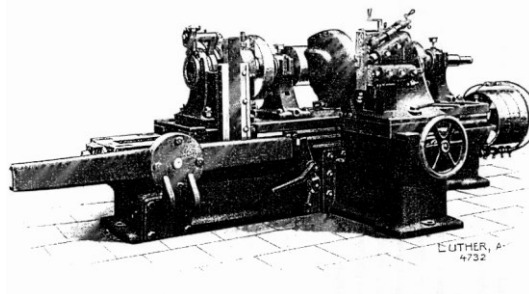
31. Ζυγός σίτου του Μύλου Παππά

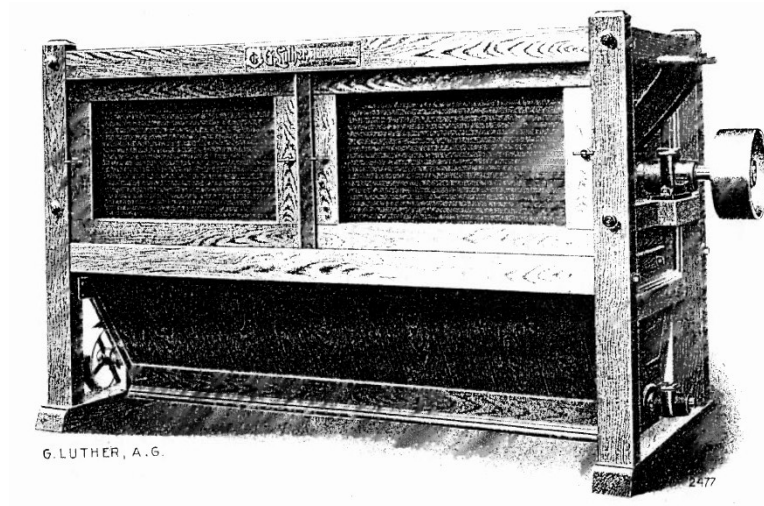
32. Διπλή κυλινδρομηχανή - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

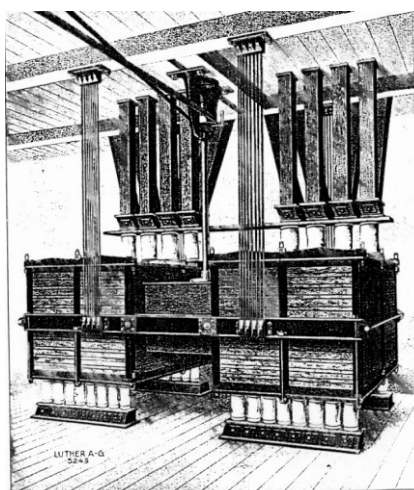
33. Κυλινδρομηχανή στο Μύλο Παπιά

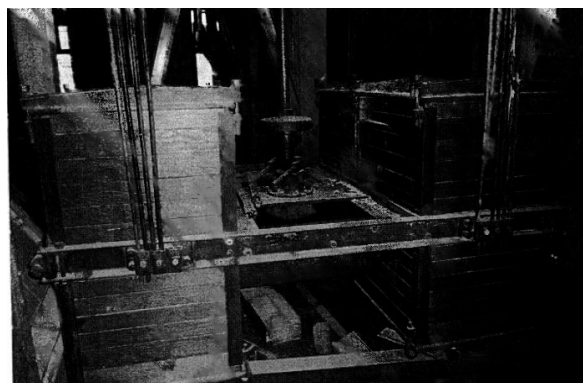
34. Μηχανή λειάνσεως (τροχιστική) για χάραξη των κυλίνδρων - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

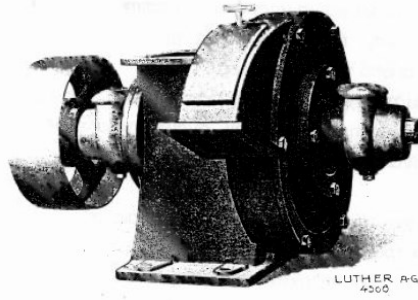
35. Βούρτσα πιτύρων - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

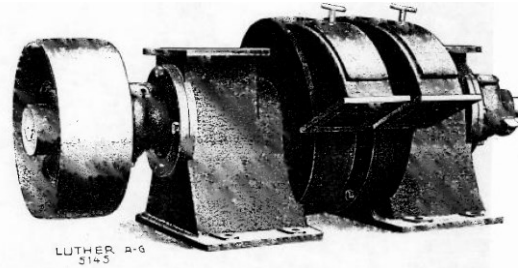
36. Οριζόντια κόσκινα (PLANSICHTER) - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

37. Οριζόντια κόσκινα (PLANSICHTER) στο Μόλο Παππά

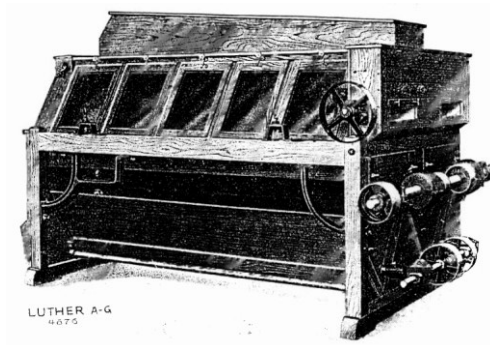
38. Μονός τριφτήρας - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

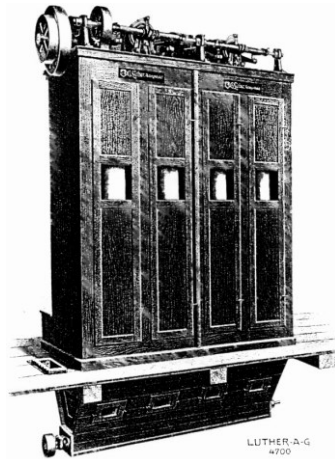
39. Διπλός τριφτήρας - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

40. Τριφτήρες στο Μύλο Παπά

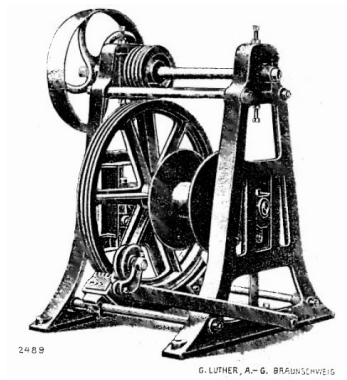
41. Σεμιγδαλομηχανή - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

42. Φίλτρο αλεύρων - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

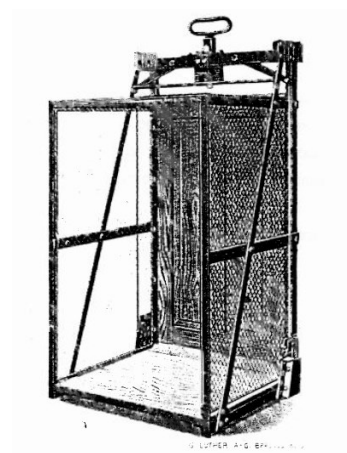
43. Φίλτρο αλεύρων στο Μύλο Παπιά

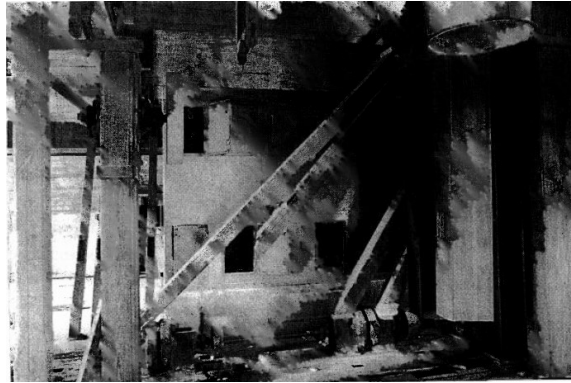
44. Μηχανισμός ανύψωσης ανελκυστήρα - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

45. Μηχανισμός ανύψωσης φορτίων

46. Κουβούκλιο ανελκυστήρα - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

47. Φίλτρο αλεύρων του εργοστασίου ΛΙΝΟΣ

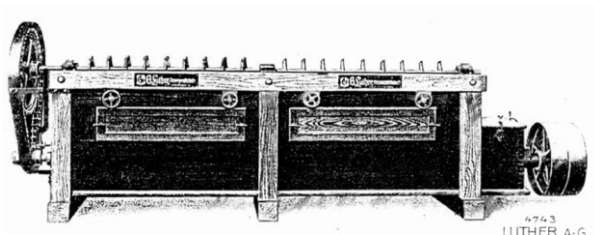
48. Υγραντήρας αλεύρων του εργοστασίου ΤΕΜΕΑ

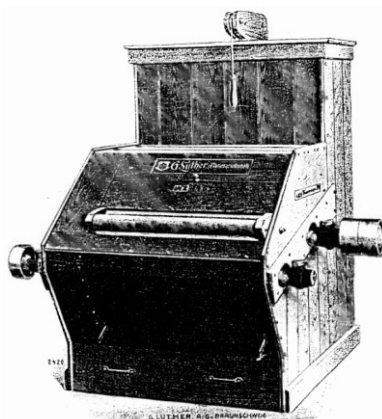
49. Ζυγός αλεύρων του εργοστασίου CHRONOS

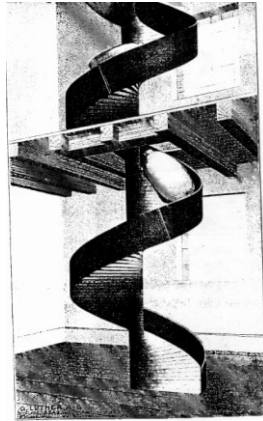
50. Τμήμα ομογενοποίησης (χαρμανιέρα) – τελευταίος όροφος

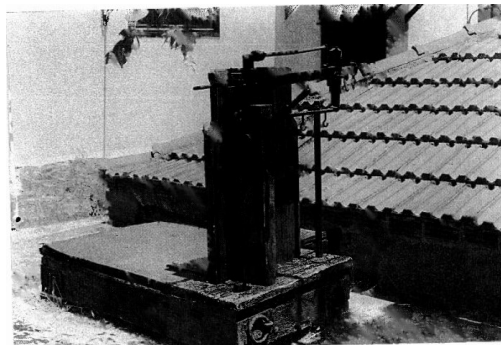
51. Μηχανή ανάμειξης αλεύρων - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

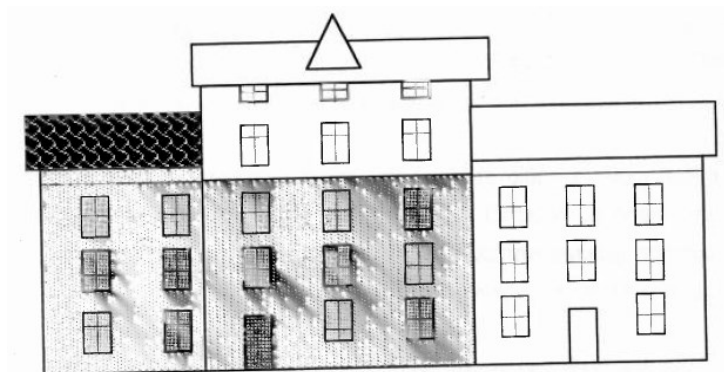
52. Μηχανή καθαρισμού σάκκων - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

53. Περιστροφική γλίστρα σάκκων αλεύρων - ξύλινη γλίστρα (αριστερά) και μεταλλική γλίστρα (δεξιά) - Σχέδιο του εργοστασίου G. LUTHER

54. Ζυγός (πλάστιγγα) σάκκων

55. Ο Μύλος Παππά στη δεκαετία του 1920 (διακρίνεται η προσθήκη ορόφων στο κεντρικό τμήμα προκειμένου να στεγαστούν τα νέα μηχανήματα και η προσθήκη του δεξιού τμήματος ομογενοποίησης των αλεύρων)

Παρατηρήσεις

Ὁ μύθος τῆς αὐτομάτης κατασκευῆς ἀπὸ ἰσχυρὰ
 ἰσχυρὰ, φυσικῶν νόμων (πῦρ, αἴρας) μὴ τῶν ἰσχυρῶν
 πάλαιθεν ἔργων, μὴ ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν καὶ
 ἰσχυρῶν ἀνεπιβεβαιωμένων, οὐκ ἔστιν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν
 ἰσχυρῶν καὶ ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν.

Τὸ σχεδιαστικὸν τῆς ἀρχῆς εἶναι τῶν ἐπιχειρημάτων
 οὐκ ἔστιν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν
 ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν.

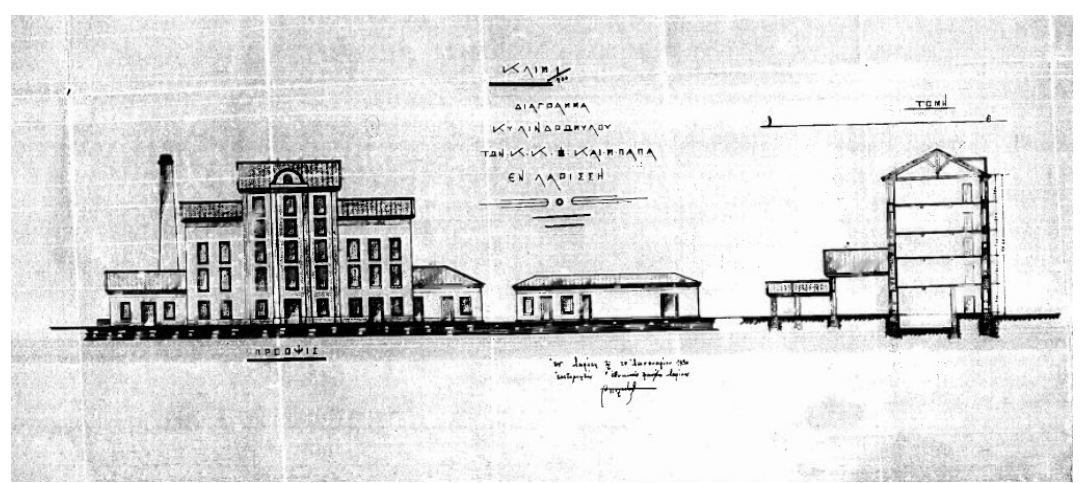
Ὁ ἀρχιτεκτονικὸν τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν ἐπιχειρημάτων
 οὐκ ἔστιν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν.

Τὰ ἐπιχειρήματα ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν
 οὐκ ἔστιν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν
 οὐκ ἔστιν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν ἰσχυρῶν.

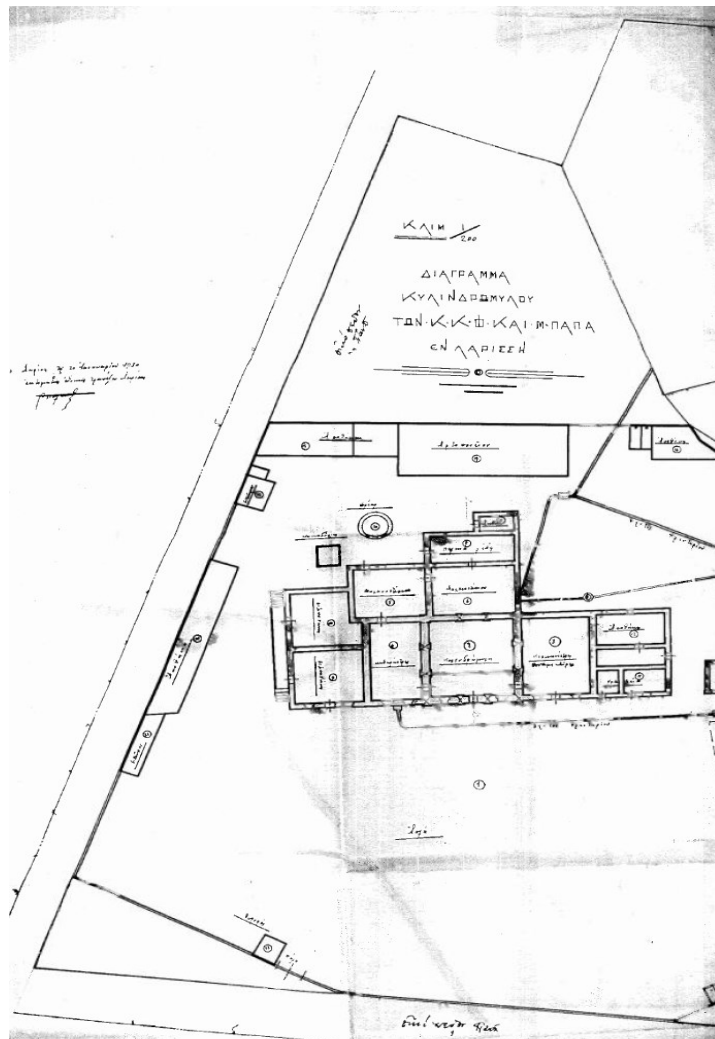
Λαβὴ 4/2/30.

[Signature]

56. Απόσπασμα από την Έκθεση της Ε.Τ.Ε. (4.2.1930)

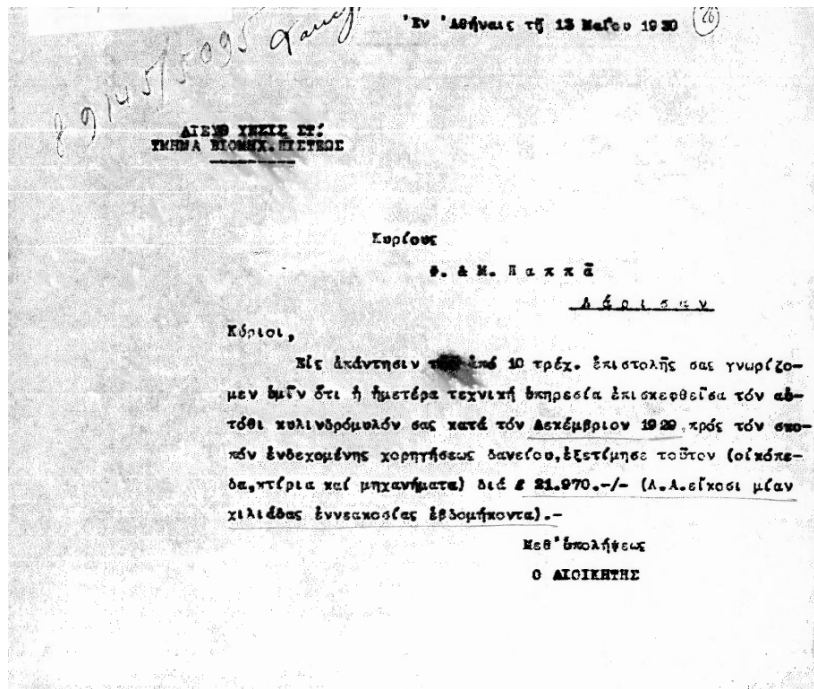
57. Διάγραμμα του Κυλινδρόμυλου «Φ. και Μ. Παππά» (20.1.1930)

58. Διάγραμμα του Κυλινδρόμυλου «Φ. και Μ. Παπά» (20.1.1930)

τὰς ἐγκαταστάσεις τῆς ἑταιρείας ἐπιτιμῶμεν ὡς ἑξῆς :
 Οἰκὸσκητα 2.636.-/-
 Οἰκοδομὰ 7.765.-/-
 Ἐγκαταστάσεις 11.770.-/-
 21.970.-/-

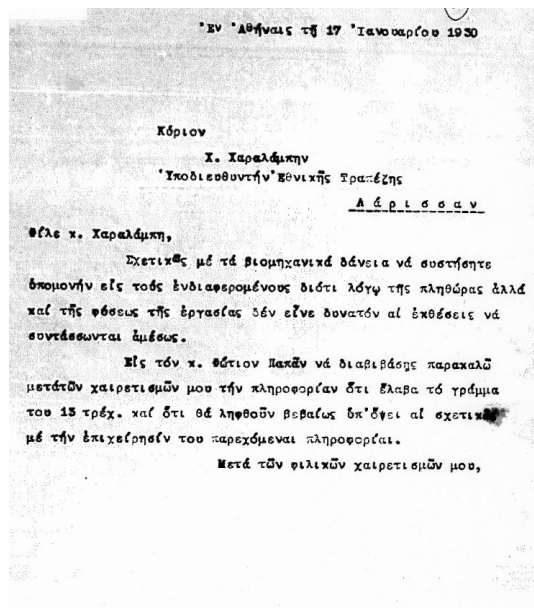
59. Απόσπασμα από την Έκθεση Εκτιμήσεως των εγκαταστάσεων του Μύλου Παπά (13.2.1930)

60. Επιστολή της Ε.Τ.Ε. προς τους ιδιοκτήτες του Μύλου (13.5.1930)

61. Διαφήμιση καταχωρημένη σε Επαγγελματικό Οδηγό της Θεσσαλίας, 1930 (Αρχείο Αντ. Γαλιέρη)

62. Επιστολή της Ε.Τ.Ε. προς τον Υποδιευθυντή του υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης της Λάρισας (17.1.1930)

63. Η είσοδος και το συγκρότημα του Μύλου στις αρχές του 1930 (Αρχείο Φ. Παππά)

64. Ο Μύλος στη δεκαετία του 1930 (το κάρο είναι το μοναδικό μέσο μεταφοράς των προϊόντων και των πρώτων υλών της επιχείρησης) (Αρχείο Δ. Λαγού)

Ἐν Λαρίσῃ τῇ 4 Δεκεμβρίου 1940

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΛΑ ΛΑΡΙΣΣΗΣ

65. Έκθεση του υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης Λάρισας για την κατάσταση της αλευροβιομηχανίας «Φ. και Μ. Παππά» (4.12.1940)

4) Ρυθμός παραγωγῆς ἀπὸ ἐνάρεως τοῦ πολέμου

ε-22

Δὲν διατηρήθη ὁ κανονικὸς ρυθμὸς τῆς παραγωγῆς τοῦ Πυλινδρομίου δεδομένου ὅτι ἐργάζεται ἐντατικῶς νυχθημερόν. Διακόπτεται ἡ ἐργασία καὶ ἡ παραγωγή ὅταν λόγῳ τῆς ἐπιτάξεως ἐργάζεται εἰς λόγον τοῦ Στρατοῦ.

66. Απόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐκθεση ἐκτιμήσεως τῆς κατάστασης τῆς αλευροβιομηχανίας «Φ. και Μ. Παππά» (4.12.1940)

13) Βαθμὸς κινδύνου ἐξ ἐναερίων ἐπιδρομῶν τῶν ἐγκαταστάσεων ἐν γένει τῆς Ἐταιρείας, λόγῳ κατασκευῆς κερῶν, συγκεντρώσεως αὐτῶν, τοποθεσίας κλπ.

Λόγῳ τῆς λιθοκλίστου κατασκευῆς τῶν κτιρίων ἔνθα αἱ ἐγκαταστάσεις καὶ τῆς συγκεντρώσεως τούτων ἀλλὰ καὶ τῆς τοποθεσίας (ἄκρον τῆς πόλεως) οἱ κίνδυνοι ἐξ ἐναερίων ἐπιδρομῶν εἶναι πάντοτε ἕμεσοι.

67. Απόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐκθεση ἐκτιμήσεως τῆς κατάστασης τῆς αλευροβιομηχανίας «Φ. και Μ. Παππά» (4.12.1940)

68. Αποψη τοῦ Μύλου Παππά ἀπὸ τὸ λόφο τοῦ Φρουρίου μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον (διακρίνονται οἱ κατεστραμμένες ἀπὸ τὸν βομβαρδισμό ἀποθήκες στη συμβολὴ τῶν οδῶν Γεωργιάδου καὶ Διονύσου, ἀρχεῖο Αντ. Γαλερίδη)

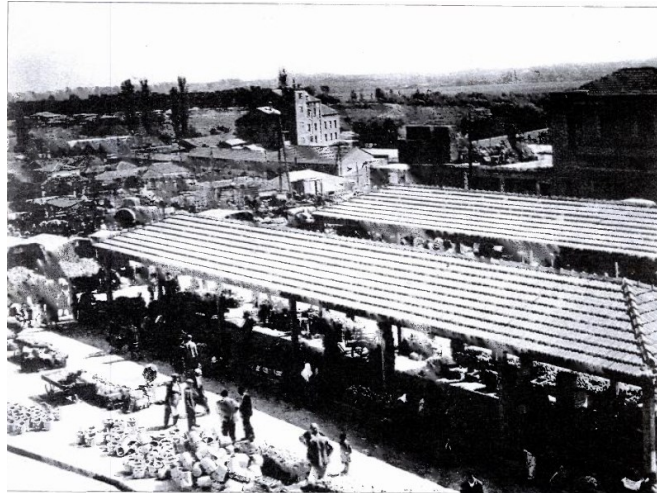
69. Άποψη του Μύλου από το μινιρέ του Αρχαιολογικού Μουσείου (1950) (Φωτ. Τάκη Τλούπα)

70. Άγγελος Παπάς

71. Ο Φ. Παπάς και οι εργαζόμενοι στο Μύλο σε φωτογραφία του 1957 (Φωτ. Τάκης Τλούπας)

72. Ο Μύλος από την εβδομαδιαία αγορά στο Φρούριο (από το βιβλίο «Η Λάρισα» του Β. Βουτσίλα και Μ. Αβραμόπουλου, 1962)

73. Η ανατολική πλευρά του συγκροτήματος του Μύλου τη δεκαετία του '90 προτού αρχίσουν οι εργασίες αναπαλαίωσης (αρχείο Δ. Λαγού)

74. Ο Μύλος στις αρχές της δεκαετίας του 1990 προτού καταδαφιστεί ο πύργος του κοντσίονερ (αρχείο Δ. Λαγού)

75. Αεροφωτογραφία του 1996 (Φωτ. Ανδρέας Μαροσούλης)

76. Φωτογραφία του 1996, προτού αρχίσουν οι παρεμβάσεις στο κτιριακό συγκρότημα (Φωτ. Α. Μαροσούλης)

77. Το πάνω μέρος των φίλτρων αέρος στην κεντρική αίθουσα του β' ορόφου. Στην οροφή διακρίνονται κοχλίες μεταφοράς (αρχείο Δ. Λαγού)

78. Φωτογραφικό ντοκουμέντο από την πυρκαγιά του 2002 (Φωτ. Παναγιώτης Ιωαννίδης)

79. Λίγες ημέρες μετά την πυρκαγιά της 1^{ης} Ιουνίου 2002 (αεροφωτογραφία Α. Μαροσούλης)

80. Μυλωνάς που αλέθει το σιτάρι με τον πετρόμυλο